

პ. ზაქარაია

კახეთის საფორტიფიკაციო
ნაგებობანი

ნაშრომი მიძღვნილია კახეთის XVI—XVIII სს. ციხე-სიმაგრეებისადმი, რომლებიც აქამდე სპეციალურად არ ყოფილა შესწავლილი.

შესავალში მიმოხილულია სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება გვიანი შუასაუკუნეების კახეთში. საფორტუფიკაციო ნაგებობათა განხილვისას ავტორი ძირითადად ეყრდნობა დიდძალ ფაქტობრავ მასალას, შეკრებილს, ფიქსირებულსა და შესწავლილს მის მიერ ადგილზე. ნაგებობათა ანალიზის დროს გამოყენებულია ისტორიულ წყაროთა ცნობები. ავტორი ვრცლად იხილავს ციხეებს, ციხე-დარბაზებს, სასახლეებს, კოშკებსა და მათთან დაკავშირებულ სხვა ნაგებობებს.

წიგნი ილუსტრირებულია ტექსტში ჩართული 62 ნახაზითა და 43 ტაბულაზე მოცემული 70 ფოტოსურათით.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

კახეთი მდიდარია ძველი ხუროთმოძღვრების ძეგლებით. ამ ტერიტორიაზე ბლომად მოიპოვება როგორც ადრეული, ისე გვიანი პერიოდის ნაგებობანი. ადრეული პერიოდის ნაგებობებში გამოირჩევა პირველხარისხოვანი ანსამბლები: უჯარმა, ბოჭორმა, ხორნაბუჯი, ვერონა, ფსიტი, ტურის ციხე, კვეტერა და მრავალი სხვ. თითოეული ეს ანსამბლი იმდენად მრავალფეროვანი და რთულია, რომ დიდი მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების გარეშე მათი მთლიანად ამეტყველება შეუძლებელია.

გვიანფეოდალური ხანიდან XVI—XVIII საუკუნეთა სიმაგრეები, მიუხედავად მრავალი ნგრევისა, მაინც ადრეულზე მეტია შერჩენილი. მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არც ერთ ამ ძეგლს თავდაპირველი სახით არ მოუღწევია.

გვიანი პერიოდის ნაგებობებზე, ადრეულ ძეგლებთან განსხვავებით, მეტი ისტორიული ცნობები გავგაჩნია. ზოგ მათგანს წარწერები აქვს და ზოგისა კი XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისში შედგენილი გეგმები მოგვეპოვება. მიუხედავად ამისა, ყველა ძეგლის ტერიტორია გათხრას თუ მთლიანად არა, ნაწილობრივ მაინც მოითხოვს. გათხრებით, ერთი მხრივ, გამოვლინდება ანსამბლთა გეგმარება და ცალკეული დეტალები, ხოლო, მეორე მხრივ, არქეოლოგიური მასალა ნაგებობათა ფენების გამიჯვნისა და დათარიღების საშუალებას მოგვცემს.

კახეთის ციხე-სიმაგრეთა შესწავლისათვის ახლახან გამოსული აკად. გ. ჩუბინაშვილის «Архитектура Кахетии»¹ ერთადერთი მეცნიერული ნაშრომია, რომლის გამოყენებას ჩვენ შევძლებთ.

ფორტიფიკაციულ ნაგებობათა შესწავლას 1948 წლიდან შევედევით. ექსპედიციები ქართლიდან წამოვიწყეთ და კახეთს მხოლოდ 1954 წელს მივალწიეთ.

¹ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тбилиси, 1959.

პირველ წელს, მიმოხილვის მიზნით; შემოვიარეთ თელავის, ახმეტის, ყვარელის, წითელწყაროს, სიღნაღისა და გურჯაანის რაიონები. ვნახეთ ძირითადი ძეგლები, აღვწერეთ წინასწარულად და გადავუღეთ ფოტოსურათები. 1956 და 1957 წლებში არქიტექტორებთან ერთად ხანგრძლივი ექსპედიციები მოვაწყვეთ. რთულ რელიეფებზე მდებარე ანსამბლები სათანადო ხელსაწყოების უქონლობის გამო აზომილ იქნა მხოლოდ სქემატურად, ხოლო დანარჩენი ძეგლები აზომილია ყველა წესის დაცვით².

ნაშრომში ვცადეთ ძეგლების განხილვა გვეწარმოებინა მათი დანიშნულების მიხედვით, თუმცა ყოველთვის ეს შესაძლებელი არ იყო, რადგან ძეგლი ერთსა და იმავე დროს ხშირად სხვადასხვა დანიშნულებას ასრულებდა.

² ამ ექსპედიციებში ჩვენთან ერთად მონაწილეობდნენ არქიტექტორები: ვ. წილოსანი, ა. ბაქრაძე, რ. ცინცაძე და ა. მიქიაშვილი. ანაზომების ერთი ნაწილი თეთრად ჩვენ გამოუხაზეთ, ნაწილი კი—იმავე არქიტექტორებმა. ფოტომასალა მთლიანად ჩვენია.

კახეთის სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა XVI—XVIII სს.

განსახილველ ეპოქაში კახეთი დამოუკიდებელ სამეფოს წარმოადგენდა, რომლის ისტორია, როგორც ცნობილია, XV საუკუნიდან იწყება.

XV საუკუნის შუა წლებში საქართველო მეტად რთულ პირობებში აღმოჩნდა. პოლიტიკური მდგომარეობა გართულებული იყო არა მარტო გარეშე მტრების შემოტევებით, რომელთა შორის გამოირჩეოდნენ ისეთი დიდი და ძლიერი სახელმწიფოები, როგორიც იყვნენ ირანი და ოსმალეთი, არამედ შიდა ბრძოლა კულმინაციამდე იყო მისული. ასეთ რთულ ვითარებას, მიუხედავად მრავალი ცდისა, თავი ვერ გაართვა მეფე გიორგი VIII. საქართველოს გასაერთიანებლად წარმოებული ბრძოლა მან წაგებულად ცნო, დატოვა ბრძოლის ცენტრი და კახეთში დამკვიდრდა. გვიან საუკუნეებში, ფაქტიურად 1466 წლიდან იწყება კახეთის სამეფოს ისტორია¹.

კახეთი ამ პერიოდში საქართველოს სხვა კუთხეებიდან ეკონომიკური სიძლიერით გამოირჩეოდა. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ის ფაქტი, რომ ძველი ქალაქების ზრდასთან ერთად ახლებიც წარმოიშვა. თუ. ერთი მხრივ, ადრეულმა ქალაქმა თელავმა, თავისი სიძლიერე არ დაკარგა, მეორე მხრივ, წარმოიშვა და გაძლიერდა ისეთი ქალაქები, როგორიცაა მაგ. ბაზარი (ზაგემი), გრემი და სხვ. გრემი კახეთის მეფეთა საჯდომიც ხდება. ამ აღმავლობის პერიოდში აღნიშნულ ქალაქებში მშენებლობაც დიდი მასშტაბით მიმდინარეობდა. მიუხედავად შემდეგი პერიოდის არა ერთგზის ნგრევისა, ზოგან ეს ახლაც თვალსაჩინოა.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, გვ. 262—263.

XVI საუკუნეში, როდესაც საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობა ღრმავდებოდა, თანდათანობით მრავლდებოდნენ და ძლიერდებოდნენ სათავადოები. ცენტრის სისუსტის გამო თავადები სულ უფრო მეტ დამოუკიდებლობას იძენდნენ. შინაფეოდალური ომები თითქმის განუწყვეტლად მიმდინარეობდა.

ქვეყნის დანაწილების წინააღმდეგ მრავალგვარი ღონისძიებიდან სხვებზე ეფექტური იყო კახეთში ჩატარებული რეფორმები.

„XV საუკუნემდე კახეთიც საერისთავოებად იყო დაყოფილი. კახეთის ერისთავებიც საგამგეოდ მიცემული ადგილების სამემკვიდრო სამფლობელოდ გადაქცევას და იქ გახელმწიფებას ლამობდნენ. ამიტომ იყო, რომ კახეთის მეფეებმა, XV ს. მიწურულში და XVI ს. დამდეგს, გააუქმეს ძველი საერისთავოები და კახეთი უფრო მცირე-საგამგეო ერთეულებად — სამოურავოებად დაჰყვეს. მოურავები მეფის ადგილობრივი ფეოდალური მოხელეები იყვნენ. მათი უფლება-მოვალეობა სათანადო წიგნებით იყო განსაზღვრული; ისინი მეფის ურჩობას ადვილად ვერ გაბედავდნენ და ხელმწიფობასაც ვერ დაიხმებდნენ. მთავარი კი ის იყო, რომ მოურავს აღარ ჰქონდა სამხედრო ხელისუფლება, რომელიც ყოფილი ერისთავების სიძლიერის უმთავრეს წყაროს შეადგენდა.

კახეთის სამეფო ხელისუფლებამ კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი რეფორმა ჩაატარა: საერისთავოებთან ერთად გააუქმა მათი სამხედრო ერთეულებიც და კახეთიც ოთხ სადროშოდ დაჰყო; მაგრამ სადროშოს სარდლობა თავადებს კი ან ჩააბარა, როგორც ეს ქართლში მოხდა, ან ამედ ეპისკოპოსებს. ეპისკოპოსობა და, მაშასადამე, სარდლობაც მემკვიდრეობითი თანამდებობა არ ყოფილა“².

ამ ღონისძიებებმა კახეთის მეფის ხელისუფლებას მეტი სიმტკიცე მიანიჭა. იგი უკვე აღარ იყო შებოჭილი ცალკეული ფეოდალების პარტიკულარული მოქმედებით, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ქართლისა და იმერეთის სამეფოებში.

ქართლის მეფეები არასოდეს არ შერიგებიან პროვინციების ჩამოცილებას და მათ შორის, შესაძლოა, ყველაზე მწვავედ კახეთის ჩამოცილებას განიცდიდნენ. ბრძოლები ამ მხარის შემოსაერთებლად ყოველ ხელსაყრელ მომენტში ახლდებოდა. თუ, ერთი მხრივ,

² ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, გვ. 273.

ქართლის მეფეები ცდილობდნენ კახეთის დაბრუნებას, მეორე მხრივ, კახეთის მეფეებიც არ იყვნენ გულ-ხელ დაკრეფილნი; თვით ისინიც ცდილობდნენ ორივე სამეფოს გაერთიანებას. ამ მხრივ მეტად გაშვავებული მდგომარეობა შეიქმნა XVI ს. დასაწყისშივე.

კახეთის მეფე ალექსანდრე I (1476—1511) შედარებით მშვიდობიანად ცხოვრობდა ქართლთან, მისი უფროსი შვილი გიორგი კი მეტად დაუდევარი და ბოროტი იყო. როდესაც მან მამა ვერ დაითანხმა მიეღო მონაწილეობა ქართლის დასაპყრობად წარმოებულ ბრძოლაში, თვით დაიწყო აქტიური მოქმედება და ქართლი რამდენიმეჯერ დაარბია. ძმათა შორის ასეთი სისხლის ღვრა მამამ და უმცროსმა ძმამ დაუშალეს, ამან გიორგი მოთმინებიდან გამოიყვანა და ლალატით მოაკვლევინა მამა, ხოლო ძმას თვალები დასთხარა (ამ ბოროტებათა ჩამდენს „ავგიორგი“ შეარქვეს). ამის შემდეგ მას მოწინააღმდეგე არავინ ჰყავდა და კახეთის სამეფო ტახტზე დაჯდა. ქართლში ერთ-ერთი შემდგომი თარეშის დროს იგი დაიჭირეს და მოკლეს³.

ამის შემდეგ ქართლის მეფემ დავით X (1505—1525) არ დაეცოვნა და კახეთის შემოსამტკიცებლად გიორგის მცირეწლოვანი შვილის ლევანის დაჭერა მოინდომა, მაგრამ კახელებმა ტახტის მემკვიდრე გადამალეს. ქართლში პოლიტიკური მდგომარეობის გართულების გამო დავითმა კახეთის შემოერთება ვერ მოახერხა. ლევანი მეფედ 1520 წელს ხდება. ამის შემდეგაც მეზობელ სამეფოებს შორის სიმშვიდე არ ჩამოვარდნილა⁴.

XVI ს. კახეთი ცდილობდა ირანთან დამოკიდებულება არ გაეწვავებინა და ქართლი ქართველობისათვის ბრძოლაში თითქმის მარტო იყო.

კახეთი ყოველნაირად ცდილობდა ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის სამთავროები ან დაემორჩილებინა, ან მოეყრად ყოლოდა. ჩრდილოეთ კავკასიაში მდებარე შამხალის სამთავროსთან და შაქი-შირვანთან მუდმივი ბრძოლები ჰქონდა. ერთ პერიოდში კახეთმა შაქზე დიდ გამარჯვებას მიაღწია. ასეთი მოქმედებებით კახეთი ჩრდილო-აღმოსავლეთის სახლვრების შენამტკიცებაზე ზრუნავდა.

მეფე ლევანი და შემდეგ მისი მემკვიდრე ალექსანდრე (1574—1605) ერთნაირ პოლიტიკას ატარებდნენ, რამაც კახეთი XVI ს. შედარებით მშვიდ კუთხედ აქცია და ეკონომიურად მოღონიერდა.

³ ი. ე. ჭ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, წ. IV, გვ. 218—225.

⁴ ი. ე. ე., გვ. 225—230.

XVI ს. მეორე ნახევარში ოსმალეთი თანდათანობით მოიწევდა და საქართველოს შთანთქმას უპირებდა. ირანი კი შინა ბრძოლაში დროებით სუსტდებოდა. კახეთი ეძებდა მდგომარეობის გაუმჯობესების საშუალებებს. ამ ეპოქაში ასეთად ჩანდა რუსეთთან დაკავშირება. ურთიერთმოსინჯვა და სხვადასხვა ვაჭრობებთან ალება ხანგრძლივი არ გამოდგა. რუსეთს ჯერ კიდევ ისეთი ძალა არ შესწევდა, რომ ოსმალეთსა და ირანს გამკლავებოდა⁵. რუსეთისკენ ორიენტაციამ კახეთს პირველ ხანებში შესამჩნევი შედეგები ვერ მოუტანა.

კახეთის მეფემ კარგად იცოდა, რომ მის ჯარს შეიარაღება აკლდა და ამიტომ რუსეთს ზარბაზნის ოსტატების გამოგზავნას თხოვდა. ეს თხოვნა რუსეთის მეფეების მიერ სხვადასხვა მიზეზით არ ყოფილა შესრულებული. რაც თავდაცვის უნარიანობაზე მეტად მოქმედებდა⁶.

XVII ს. დასაწყისში საქართველოზე ოსმალთა მოძალებასთან ერთად, ირანი შესამჩნევ აქტივობას იჩენდა და ცდილობდა საქართველოს მართო დასაყუთრებას. ასეთი განზრახვების განხორციელებისათვის, პირველ ყოვლისა, საჭირო იყო კახეთში რუსეთის ორიენტაციის მოსპობა. შაჰ-აბასმა ეს საკითხი ცბიერებით გადაწყვიტა. აშკარად რუსული ორიენტაციის მქონე კახეთის მეფე ალექსანდრე 1605 წელს მოაკვლევინა მის შვილს გამაჰმადიანებულსა და გადაგვარებულს კონსტანტინეს. ხალხმა მეფედ არ შეიგუა მამის მკვლელი და იგი მალე გამოასალმეს წუთისოფელს.

შაჰ-აბასს კახეთის საბოლოო დაპყრობის მიზანს მალე მიუზღუნდნენ და ქვეყანა აჯანყებამ მოიცვა. კახელებს ქართლებმაც მიბაძეს და აჯანყებამ ირანისათვის მეტად საშიში სახე მიიღო. შაჰ-აბასი მთელი ძალით თავს დაესხა კახეთს. „ქართველი ხალხის ისტორიაში უმაგალითო შავი დღე დატრიალდა, საქართველოს ყოფნა-არყოფნის დღე იდგა. ბრძოლამ ერთ წელიწადს გასტანა. ყოველი ციხე, ეკლესია-მონასტერი, სასახლე, ტყე, ხევი მტერს ომით უნდა აეღო. საკუთარი ბედისა და თავისუფლების დამცველი ხალხი გმირი აღმოჩნდა“⁷. მტრის სიმრავლემ თავისი გაიტანა და ქვეყანა ნანგრევებად აქცია. XVI ს. მოშენებული კახეთი გავერანდა. ქალაქური

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, წ. IV, გვ. 227—324; ნ. ბერძენიშვილი, ი. დონდუა, 1, გვ. 279—281.

⁶ ამ პერიოდის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაზე ვრცლად იხ. ნ. ბერძენიშვილი. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944.

⁷ საქართველოს ისტორია, წ. 1, გვ. 335.

ცხოვრება ჩაკვდა. ისეთმა ქალაქებმა, როგორიც იყო გრემი და ზაზარი (ზაგემი) არსებობა შეწყვიტა.

გამაჰმადიანებული როსტომ მეფის დროს ქართლ-კახეთი შედარებით მშვიდად იყო. მაგრამ სპარსელები თეიმურაზ მეფის დაბრუნებას უფრთხოდნენ და გადაწყვიტეს შაჰ-აბასის გეგმა ერთსელ კიდევ გაემეორებინათ. კახეთი როსტომს ჩამოაცილეს და განჯის ხანს სელიმს გადასცეს. მას დაევალა კახეთში თურქმანების ჩასახლება (1656). ხანმა ორი წლის განმავლობაში მომთაბარე თურქმანები ბლომად ჩამოასახლა. ასეთი მოქმედება თუ რას უქადდა ქვეყანას, მალე ყველასათვის აშკარა გახდა. კახეთში საყოველთაო აჯანყებამ იფეთქა და ჩამოსახლებულნი ერთი ხელის დაკვრით მოსპეს (1659). მართალია, აჯანყებამ ერთი მთავარი მიზანთაგანი განახორციელა, მაგრამ საბოლოოდ იგი დამარცხდა.

1677 წლიდან ირანი კახეთში ქართველ მეფეებს არ ენდობოდა და მას სამმართველად განჯის ბეგლარ-ბეგებს ან რომელიმე ზანს აძლევდა. ამ ხანისათვის საქართველოს მტრები ცდილობდნენ მოკავშირეები გაეჩინათ და ამიტომაც მთიელ აზრაგებს აქეზებდნენ და იბირებდნენ. მათი თავდასხმების გამო ძირითადად ამ ეპოქაში ცარიელდება აღმოსავლეთის საზღვრები და იქ ჩნდება დაღისტინელებით დასახლებული ქარის, ბელაქნისა და სხვა „უბატონო თემები“⁸.

ლეკების შემოსევები XVIII ს. დასაწყისიდან თანდათანობით ძლიერდება. ლეკებს იყენებდნენ თავადებიც მოწინააღმდეგეთა დასარბევად. თანდათანობით კახეთში მძიმე პირობები იქმნება.

გამაჰმადიანებული დავით II (იმამყული ხანის) მეფობა (1703—1722) კახეთში ისევ მეტად მოუსვენარი ჩანს.

რუსეთთან ქართლის კავშირი თანდათანობით მტკიცდებოდა და 1722 წელს კიდევეც დაიწყო იმპერატორ პეტრე I და ქართველ-სომეხთა ლაშქრის ერთიანი მოქმედება. მაგრამ ეს დიდი წამოწყება რუსეთში პოლიტიკური მდგომარეობის დროებით გართულების გამო შეწყდა.

ირანმა ქართლს ჩრდილოეთისკენ ორიენტაცია არ აპატია, ქართლის მეფობა 1723 წ. ვახტანგ VI ჩამოართვა და ირანის ერთგულ კახეთის მეფეს კონსტანტინეს გადასცა. ვახტანგი კი დახმარების მისაღებად რუსეთს გაემგზავრა.

კონსტანტინემ არ დააყოვნა და დაქირავებული ლეკის ჯარით თბილისს ორჯერ დაესხა. მეორე თავდასხმის დროს ქალაქი აღებულ იქნა და თბილისი ისე აოხრდა, რომ დიდხანს ფეხზე ვერ დადგა.

⁸ საქართველოს ისტორია, წ. 1, 369—370.

ოსმალეთის ძალადობა განსაკუთრებულ ხასიათს ღებულობს 1723 წლიდან. აღმოსავლეთ საქართველოს მდგომარეობა კატასტროფიული ზდება. მოიშალა ყოველგვარი მეურნეობა, ქალაქებიც ვაპარტახდა. 1735 წლიდან ქართლში „ოსმალბა“ არა ნაკლებ მძიმე „ყიზილბაშობამ“ შეცვალა. ირანელთა ხარკი და სხვა მოთხოვნები აუტანელი შეიქნა და ქვეყანა აჯანყებებმა მოიცვა. გამუდმებულ ომებში მხარე ნადგურდებოდა.

1744 წლიდან მდგომარეობა რადიკალურად იცვლება. ირანის წაჰმა ნადირმა ქართლს მეფედ თეიმურაზ II დანიშნა, ხოლო მისი შვილი ერეკლე II კახეთს დასვა.

XVIII საუკუნის შუა წლები იყო ქართლ-კახეთის უმაგალითო ბრძოლის ხანა სახანოებისა და დაღისტნელი ფეოდალების წინააღმდეგ. ჩვენს მეფეებს ამოსუნთქვის საშუალებაც არ ჰქონდათ. არ დარჩენილა სოფელი, რომელსაც ერთხელ მაინც არ დასცემოდნენ⁹.

მრავალი დიდი და პატარა ომებიდან აქ მოვიყვანთ ყვარლის ალყის მაგალითს. 1755 წელს ხუნძახის ბატონმა ბევრი მოკავშირე იპოვა და დიდძალი ლაშქრით ყვარლის გალავანს მოადგა. თეიმურაზმა და ერეკლემ ლაშქრის სიმცირის გამო მტერთან პირდაპირ შეებმა ვერ გაბედეს. ალყის ხანგრძლიობის შედეგად მეციხოვნეთ გაუჭირდათ. საჭირო იყო მათი გაძლიერება. ამ საგმირო საქმეში მონაწილეობის ორასზე მეტი მსურველი აღმოჩნდა. მებრძოლებმა მოულოდნელი და ძლიერი დარტყმით ალყა გაარღვიეს და ციხეში თიფისწამალი ბლომად შეიტანეს.

ამავე დროს ერეკლემ სხვა ტაქტიკაც იხმარა. რადგან მტერთან პირდაპირ შეებმა არ შეეძლო, ამიტომ მან განიზრახა ნურსალ-ბეგისათვის მოკავშირეები ჩამოეცილებინა და მარჯვე ქიზიყელთა ცხენოსნები ქარის დასარბევად გააგზავნა. მეფის ხერხმა გასჭრა: ჭარბელებმა აქ ყოფნას საკუთარი ტერიტორიის დაცვა ამჯობინეს და ციხეს გაეცალნენ. მალე მის მაგალითს მიჰყვნენ კაკის სულთანი, ნუხის ხანი და დაღისტნელი სურხაი-ხანი. მოკავშირეებისაგან მიტოვებული ნურსალ-ბეგიც ციხის ალყას ხსნის. მტრებმა ერთი დარტყმით კახეთის მოშლა ვერ მოახერხეს¹⁰.

მტრების ყოველ მხრივ შემოსევას ქართლ-კახეთი ვერ უმკლავდებოდა და ამიტომ ისევ რუსეთთან კავშირს ეძებდა. ამ საქმის მოსაგვარებლად თეიმურაზი სპეციალურად მიდის პეტერბურგს, მაგრამ ამ მოგზაურობას რეალური შედეგი არ მოჰყოლია.

⁹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, 1, გვ. 347—351.

¹⁰ პაპუნა ორბელიანი, გვ. 223—227.

თეიმურაზი 1762 წელს პეტერბურგს გარდაიცვალა. ერეკლე გაზდა გაერთიანებული ქართლ-კახეთის მეფე.

60—70-იან წლებში ქართლ-კახეთი შედარებით განმტკიცდა. მონღოლნიერდა ქალაქებიც. კახეთის ქალაქებიდან ყველაზე მეტად ძლიერდება თელავი. იმავე ხანებში წარმოიშვა ქალაქი სიღნაღი, რომელსაც მალე საკუთარი გალავანიც გაუჩნდა¹¹.

XVIII ს. მეორე ნახევარში თანდათანობით უფრო აშკარა ხდება, რომ ძლიერი მტრების გარემოცვაში ქართლ-კახეთის სამეფოს მართო ყოფნა არ შეეძლო. რუსეთთან კავშირი აუცილებელი ხდება; 1801 წელს საქართველო რუსეთს შეუერთდა.

¹¹ ვახტანგ ბატონიშვილი, ისტორიკოსი აღწერა, გამ. ს. კაკაბაძის, 1914, გვ. 34; ომან ხერხეულიძე, გვ. 276.

კახეთის XVI—XVIII სს. სიმაგრეები

1. ციხეები და ციხე-დარბაზები

ფეოდალური ქვეყანა სიმაგრის გარეშე წარმოუდგენელია. გამაგრებული იყო არა მარტო ცალკეული პუნქტები, არამედ ფაქტიურად მთელი ქვეყანა სიმაგრეს წარმოადგენდა. ყველაზე დიდი სიმაგრე ქალაქი იყო. ქალაქის მნიშვნელობას მისი გამაგრების სისტემა შეეფარდებოდა. სულ მცირე ქალაქიც კი გამაგრებული უნდა ყოფილიყო.

ქვეყნის დაცვის ძირითადი დასაყრდენი ქალაქები კი არ იყო, არამედ ციხეები. სახელმწიფოს სიძლიერის შემთხვევაში ქვეყნის დაცვის სისტემა ერთიანია. ამ ერთიანი თავდაცვითი ჯაჭვის ეფექტურ მოქმედებაზე დიდ გავლენას ახდენდა აწყობილი სიგნალიზაცია. თუ სიგნალიზაცია კარგად მოქმედებდა, მაშინ ძოულოდნელად შემოსეულ მტერს ქვეყნის შიგნით მობილიზებული ხვდებოდნენ.

ციხეების მაკავშირებელს საყარაულო კოშკები წარმოადგენდა. მათი საშუალებით ხდებოდა სიგნალის გადაცემა. სიგნალის ადრეულ სახეს კოშკების თავზე დანთებული კოცონი წარმოადგენდა. შემდეგში მის პარალელურად ცეცხლმსროლელი იარაღი გამოიყენებოდა.

სხვადასხვა ეპოქას სხვადასხვა სისტემის ციხე ჰქონდა. მაგრამ ადრე აგებული ციხის გამოყენებასაც ცდილობდნენ, თუ მათი სათანადო რესტავრაცია შესაძლებელი იყო.

ციხეები, სხვა სიმაგრეებისაგან განსხვავებით, აუცილებლად სტრატეგიულად გამართლებულ ადგილზე უნდა მდგარიყო. მათ უნდა დაეკეთათ საზღვრებზე გადმოსასვლელები, შიგნით—გზაჯვარედინები და სხვ.

ქვეყნის გამაგრების სისტემაში დიდ როლს თამაშობდა აგრეთვე ციხე-დარბაზები, ურომლისოდაც წარმოუდგენელი იყო ფეოდალთა სამყარო. ამის თაობაზე ვახუშტი ბაგრატიონთან ვკითხულობთ: „მთავრისა ჯერ იყო, რათა აქუნდეს ჩამომავლობა და გვარი იგი და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი, სიმაგრე და ქეობანი დოკუნიერ ამისა არა ისახელებოდა მთავრად“. თითქმის ასევეა აზნაურთათვისაც: „აზნაურსა აქუნდა გვარი და ჩამომავლობა, და სიმაგრე რაიმე მათა ანუ ბართა, და დაბნებნი და ძალედვას გამოსვლა მარქაფითა, კარვითა და მათთა გაწყობილებითა, და დოკუნიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“¹ (ხაზი ჩვენია—პ. ზ.).

ბეჟა მანდატურთუხუცესის სამართალშიც მკვეთრადაა გამოჩნული „ციხოსანი“ და „უციხო“ აზნაური. „ციხოსანი“ აზნაურის სისხლი თითქმის ორჯერ მეტი ღირს, ვიდრე „უციხო“ აზნაურისა².

ციხე-დარბაზი, პირველ ყოვლისა, ფეოდალის საბრძანებელი იყო. იგი ამ სიმაგრით ბატონობდა და ბრძანებლობდა თავის სამფლობელოში. ამავე დროს, ეს სიმაგრე გამოდგებოდა არა მარტო შინაური მტრის საწინააღმდეგოდ, არამედ გარეშე მტრის დასახვედრადაც.

გვიანი საუკუნეების ციხე-ქალაქები, ციხეები და ციხე-დარბაზები მრავლად უნდა ყოფილიყო კახეთის ტერიტორიაზე. მათმა ერთმა ნაწილმა დღემდე მოაღწია, რომელთაც ქვემოთ განვიხილავთ (სურ. 1).

თ ე ლ ა ვ ი

თელავი XI საუკუნიდან დაწყებული კახეთის ტერიტორიაზე მთავარი ქალაქია. XV საუკუნის ბოლოდან ვიდრე XVII ს-ის 70-იანი წლებამდე გრემი ხდება კახეთის მთავარი ქალაქი. გრემის დაცემის შემდეგ თელავი თანდათანობით ისევ იკრეფს ძალას და XVII ს. ბოლოდან იგი იბრუნებს პრიორიტეტს, ხოლო XVIII საუკუნეში კი კახეთის ცენტრი ისევ თელავია³.

¹ ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. 14.

² ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბილისი, 1953, § 2 და 3, გვ. 287.

³ III. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1959, გვ. 38, 101.

ვახუშტი თელავზე წერს: „გულგულას ქვეით, თურდოს ჭევრს სამკრით, არს თელავი, რომელი ჰყო კვირიკემ, პირველ გამეფებულმან კახეთს და ჭერეთს, სასახლე დიდი, ვითარცა ქალაქი, ხოლო მისცვალა მცირედ თ(მე-9) მეფემან არჩილ და განაახლა. აწცა არს სასახლე და ციხე, და მაგრობენ მას შინა“⁴.

ამჟამად დიდად გაზრდილ ქალაქ თელავში რამდენიმე საინტერესო ისტორიული ძეგლია, მათ შორის გამოირჩევა: „ბატონის ციხე“, „ვახვანისშვილების ციხე“, „ყორჩიბაშიშვილების ციხე“ და „ძველი გალავანი“. ამ ციხეთაგან შედარებით უკეთაა შენახული „ბატონის ციხე“, დანარჩენიდან კი მთლიანად აბრისიკ არ დგინდება.

ამ ხარვეზს ნაწილობრივ ავსებს XIX ს. დასაწყისში შედგენილი ქალაქის ტოპოგრაფიული გეგმები. ჩვენ ხელთ არის მოსკოვის ცენტრალურ სამხედრო-ისტორიულ არქივში დაცული ქალაქის ორი გეგმა და ერთი განაკვეთი. ამ გეგმებიდან ორი შედგენილია 1802 წელს⁵, მესამე — ერთ-ერთის პირია (მცირე ცვლილებით), გადაღებული 1813 წელს⁶, ხოლო მეოთხე — უთარილოა⁷, მაგრამ ეტყობა, რომ ისიც იმავე ხანებშია შესრულებული.

ამ ფერად გეგმებს ახლავს არასრული ექსპლიკაციები. ისინი ერთმანეთს მხოლოდ ნაწილობრივ ავსებენ, თანაც ზოგჯერ ნაგებობათა სახელები ახალია ნაჩვენები, რის გამოც ვერ ირკვევა ნაგებობის ნამდვილი დანიშნულება საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე.

ტოპო-გეგმები, როგორც წარწერებიდან ჩანს. ინსტრუმენტალურადაა გადაღებული, მაგრამ იმდენად მცირე მასშტაბითაა შესრულებული, რომ სიმაგრეთა და ნაგებობების გეგმათა მხოლოდ მოხაზულობა ირკვევა.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, ამ ანაზომთა აღმოჩენა მეტად მნიშვნელოვანია, რადგან მათი გამოყენება შეიძლება მრავალი სხვადასხვა სიკითხის გასაშუქებლად (სურ. 2).

ზემოჩამოთვლილი თელავის ციხეებიდან „ძველი გალავანი“ მართლაც ძველია და მას გვიანი შუასაუკუნეების შეკეთება არ ეტყობა. ამიტომ იგი ამჟერად ჩვენი განხილვის ობიექტი იქნება⁸. დანარჩენებს კი განვიხილავთ თანამიმდევრულად.

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, გეოგრაფია, გვ. 100.

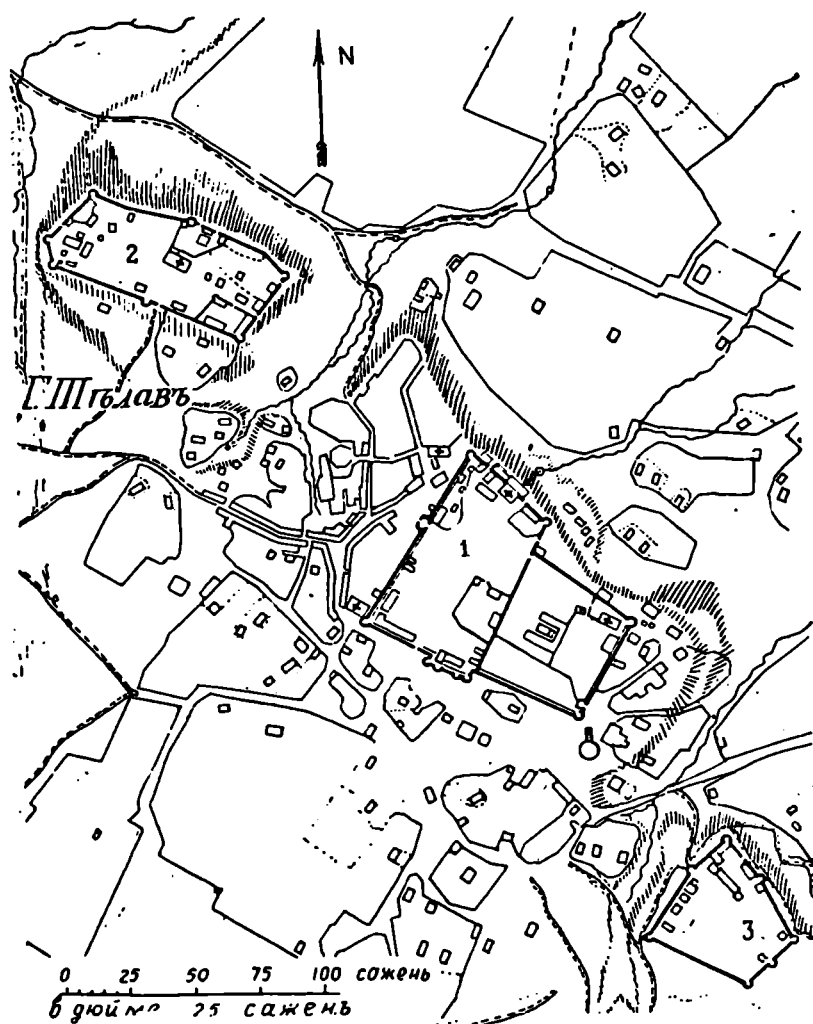
⁵ ЦГВИА, фонд ВУА, д. 22647 და д. 22648.

⁶ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22648.

⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22649.

⁸ Арх. Кахетии, გვ. 516—519; А. С. Хаханов, Экспедиции на Кавказ, МАК, VII, 1898, გვ. 2.

„ბატონის ციხე“ ამჟამად ქალაქის ცენტრში მდებარეობს. მისი ტერიტორია ახალ სახლებს დაუფარავს, ხოლო ძველი შენობები გადაკეთებულია. ანსამბლის მთლიანი აზომვა ვერ მოვახერხეთ, რადგან ზოგან ნაგებობათა კვალი წაშლილია, ზოგან კი, სხვადასხვა მიზეზის გამო, არ მიგვესვლებოდა. ამიტომ ანსამბლის აქ

მოცემული აღწერა და ნაგებობათა ანალიზიც ვერ იქნება სრულყოფილი.

ციხე ძირითადად ორი ნაწილისაგან შედგება (ასეთი ჩანს იგი ძველ გეგმებზედაც). ამათგან აღმოსავლეთის მონაკვეთი შიდა ციხეს —ციტადელს წარმოადგენდა, ხოლო ჩრდილოეთის მონაკვეთი, ალბათ, „ციხე-გალავნის“ როლს ასრულებდა. პირველი მათგანის ფართობი ჰექტარს აღემატება, ხოლო მეორეს ფართობი 1,5 ჰექტარზე მეტია (ციხის ორ ნაწილად გამყოფი ამჟამად არსებული კედელი განახლებულია).

სურ. 3. თელავი. „ბატონის ციხე“. ხედი სამხრეთიდან. ნახატი აოქიტ. ა. კელერის

აღნიშნულის გარდა, ციტადელის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ათი-ოდე მეტრის დაშორებით, დგას დიდი ბურჯი, მისი დიამეტრი 14 მეტრია, კედლის სისქე კი—2,55 მეტრი. კოშკი მიწითაა საესე და ზედაპირი ციხისკენაა დაქანებული. თავდაპირველად ასე იყო თუ არა, ამის გარკვევა შეუძლებელია კედლების მორღვევის გამო.

ასეთი მასიური კოშკი საქართველოს ტერიტორიაზე სხვაგან არსად გვინახავს. კოშკის დანიშნულების ზედმიწევნით დადგენაც ძნელდება. შესაძლოა იგი გამოყენებული იყო საფრად, როგორც საცეცხლე წერტილი. აქ ჩრდილოეთიდან არსებული პანდუსით შეიძლება მძიმე არტილერიის ატანა და გაწყობა, რითაც დაიცავდნენ ციხის აღმოსავლეთისა და სამხრეთი კედლების მისადგომებს. ანუ უკეთ რომ ვთქვათ. თვით ციტადელს.

ეს კოშკი დატანილია ზემოაღნიშნულ ყველა გეგმაზე, მაგრამ სამგან საფეხურებია ნაჩვენები, ხოლო ერთგან—პანდუსი. ამ სამ ნახაზში კოშკის შიგნით არაფერია ნაჩვენები, ხოლო მეოთხეში, სადაც პანდუსია შიგნით ცერად. გრძელი რაღაცა დევს. ამ ნახატს თუ კარგად დაეაკვირდებით, შეიძლება დავასკვნათ, რომ აქ გამოსახულია ზარბაზანი. როგორც ცნობილია, ზოგან ჩვენ ციხე-კოშკებს ზარბაზანი ამ საუკუნის ოციან წლებამდე შემორჩა და არაფერია გა-

საკვირველი, თუ იგი ადგილზე იქნებოდა. XIX ს. დასაწყისში. როგორც ეტყობა, ამ კოშკზე და ზარბაზანზეა საუბარი პლ. იოსელიანის შრომაში, სადაც ვკითხულობთ: «На юго-запад, отдельно от крепостных стен есть круглая башня, на которой до 1836 года стояла времен царя Ираклия осадная пушка, имевшая в длину 3,5 сажени». ამ ცნობის მიხედვით, ეს ზარბაზანი 7,5 მეტრის სიგრძის ყოფილა¹⁰.

დავით ბატონიშვილი თავის ახალ ისტორიაში აღწერს თუ როგორ სძლიეს თეიმურაზმა და ერეკლემ ფანა-ხანს განჯასა და ყარაბახს. მას ზარბაზნები და თოფხანა წაართვეს. ეს ზარბაზნები დაუდევიათ თელავისა და გორის ციხეში¹¹. შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ თელავის ბურჯზე მდებარე ზარბაზანი იმ დროისა იყოს.

შიდა ციხის ტერიტორიაზე შერჩენილია სასახლე, ორი ეკლესია და აბანო. სხვა ნაგებობათა კვალი კი არსად ჩანს. მაგრამ ასე არ ყოფილა იგი თავის დროზე. აქ რთულ განლაგებასთან გვეკონდა საქმე. პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ თვით ციტადელი შიდა კედლებით ოთხ არათანაბარ მონაკვეთადაა დაყოფილი. შუაში დგას სასახლე. მისი ეზო სხვებზე დიდია. საკმაოდ მოზრდილია სამხრეთის მონაკვეთიც, სადაც ნაგებობებიდან მხოლოდ აბანო დგას. აღმოსავლეთის ეზო აღნიშნულებზე მცირეა, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთის მონაკვეთი, სადაც ეკლესია დგას, მეტად პატარაა.

მეფის სასახლე, ყველა ძველი ანაზომის მიხედვით, ორნაწილიანი ყოფილა. შუაში ოთხკუთხა შენობა მდგარა, ხოლო სამი მხრიდან (გარდა დასავლეთისა) ერთიანი შენობა შემოუყვება. მათ შორის მცირე მანძილია დარჩენილი.

სასახლეში ამჟამად პედაგოგიური ინსტიტუტია მოთავსებული. შენობას XIX საუკუნეში და ჩვენ დროშიც ბევრი გადაკეთება განუცდია. ყველაზე უკეთესა შერჩენილი ე. წ. ერეკლეს ოთახი და მისაღები დარბაზი¹².

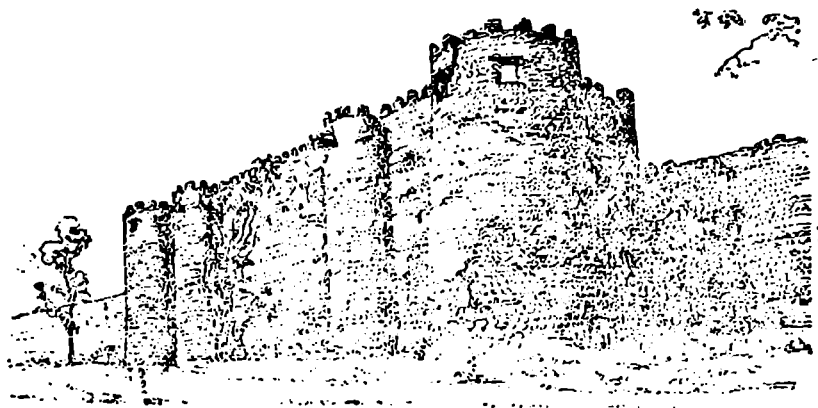
სასახლის აბანო შიდა ციხის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს. იგი ძირითადად ორი ნაწილისაგან ყოფილა შემდგარი. ჩრდილო-

¹⁰ П. Иоселиани, Путевые записки по Кахетии, гл. 58 (იქვე იხ. თელავზე გვ. 50—60).

¹¹ დ. ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ახალი ისტორია, 1941, გვ. 4.

¹² სასახლეზე და ამ ციხესთან დაკავშირებულ სხვა საკითხებზე მოხსენება წაიკითხა ლ. რჩულიშვილმა. იხ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XII სამეცნიერო სესიის თეზისები ქ. თელავის მშენებლობის ისტორიიდან (1957).

თით მდებარე გასახდელ-მოსადელი ოთახის მხოლოდ უმნიშვნელო ფრაგმენტია დარჩენილი, ხოლო სამხრეთის სადგომი გუმბათოვანი გადახურვითა და ზედა სინათლით საბანაოს წარმოადგენდა. მასზე აღმოსავლეთით საქვაბე იყო მიდგმული. ზოგადი გადაწყვეტით ასეთი აბანოები დამახასიათებელია XVII—XVIII საუკუნეების ქართლ-კახეთისათვის.

სურ. 4. თელავი. „ბატონის ციხე“. სამხრეთი გალავნის დეტალი. ნახატი არქიტ. ა. კელერის

ეკლესიათაგან დასავლეთით მდგარი მცირე ზომის ეკლესია ნაკლებადაა საინტერესო, ხოლო აღმოსავლეთით მდგარი—მოზრდილია და ზოგი ყურადსაღები ელემენტიც აქვს. ძველი გეგმების მიხედვით პატარა ეკლესია პეტრე-პავლეს სახელობისა ყოფილა, ხოლო მეორე—ღვთისმშობლის.

ღვთისმშობლის ეკლესიასაც შესამჩნევი გადაკეთებები განუტეია. იგი დარბაზული ტიპის ერთნაფიანი ეკლესიაა. ამჯერად ჩვენთვის საინტერესოა სახურავქვეშა სივრცის გადაწყვეტა. ეკლესიის კამარებსა და სახურავქვეშ ისეთი სათავსოები ყოფილა გათვალისწინებული, რომ იქ მოქმედება შესძლებოდა მებრძოლს. გარე კედლებში კი პირდაპირი და დაქანებული სათოფეებიც განლაგებული. ეკლესიებში ასეთი სისტემა დამახასიათებელია XVIII ს-ის შუა წლებიდან, როდესაც თავდაცვაზე ზრუნვა გამუდმებით იყო საჭირო. ასეთი გადაწყვეტის მაგალითს იძლევა 1758 წლის ლარგისის მონასტ-

რის ტაძარი¹³, 1788—1798 წლებში აგებული ქოლაგირის ციხის ეკლესია და სხვ.

განსახილავი ეკლესიაც ყველა ნიშნით XVIII ს. მეორე ნახევარს მიეკუთვნება. რასაც ადასტურებს ალ. ჯამბაყურ-ორბელიანის ცნობაც. მისი სიტყვით იგი მეფე ერეკლეს აუგია¹⁴. ე. თაყაიშვილის ცნობითაც „თელავის სობორო ანუ ირაკლი მეორის კარის ეკლესია აშენებულია ირაკლის მიერ 1758 წელს“¹⁵.

იმევე ძველი გეგმების მიხედვით ჩანს, რომ ერთი მოზრდილი კვადრატული სახლი მიდგმული ყოფილა ჩრდილო გალავანზე. იგი სასახლეს უკავშირდებოდა ეკლესიის ეზოდან. მას კარი გარეთაც ექნებოდა. იგი გეგმის ექსპლიკაციის მიხედვით ანტონ კათალიკოსის ყოფილა.

1802 წლის გეგმების მიხედვით ეკლესიასთან ახლოს, აღმოსავლეთის გალავანზე, რაღაც შენობა ყოფილა მიდგმული. გვიან შესრულებულ გეგმებზე იგი არ არის, მაგრამ მის სამხრეთით დგას სხვა შენობა. რომელსაც აწერია: Дом для приезжих и переводчика.

შიდა ციხეს და მეორე გალავანს ცალ-ცალკე ჰქონია შესასვლელი. ორი ეზოს გამყოფი კედელი გადაკეთებებით დღემდეა მოღწეული. მათი მაკავშირებელი კარი უნდა ყოფილიყო ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში.

შესასვლელი კოშკებიდან უკეთაა გადაწყვეტილი მეორე გალავნის კოშკი (სურ. 5. ტაბ. IV); იგი უფრო დიდი და მორთულია; თითქოს პირიქით უნდა ყოფილიყო, რადგან პირველში მეფე იჯდა. მაგრამ ამაში თავისთავად ეპოქა ჩანს, რადგან პირველი XVII ს. ნაწარმოებია, მეორე კი XVIII საუკუნისა. ამ ორი გალავნის ურთიერთკავშირი და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი მოითხოვს საგანგებო მსჯელობას.

ქართლ-კახეთის მეფეთა, თუ მთავართა ჩვენამდე მოღწეულ ციხე-სიმაგრეებში შიდა ციხე, — ციტადელი, მართლაც შიდაა, იგი

¹³ ლარგვისი, გვ. 73—75.

¹⁴ ალ. ჯამბაყურ-ორბელიანი. 1857 წლის თელავის აღწერაში ერთგან ვკითხულობთ: სასახლესთან „არის ეკლესია კარის ღვთისმშობლისა, მეფის ირაკლის მეორის აშენებული, რომელშიაც ვარაუშერეული მშვენიერი კანკელია და ეს კანკელი მეფეს ირაკლის შეუწირავს თავისი პირველი შვილი ვახტანგი რომ გარდაცვალა... იმის დანარჩენი ნივთები გაუყიდვინებია. იმის ფულთ ეს კანკელი მოუტანივნებია მოსკოვში გაკეთებული. საუცხოვოს ეკლესიის ხომლები: და ამით დაუშვენებია ეს ეკლესია“ (ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ფ. 5—1650).

¹⁵ ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზაურობანი, 1907. წიგ. 1, გვ. 241.

შიგნით მდებარეობს და ზოგჯერ ცალკე შესასვლელი კოშკი არა აქვს. (მუხრანი, სურამი, სამწევრისი, ლარგვისი, ქვემო ქალა და სხვ.). არის შემთხვევები, როდესაც ერთმანეთის გვერდით მდებარე ორი ციხე სხვადასხვა დროს იგება (გაფართოებისა, თუ სხვა მიზნით). ამ შემთხვევაში თავდაპირველი ციხის საერთო გადაწყვეტა და კომპოზიცია, თუ აუცილებელი არ იყო არ იცვლებოდა ასეთი გადაწყვეტის კარგ მაგალითს წარმოადგენს ანანური XVIII ს-შიაც იყო ზედა და ქვედა ციხე, მაგრამ ადრე კი აქ იდგა მხოლოდ ზედა (შიდა) ციხე. ამ ციხეს თავისი შესასვლელი კოშკი ჰქონდა. ქვედა ციხის მიშენებისას ახალ ციხეს ცალკე დაუგეგმეს შესასვლელი კოშკი. ამავე დროს, თავდაპირველი ციხის შესასვლელ კოშკს დარჩა თავისი ფუნქცია.

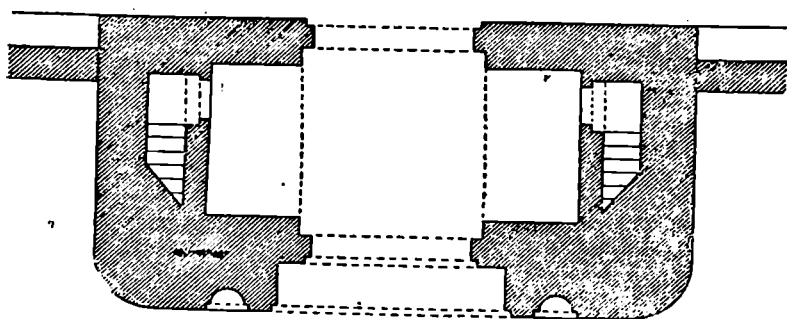
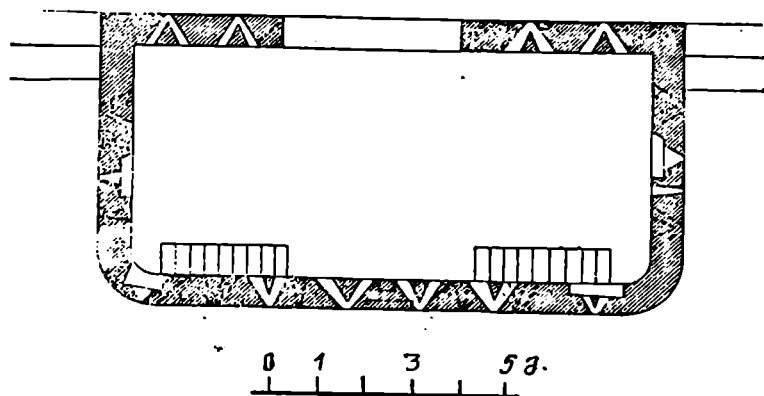
თელავის ციხეს შესაძლოა ასეთივე ისტორია ჰქონდეს. მაგრამ, ამასთანავე ერთად, ყურადსაღებია ის გარემოებაც, რომ თელავში მეფის რეზიდენცია იყო. მეფის საჯდომ ციხეს კი დასაშვებია, ჰქონოდა საკუთარი შესასვლელი. ჩვენ, ამჟერად, მანამ სხვა საბუთი არ აღმოჩნდება, ვფიქრობთ, რომ ციხის ამ ნაწილს, როგორც მეფის სამყოფს, ჰქონდა დამოუკიდებელი შესასვლელი. ციხის კედლები, თავისი კოშკებით, აშკარად ატარებს ერთიანი გადაწყვეტის ნიშნებს. ამ მხრივ, განსაკუთრებით აღსანიშნავია ციხის დაგეგმარება. ეს დაგეგმარება ერეკლეს დროისაა, მაგრამ მასში ჩართულია XVII ს. სასახლე, აბანო და იმავე მხარეს არსებული უწინდელი გალავნის ალაყაფის კოშკი¹⁶.

ციხის გარე კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული. ამავე დროს, ორივე ნაწილის სამხრეთის მხარე მოფიქრებულია როგორც ერთი მთლიანი კედელი (სურ. 3, 4, ტაბ. I, II). ამ მხარის შუა ნაწილი მთლიანად გამოწეულია, რომ კედელზე მომდგარი მტერი თვალწინ ყოლოდათ და მარჯვედ მოეგერიებიათ, ფლანგებიდან დაერთყათ. ციტადელის შესასვლელი კოშკი გალავნის შუა კი არ არის, როგორც ეს ჩვეულებრივ გვხვდება, არამედ კოშკი და შიგ მდგარი სასახლე ისეა დაგეგმარებული, რომ კოშკიდან შემსვლელი მხოლოდ სხვა ეზოს გავლით მოხვდებოდა სასახლეში. ეს თავისთავად კარგად მოფიქრებული დაცვაა. მეორე გალავნის შესასვლელი კოშკი კი, დასავლეთის კედლის თითქმის შუაში მდებარეობს.

ციტადელის შესასვლელი კოშკის გეგმა მოგვჩვენებს სწორკუთხედიან. სართულიანობა კარგად არ ირკვევა, რადგან ზედა ნაწილი XIX

¹⁶ ვახუშტის ცნობით 1667 წ. „არჩილ ჰყო სასახლე თელავს“. თელავის მეფეთა სასახლე ძირითადად ამ პერიოდის ნაგებობას წარმოადგენს (იხ. ვახუშტი, ისტორია, გვ. 193).

საუკუნეში გადაკეთებულია საცხოვრებლად. შერჩენილი ნაწილების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, იგი არანაკლებ სამი სართულისა იქნებოდა. პირველი სართული ისრული ფორმის კამაროვან კიშკარს წარმოადგენს. მისი განი თავისუფლად უზრუნველყოფდა. ბორბლიანი ტრანსპორტის მოძრაობას. მეორე სართული საყარაულო-საცხოვრებელი იქნებოდა საბრძოლო ხერელობებით, მესამე სართულიც საბრძოლო უნდა ყოფილიყო. კოშკი ნაგებია გალავნისა და სხვა კოშკების მსგავსად რიყისქვით, კონსტრუქციებში აგურის გამოყენებით.

სურ. 5. თელავი. „ბატონის ციხე“. დასავლეთის შესასვლელის გეგმები

დასავლეთის შესასვლელი კოშკი მეტად განიერია და დაბალია. ასეთი გადაწყვეტით ამ კოშკს პირდაპირი ანალოგია არ გააჩნია (სურ. 5, 6, ტაბ. IV).

კოშკის პირველი სართული კამაროვან გაასვლელს წარმოადგენს. კამაროვანი სივრცის გვერდებზე ღრმა უბეებია შექმნილი. სადაც მოთავსებულია კარები კიბეების უჯრედებში მოსახვედრად. ეს კიბეები მიემართება ზედა სართულზე.

კოშკის მეორე სართული ბანია. ბანის კედლები ქონგურებიანად თითქმის სამი მეტრის სიმაღლისაა. ცხადია, ასეთი კედლების შიგნით მყოფი დაცული იყო გარედან ტყვიის პირდაპირი მოხვედრისაგან. ბანის ეზოსკენ მდებარე მხარე შუაზე გახსნილია თითქმის სამი მეტრის სიგანეზე. მისი პირდაპირი დანიშნულების ზედმიწევნით დადგენა შეუძლებელია, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ეზოსთან უშუალოდ მაკავშირებელი იქნებოდა. ამავე დროს, ამ ღიაღის საშუალებით უფრო ადვილი იქნებოდა კავშირის დამყარება ციხის სხვა კოშკებთანაც.

ბანის მაღალ კედლებში სხვადასხვა პორიზონტზე განლაგებულია როგორც ცალმაგი, ისე ორმაგი სათოფეები, რამდენიმე სათოფე ღრმა ნიშებშია მოთავსებული. სხვა კოშკების მსგავსად, აქაც ცალმაგი სათოფეები დაბლაა მიმართული, დანარჩენი კი — პირდაპირ.

კოშკის შიდა ფასადი სადაა, მაგრამ გარე ფასადი დეკორატულადაა გადაწყვეტილი. მორთულობის სხვადასხვა ელემენტი თავმოყრილია შესასვლელის ირგვლივ. ალაყაფის გასასვლელის თალი ღრმად ზის. როგორც ისრული, ისე წინა პლანზე მდებარე თალი კვადრატულ ჩარჩოებშია ჩამჯდარი. თალებსა და ჩარჩოებს შუა მდებარე სიბრტყეზე აგური ქადრაკულადაა დალაგებული. ცენტრალური ნაწილის გვერდებზე, ერთ ვერტიკალზე განლაგებულია ორ-ორი ნიშა. ნახევარწრიული ნიშები ისევ ისრული თალებით მთავრდება და სწორკუთხოვან ჩარჩოებშია ჩამჯდარი. ამათ გარდა, კოშკის ღერძზე, სწორკუთხა ჩარჩოა ზემოთ, მოთავსებულია დაბალი და განიერი ნიშა.

აღნიშნულ მორთულობასთან ერთად ფასადზე მოჩანს სარკმლები და სათოფეები. კოშკს, ციხის კედლების მსგავსად, ამთავრებს მაღალი ქონგურები.

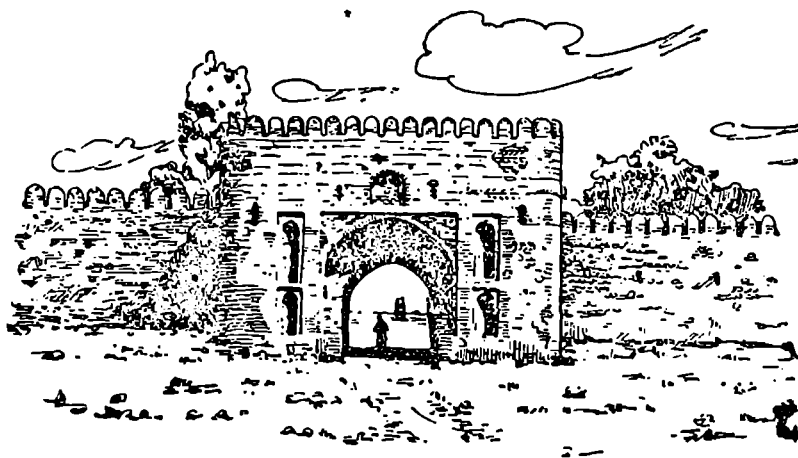
კოშკის მორთულობა ანალოგიებს პოულობს როგორც საკულტო, ისე ფორტიფიკაციულ ნაგებობებში. როგორც არა ერთხელ აღგვინიშნავს, ასეთი მორთულობა ქართლ-კახეთში მიღებულია XVI ს. შუა წლებიდან¹⁷. მაგრამ ციხეებში განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება XVIII ს. მეორე მესამედიდან. ასეთი ძეგლებიდან შეიძლება დაკა-

¹⁷ Арх. Кахетин, 497—500.

სახელოთ ქსანი¹⁸ (1746), მუხრანი¹⁹ (1756), ქოლაგირი²⁰ (1788—1798) და სხვ.

დიდ გალავანს აღნიშნული შესასვლელების გარდა ჰქონია სათადარიგო გასასვლელებიც; ასეთებიდან ძველ გეგმებზე აღნიშნულია სამი—ორი ჩრდილოეთით და ერთი სამხრეთით. ეს ორი შერჩენილია. ხოლო სამხრეთის—ამოჭოლილია (სურ. 2, 4).

ციხის დანარჩენი კოშკებიდან პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს სამხრეთის კედლის დიდი გამოწევა. გარედან ეს მასა ოთხი კოშკისაგან შედგება. შიგნიდან კი კოშკები არაა გამოყოფილი, არამედ მთელი მასა დიდი ნიშივითაა გამოწეული (სურ. 3, 4). გარეთ გამოწეული ცილინდრული მასები 5—6 მეტრის სიმაღლეზე ყრუა, ზემოთ კი

სურ. 6. თელავი. „ბატონიჲ ციხე“, დაწავლულის შესასვლელი გარედან

ეზოს მხარეს ნიშები იქმნება. კუთხეებში მდებარე კოშკები თანატოლი და დიდებია, ხოლო მათ შორის მდებარე მცირე ზომისებია. აღნიშნულ დიდ და პატარა ნიშებში განლაგებულია სათოფეები, სალოდეები და საზარბაზნეები. სალოდეები გარედან ნისკარტის ფორმისაა, ხოლო საზარბაზნეები სწორკუთხა მოზრდილი ზვრელობებია.

¹⁸ ვ. ზაქარაია. ქსნის ხეობის ციხე-სიმაგრეები. საქართველოს მუზეუმის მოამბე. XVI-B. 1950. გვ. 174—180.

¹⁹ იქვე, გვ. 168—174.

²⁰ ვ. ბერიძე. XVIII ს. ქართველი ზეოთმოდღართა ნახაზები, საქართველოს მუზეუმის მოამბე; XIV-B, 1947, გვ. 225—233.

გვერდის კედლების სამკუთხა გამოწვევით. ასეთი სალოდე და საზარ-
ბაზნე დამახასიათებელია XVIII ს-ის მეორე მესამედიდან.

ზემოთ აღნიშნეთ, რომ ორივე გალავანი დაგეგმარებულია რო-
გორც ერთი მთლიანი ნაგებობა. ცილინდრული კოშკები დგას გა-
ლავნების კუთხეებში. კოშკები ორ და სამსართულიანია.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკში პირველ და მესამე სართულზე
შესასვლელი ცალ-ცალკეა. პირველ სართულზე, კარის პირდაპირ
ბუხარია, ისრული თაღით, ოთხკუთხა ჩარჩოში ჩამჯდარი; ზემოთ
ორი სარკმელია, ხოლო ქვედა პორტიკონტზე ცალმაგი სათოფეებია
განლაგებული. კოშკის მეორე სართულის კედლებში მხოლოდ ხუთი
სათოფეა. მესამე სართულის კედლები გადაკეთებულია და ზედ
XIX საუკუნეში სამრეკლოა დადგმული.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი მცირე ზომისაა. მისი სართუ-
ლიანობა კარგად არ ირკვევა, მაგრამ როგორც ეტყობა, ორსართუ-
ლიანი ყოფილა საბრძოლო ბანით (ასეთად გამოიყურება იგი 1802 წ.
შესრულებულ სქემატურ განაკვეთზეც დ. 22647). შესასვლელი
მალაა, მეორე სართულზე. მის კედლებში ცალმაგი სათოფეებია და
ქერქვეშ—სამი სარკმელი. ბანს 1—1,5 მეტრის სიმაღლის ქონგურე-
ბიანი კედლები უვლის. კედლებში პირდაპირი და დახრილი სათოფე-
ებია განლაგებული.

ჩრდილო-დასავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის კოშკები, ზო-
გადად, აღწერილების მსგავსია. ეს კოშკები ისე არის გადაკეთებუ-
ლი, რომ დეტალურად მათი განხილვა შეუძლებელია. აღსანიშნავია
ის გარემოება, რომ დიდი გალავნის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხე-
ში ამჟამად კოშკი არ არის, ძველ ანაზომებში კი ვგეგმანაა აღნიშ-
ნული. ეს ცილინდრული კოშკი მაშინაც დაზიანებული ყოფილა. ვა-
ნაკვეთის მიხედვით მეორე სართული ნახევრამდეა დარჩენილი.

ციხის გალავანი ორიარუსიანია. ქვედა იარუსი უმრავლეს შემ-
თხვევაში ყრუა, ზედას კედელზე კი სათოფეები ორრიგადაა განლა-
გებული (ტაბ. III). სათოფეები ქვედა რიგში ცალმაგია, დახრილი,
ხოლო ზემოთ—ორმაგი, პირდაპირ მიმართული. სათოფეების წინ გა-
შვალდი მებრძოლთა ბილიკი 50—80 სმ. ასეთი ქვის ბილიკი არა აქვს
ჩრდილოეთის კედელს, რადგან აქ ქვემოთაც სათოფეებია. მიწის
დონეზე სათოფეების მოწყობა გამოწვეული იყო რელიეფით. ციხე
მთლიანად ვაკეზე დგას, ხოლო ჩრდილო გალავანი მიჰყვება ფერ-
დობს. აქედან იწყება ალაზნის დაბლობი. ჩრდილოეთის კედლის ზე-
და სათოფეებთან მისადგომად, ხის იარუსი იქნებოდა გამართული.

ზემოაღნიშნულთა გარდა, დიდ გალავანში ძველი ნახაზების მიხედვით უამრავი ნაგებობაა, რომელთა დიდი ნაწილის დანიშნულება არ ვიცით (ექსპლიკაციაში არ არის აღნიშნული). ნახაზების მიხედვით ვიგებთ, რომ ჩრდილოეთიდან გალავანზე მიდგმული ყოფილა სკოლა; მასზე შიგნიდან კი — მცირე ეკლესია (წმ. გიორგის).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დიდი გალავნის აღმოსავლეთით კედელზე გამოყოფილია მცირე გალავანი საბღლებით. შესაძლოა, აქ გარნიზონის უფროსის სამყოფი ყოფილიყო.

1802 წელს შესრულებულ ნახაზზე აღნიშნული ზოგაერთი ნაგებობა დატანილია მოგვიანებით გაკეთებულ გეგმაზედაც. პაგრაძე მათთვის, ისე როგორც ციხისათვის, ახალი დანიშნულებები მიუციათ. მაგალითად, თუ პირველს აწერია „Замок царской“, მეორეს აწერია „Казенные крепости“. მაგრამ შესაძლებელია ზოგიერთ შენობას შემორჩა თავისივე ფუნქცია. ასეთებიდან შეიძლება ჩამოვთვალოთ: „Казарма“, „Сараи для орудий“, „Конюшня“ და სხვ.

„ბატონის ციხის“ აღმოსავლეთით წყარო იყო. მას უკანასკნელ დრომდე „ბატონის წყაროს“ ეძახდნენ. ეს წყარო გალავნის აღმოსავლეთით ხევში იყო, ხოლო ციხეს საკუთარი წყარო კირდებოდა. ასეთი დიდი დებიტის მქონე წყარო ჩრდილო ფერდობზეც ყოფილა. ცხადია, ასეთ კარგ შემთხვევას გამოიყენებდნენ. ეს წყარო ჩართული იყო დიდი გალავნის ჩრდილო კედელში. აქ წყაროს არსებობა გულდენშტეტსაც აქვს აღნიშნული (Güldenstädt, გვ. 99). გალავნის გარეთ, თვით ქალაქის ტერიტორიაზე ნაჩვენებია დუქნები, სახლები, ეკლესიები და სხვ. ყველაფერი ეს ფეოდალური ქალაქის ისტორიისათვის პირველხარისხოვან მასალას იძლევა, მაგრამ ეს სხვა თემაა და ამჟერად ჩვენ მას არ შევხებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ თუ მეფის სასახლეს საკუთარი აბანო ჰქონდა, უფრო დიდი ზომის აბანო იდგა ქალაქშიც.

„ბატონის ციხის“ ისტორიიდან ბევრი რამ უცნობია. მაგრამ ისტორიული წყაროების მიხედვით იმისი თვალის გადევნება მაინც, შეიძლება, რომ მას შემდეგ, რაც არჩილ მეფემ 1667 წელს აქ სასახლე აავო, მეფეთა რეზიდენციაა, ე. ი. ციხე სულ მოქმედებდა²¹. სამწუხაროდ, არსებულ ცნობებში სამშენებლო ცვლილებებზე არაფერია ნათქვამი.

²¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, ისტორია, გვ. 202, 207, 210—212, 214, 216; ზმან ხუჩეულიძე, გვ. 243; პაპუნა ორბელიანი, გვ. 71.

XVIII ს. შუა წლებში, როდესაც გარეშე მტრების და, განსაკუთრებით, ლეკთა მოძალების გამო, ძნელდებოდა პერიოდი დადგა, ცხადია, ადრეული სიმაგრე მოთხოვნილებას ვერ დააკმაყოფილებდა. ეს საერთო მდგომარეობა მეფე ერეკლეს კარგად ჰქონია გათვალისწინებული და მას სიმაგრეთა მთელი სისტემა შეუქმნია. ამ სიმაგრეთა ცენტრს თელავი წარმოადგენდა, ამიტომაც საჭირო იყო დიდი სიმაგრის აგება. ერეკლე ასეც მოქცეულა პაპუნა ორბელიანის ცნობით ერეკლემ 1753 წელს „განასრულა გალავანი თელავისა“²². „ბატონის ციხის“ დიდი გალავნის ყველა დეტალი სწორედ ამ პერიოდს ნაგებობებში პოულობს ანალოგიებს. ცხადია, იგი იმავე საუკუნის ბოლომდე, როგორც მოქმედი სიმაგრე, განიცდიდა ცვლილებებს, მაგრამ ეს ცვლილებები არსებითი არ უნდა ყოფილიყო.

„ვახვახიშვილების ციხე“, როგორც აღვნიშნეთ, „ბატონის ციხის“ ამოსავლეთით ხევგალმა, იმავე ტერასაზე მდებარეობს. ამ ციხის ისტორია უცნობია მას ამჟამად არც წარწერები გააჩნია. ამასთან ერთად, ციხე ისეა დანგრეული და გადაკეთებული, რომ გეგმის აბრისიცი მიახლოებით დგინდება. ამ საკითხში ერთგვარი გარკვეულობა შეაქვს ძველ ანაზომებს. მათი მიხედვით ციხის გეგმა ტრაპეციას უახლოვდება. გალავნის შიგნით სხვადასხვა ზომისა და დანიშნულების ნაგებობა მდგარა. სამწუხაროდ, ექსპლიკაციაში მათი დანიშნულება არ არის ნაჩვენები, მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთის კუთხესთან მდგარ ეკლესიაზე წერია — «Церковь воскресение Христово». მცირე ზომის ერთნავიანი ეკლესიის კვალი ახლაც ჩანს. ციხის შიგნით მებატონის სახლის არსებობა, ისე როგორც ეკლესიისა და სხვა სახლებისა, 1772 წელს აქ მყოფ გულდენშტეტსაც აქვს აღნიშნული.

აღნიშნული ეკლესია ორიოდ სიტყვით აღწერილი აქვს ე. თაყაიშვილს, რომელიც აქ ყოფილა XIX ს. ბოლოს²³.

ციხის გალავანში ჩართული იყო ექვსი კოშკი (სურ. 2). მას შემდეგ, რაც ციხემ ფუნქცია დაკარგა, კოშკები გადაუკეთებიათ საცხოვრებლად, ხოლო ეზოში სხვადასხვა დანიშნულების მრავალი ნაგებობა დაუდგამთ. ზოგიერთი კოშკი ისეა გადაკეთებული, რომ თავ-

²² პაპუნა ორბელიანი, გვ. 207. ამ ცნობას ადასტურებს ომან ხერხეულიძეც, როდესაც იგი ჩამოთვლის ერეკლეს მიერ აგებულ თუ განახლებულ ციხეებს. იგი წერს: „თვით მეფემ ირაკლიმ განაახლა ციხე ვორისა, გალავანი სილნალისა, თელავისა...“ (ზემომოთხილებული ისტორია, გვ. 276).

²³ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი, წ. 1, გვ. 251—252.

დაპირველი სახის წარმოდგენაც კი შეუძლებელია, ხოლო ჩრდილოეთი გალავნის შუაზე მდგარი კოშკი სულაც აღარ არის.

დარჩენილი კოშკებიდან ოთხი კუთხეებშია განლაგებული, მეხუთე კი აღმოსავლეთის ვიწრო კედლის შუაზე დგას²⁴. ამ უკანასკნელ კოშკს ორიგინალური გადაწყვეტა აქვს და ანალოგია არ მოეპოვება (ტაბ. IV₂). ცილინდრული კოშკის პირველი სართული ამოყსებულია და არ ვიცით როგორ იყო ის გადაწყვეტილი. მეორე სართულზე ასვლა კი ხდება ეზოდან, ქვის კიბით, რომელიც მიჰყვება ჩრდილოეთიდან გალავანს. ამ კიბისათვის სპეციალურად ადგილია დატოვებული, ამიტომ კოშკის ორივე მხარეს ციხის კედლები სხვადასხვა ზაზზეა განლაგებული. მეორე სართულის კედლებში, ქვედა რიგზე, ოთხი საზარბაზნე და ხუთი შეწყვილებული სათოფეა განლაგებული. საზარბაზნეები სხვადასხვა ზომისა და ფორმისაა. საერთოდ კი, მსგავსია იმ საზარბაზნეებისა, რომლებიც გავრცელებული იყო ქართლ-კახეთში XVII ს. შუა წლებიდან, როგორიცაა: ქსანი (1746). მუხრანი (1756) და სხვ. კოშკის ზედა ნაწილი მონგრეულია, ამიტომ მისი სართულიანობა არ ირკვევა.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკის გეგმა ოვალს უახლოვდება. იგი საცხოვრებლად ისე გადაუკეთებიათ, რომ პირვანდელი სახე არ ირკვევა. ახლანდელ განიერ კარ-სარკმლებში თავდაპირველი სათოფეები დაკარგულია. ფასადების მიხედვით ირკვევა, რომ სათოფეები ორივე სართულზე უნდა ყოფილიყო.

თითქმის ასეთივე მდგომარეობაა სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკში. ამ გადაკეთებულ კოშკზე გარკვეულად მხოლოდ იმისი თქმა შეიძლება, რომ მეორე სართულზე შესასვლელი ეზოდან ყოფილა. პირველი სართულის ყრუ კედლებში მხოლოდ ბუხარია. თითქმის იმავე ზაზზე, ბუხარი მეორე სართულზედაცაა. (ამჟამად გაგანიერებულია). ფასადების ფრაგმენტების მიხედვით დასტურდება ამ სართულზე სათოფეების არსებობა (ადგილობრივთა გადმოცემით, მეორე სართულს გუმბათოვანი გადახურვა ჰქონია).

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი დანარჩენებზე დიდია. შერჩენილი ორი სართულიც გადაკეთებულია. პირველ სართულს ჰორიზონტული გადახურვა ჰქონია (მის კოჭებზე), მეორეს კი გლუვზედაპირიანი გუმბათი გააჩნია. როგორც არა ერთხელ აღვნიშნავს, სხვადასხვა

²⁴ ამ კოშკის გეგმა 1802 წლის გეგმებზე (ს. 22647, 22648) მხოლოდ ნახევარწრედაა ნაჩვენები, რაც სინამდვილეს არ შეეფერება, ხოლო მოგვიანებით შესრულებულ გეგმაზე (22649) სწორადაა ნაჩვენები.

სართულის გადახურვის სისტემის განსხვავებული გადაწყვეტა კონსტრუქციული მოსაზრებით იყო გამოწვეული. ასეთი კონსტრუქციული ხერხი გამართლებული ჩანს. მას აშკარა უპირატესობა გააჩნდა პორიზონტულ-კოჭოვან გადახურვასთან შედარებით.

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი, სხვებისგან განსხვავებით, რვაგვერდა პრიზმას წარმოადგენს. მას ამჟამად ისრულთაღოვანი, ძალზე წვრილი და მაღალი სარკმლები აქვს. სართული გადახურულია შმართული ისრული კამარით. კედლებს და კამარებს გაჰყვება ნერვიურებისმაგვარი ლილვები. ყველაფერი ეს სადგომს რაღაც გუთურ იერს აძლევს. სართული შიგნით და გარეთ ისეა შელესილი და შეღებილი, რომ არავითარი საშუალება არ არის დადგინდეს თავდაპირველი სახე. ყველაფერ ამას ემატება კოშკის ირგვლივ გამყოლი აჟურული აივანი, რომელიც არც თუ ისე დიდი ხნის წინაა გაკეთებული. ძველი გეგმების მიხედვით ეს კოშკი სხვა კუთხის კოშკების მსგავსია. ყველა ეს გადაკეთება XIX ს. და შემდგომი პერიოდის უნდა იყოს.

გალავნის კიშკარი ახლა არ ჩანს. ძველი გეგმების მიხედვით იგი მოთავსებული ყოფილა დასავლეთით, იქ სადაც დასავლეთის ხაზი ოდნავ გაღუნულია. აქ იწყება ხევისკენ დაღმართი. ამ დაღმართზე ერთი გზა ჩრდილოეთით ჩადის და უერთდება (ძველი გეგმებით) სიღნაღისკენ მიმავალ გზას, ხოლო მარცხენა გზა ფერდობს მიჰყვება და სხვა, მეორეხარისხოვან გზებს უერთდება.

სათადარიგო მცირე გასასვლელი მდებარეობს ჩრდილო კედლის დასავლეთის მონაკვეთში.

როგორც აღვნიშნეთ, ციხის აგების შესახებ ისტორიული წყაროები არ არსებობს. შედარებებს თუ მივმართავთ, იგი უშუალო ანალოგიებს XVIII ს. შუა წლების სიმაგრეებში პოულობს. პირველ ყოვლისა იგი მსგავსებას იჩენს იქვე, თელავის ორ სხვა ციხესთან. აქ ვახვახიშვილების მცირე ზომის ციხე-დარბაზი უნდა ყოფილიყო²⁵.

ციხის თარიღის დადგენაში ერთგვარი გარკვეულობა შეაქვს ადრე არსებულ წარწერას. მ. ბროსეს 1847 წელს კახეთში ყოფნის დროს ციხის ეკლესიის მახლობლად (იმავე საუკუნის ბოლოს ეს ქვა ე. თაყაიშვილს აღარ დახვედრია) უნახავს შემდეგი წარწერა:

„დიდება ღმერთსა სრულ მყოფელსა ყოველთასა. სრულ იქმნა ზღუდე ესე ქუთაიროვანი მეფისა თეიმურაზ მართლმადიდებლისა ძისა საქართველოს მეფის

²⁵ 1802 წ. გეგმას აწერია: „Замок Ревана Бахвахова“.

ერაკლესა და დედოფლობასა დედოფლის თამარ კეთილ მორწმუნისა ბატონიშვილის ერეკლესზე ბაგრატიონისა. მრავალყამიერ ყოს ღმერთმან ცხოვრება მათი. ჩვენ მათ მიერ წარმართებულმან ბაზიერთხუცის ძემან, თვით ბაზიერთხუცესმან ზაალ და ძმამან ვახუშტიმ აღვაშენეთ და სრულ ვყავით (შენობა მა)თი და აწ თქვენცა გვედრებით მხილველთა ამის ნაშრომისათა და აღმომკითხველთა ძეგლისა ამის შენდობით“.*

მ. ბროსეს მიერ მიკვლეული ეს წარწერა შემდეგში გამოცემა ე. თაყაიშვილმა**. როგორც გ. ჩუბინაშვილმა მართებულად აღნიშნა, მეორემ პირველის შეცდომა გაიმეორა და წარწერა ზუსტად ვერ გახსნა. სინამდვილეში აქ საქმე გვაქვს წარწერასთან, სადაც მოხსენიებულია კახეთის მეფე თეიმურაზ ძე ერეკლე I, მეუღლე თეიმურაზის თამარ და მათი ძე უფლისწული ერეკლე***.

ეს წარწერა შესრულებულია არა მარტო თამარის გარდაცვალებამდე (1746), არამედ ერეკლე მეორეს კახეთში გამეფებამდეც (1744). ციხე სტილის მიხედვით არ შეიძლებოდა წარმოშობილიყო XVIII ს. 30-იან წელზე ადრე. მაშასადამე, ვახვახიშვილების ციხე აგებული ყოფილა იმავე საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს, ან 40-იანი წლების დასაწყისში.

ამ წარწერის მიხედვით, ციხე აუგიათ ბაზიერ-უხუცესს ზაალს²⁶ და მის ძმას ვახუშტის.

„ყო რ ჩ ი ბ ა შ ი შ ვ ი ლ ე ბ ის ც ი ხ ე“ მდებარეობს განხილული კომპლექსების დასავლეთით. ეს ციხე, აღწერილების მსგავსად, ალაზნის ველს გადაყურებს, მაგრამ უფრო დიდი მალლობიდან, ვიდრე წინა ორი ციხე.

„ყორჩიბაშიშვილების ციხე“ განხილულ ციხეებზე მეტადაა დარღვეული. გარდა ამისა, ციხის ტერიტორია მჭიდროდაა დასახლებული და ამჟამად მისი აბრისიც არ დგინდება.

ამ შემთხვევაშიაც ზოგიერთი საკითხის გარკვევაში გვეხმარება ძველი გეგმები (სურ. 2).

1802 წ. შედგენილ ქალაქის გეგმებზე კარგად იკითხება ამ ციხის გეგმა²⁷. ირკვევა, რომ შემალღებზე მდგარი ციხის გეგმა

* M. Brosset, Voyage, გვ. 60.

** ე. თაყაიშვილი, არქ. მოგზაურობანი, წ. 1, გვ. 252—253.

*** Арх. Кахетии, გვ. 539.

²⁶ ზაალი ვახვახიშვილი იმავე ეკლესიის ზარების წარწერების მიხედვით 1765 წელს იხსენიება როგორც ბაზიერ-უხუცესი და მანდატურთ-უხუცესი (გვ. 59—60, ე. თაყაიშვილი, არქ. მოგზაურობანი, გვ. 252).

²⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22647, 22648.

გრძელ ოთხკუთხედს უახლოვდება, მაგრამ რადგანაც კედლები რელიეფს მიჰყვება, ამიტომ მრავალგვერდა გამოდის. ციხის ძირითად ოთხ კუთხეში ცილინდრული კოშკები მდგარა. ასეთივე კოშკები ყოფილა გრძელი კედლების ცენტრებშიაც. თუმცა გეგმაზე სამხრეთის კოშკი ნახევარწრეა და ნაჩვენები და ჩრდილოეთისა მთლიან წრედ, ეს შეიძლება შემთხვევით იყოს, რადგან დღემდე მოღწეულის მიხედვით (როგორც ამ, ისე დანარჩენი ციხეების მაგალითზე) თუ ვიმსჯელებთ, ამზომავები ხშირად არ იცავენ სიზუსტეს. მაგალითად, ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ერთადერთი შერჩენილი კოშკი გეგმაზე მთლიან წრედ შეკრული არ არის, თუმცა აქ შეიძლება კარი იგულისხმებოდეს. სამხრეთის კოშკის მსგავსი ზუსტი ნახევარი წრე ნაჩვენებია აგრეთვე ვახვახიშვილების ციხის ჩრდილო და აღმოსავლეთის კედლების ცენტრებში; აქაც პირველი აღარ არსებობს, მეორე კი—კედელზე, მართლაც, ნახევარწრეა და მიდგმული, მაგრამ სინამდვილეში ეზოდან ღია არ არის.

იმავე გეგმების მიხედვით, ციხეს ჰქონდა სამხრეთის ცენტრალური კოშკის მარჯვნივ ჰქონია (ასეთივე გადაწყვეტაა ლალისყურის ციხეშიც). ორი დამხმარე გასასვლელი კი ყოფილა აღმოსავლეთის, ორი—ჩრდილოეთისა და ერთიც — დასავლეთის კედელში. სათადარიგო კარების ასეთი სიმრავლე ცოტა უჩვეულოა, მაგრამ შესაძლოა ეს ნაწილობრივ გამოწვეული იყოს ციხის შიგნით დამატებით ორი გალავნის გამოყოფით. ერთი ასეთი გამოყოფილი ნაწილია სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში, ხოლო მეორე—ჩრდილოეთით ცენტრში. პირველი მათგანი შესაძლოა ციხის მფლობელის საცხოვრებელს წარმოადგენდეს, მეორე კი—უმცროსი შტოსი. დასავლეთით ერთი მცირე ნაწილიც უნდა ყოფილიყო გამოყოფილი (გეგმაზე კარგად არ ჩანს, ერთი ხაზი მთლიანადაა ნაჩვენები, მეორე კი — წყვეტილი).

როგორც ციხის მცირე მონაკვეთების შიგნით, ისე დიდ ეზოშიც ორ ათეულზე მეტი სხვადასხვა ზომის ნაგებობა დგას. სამწუხაროდ, მათი დანიშნულება ექსპლიკაციაში არ არის აღნიშნული. ნაგებობათა ასეთი სიმრავლე და მრავალფეროვნება არცაა გასაკვირი, რადგან ეს მართო ციხე არ არის, არამედ ციხე-დარბაზია. ამაზე მიუთითებს, აგრეთვე, ციხის შუაში მდგარი მოზრდილი ეკლესია; ფეოდალს შიგვე ჰქონდა კარის ეკლესია (წმ. ანას სახელობის ყოფილა ძველი გეგმის მიხედვით).

უფრო მოგვიანებით შედგენილ თელავის გეგმაზე ჩანს, რომ ციხეს განუცდია საკმაო ცვლილებები. ჯერ ერთი, აღარ არის ბევრი

ნაგებობა და თანაც გალავანი საკმაოდ დაზიანებულია, მოშლილია შიდა სამი ეზოდან ორი და სხვ.

როგორც აღვნიშნეთ, ამჟამად ადგილზეა ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი. ეს მცირე ზომის კოშკიც ძალიანაა გადაკეთებული. მას ზედა ნაწილი მორღვეული აქვს და სართულიანობა არ ირკვევა. ნაწილობრივ შერჩენილი ორი სართულიდან პირველს მხოლოდ ეზოდან შესასვლელი და თითო სათოფე აქვს ციხის კედლების მისადგომების დასაცავად. მეორე სართულსაც შესასვლელი ცალკე ჰქონია. ამ სართულის კედლებში კარის გარდა ახალი სარკმლებია და ფასადებზე ჩანს მხოლოდ ექვსი სათოფე. სართულშუა გადახურვა ხის კოჭებზე ყოფილა მოწყობილი.

1802 წელს შედგენილი ციხის განაკვეთის მიხედვით ორსართულიანი ჩანს სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკიც.

გალავნის ფრაგმენტების მიხედვით კედლები ორიარუსიანია (ასეთივედ გამოიყურება იგი ძველ გეგმაზეც). ქვედა იარუსი ყოველ კედლებით იყო, ზედაზე კი ახლა მხოლოდ სათოფეებია. ზედა იარუსის გამოსაყენებლად მებრძოლთა ბილიკი ხისგან იქნებოდა გაკეთებული. თუმცა ძველ ანაზომზე ქვის იარუსი ჩანს, მაგრამ ეს ადგილზე არ დასტურდება.

ამ ციხის ისტორია უცნობია. ძველი გეგმის მიხედვით ვიცით მხოლოდ ის, რომ 1802 წ. იგი გრიგორ ვახვახიშვილს ეკუთვნოდა. ციხე ყველა ნიშნით XVIII საუკუნის მეორე ნახევარშია აგებული. ანალოგიური ძეგლებიდან შეიძლება დავასახელოთ ლალისყური, ნაფარეული, ველის ციხე და სხვ.

მ ა ნ ა ვ ი

თბილისიდან თელავში მიმავალ მთავარ მაგისტრალზე, საგარეჯოს შემდეგ, მარცხენა მხარეს მალალ მთაზე მოჩანს დიდი ანსამბლის ნანგრევები²⁸. აქ მდებარეობდა ფეოდალური კახეთის უკანასკნელი პერიოდის ერთ-ერთი ცენტრთაგანი. ვახუშტის განმარტებით: „ჭერეთის მთის ძირს მანავი, სადაცა აღაშენა სასახლე იმამყულიხან. მთის ძირად არს ძველადი ციხე და აწ შემუსრვილი“²⁹. ამ

²⁸ გულდენშტეტი აღნიშნავს, რომ სოფლის მცირერიცხოვანმა მოსახლეობამ ბიძლობზე მდგარ გალავანს შეათარა თავი. აქ სწორედ მანავის ციხე უნდა იკულისხმებოდეს, ე. ი. იგი 1770-იან წლებში მოქმედი ყოფილა (Güldenstädt გვ. 84).

²⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, გეოგრაფია, გვ. 89.

ცნობის მიხედვით. მანავის ნაგებობანი XVIII ს. 40-იანი წლების დასაწყისში დანგრეული ყოფილა³⁰.

ციხის მშენებლებს ივრის ხეობის ამ მონაკვეთში იშვიათი მარჯვე ადგილი შეურჩევიათ (ტაბ. V). ამ ადგილას ხეობა შედარებით გაშლილია და ანსამბლს მაღალი მთებიც აკრავს. ციხე აღუმართავო წამოწეული მთის იმ წვერზე, რომელიც ბატონობს ამ მხარეს. ხეობა ორივე მხრიდან კარგად ჩანს თითქმის 10—15 კმ. ციხის სტრატეგიული მნიშვნელობა, პირველ ყოვლისა, ამ მდგომარეობით განისაზღვრებოდა.

ციხის ანსამბლი ისეა დანგრეული, რომ ამჟამად თავდაპირველი სახის აღდგენამხოლოდ მიახლოებით შეიძლება. ზოგადი ნიშნებით ციხის ძველი ფენა X—XI სს. მიგვითითებს, ახალი კი XVI—XVIII საუკუნეებზე.

ციხეს მაღალი მთის წვერი ჰქონია მოკავებული. მთის რელიეფი ისეთია. რომ მისადგომად არ არის ძნელი. ბუნებრივად ყველაზე მეტად დაცულ მხარეს დასავლეთი წარმოადგენს. დანარჩენი მხარეებიდან დაცვა ძირითადად კედლებს ეკისრებოდა.

ამ სიმაგრეს შიდა ციხე ჰქონია. მას მაღალი ადგილი ეკავა. ხოლო ქვედა ციხე მასზე აღმოსავლეთიდანაა მიდგმული. ქვედა ციხე შიდას თითქმის ორჯერ აღემატება. როგორც ვახუშტის ცნობიდანაც ჩანს, აქ ციხის არსებობის ერთ მომენტში მეფის რეზიდენცია ყოფილა. როგორც მოსალოდნელი იყო, ამ რეზიდენციის მთავარი ნაგებობები შიდა ციხეში ყოფილა განლაგებული.

ციხის ჭიშკარი მდებარეობდა ქვედა ციხის ჩრდილო კედლის შუაში. აქ კოშკი მდგარა და მის ქვეშ კამაროვანი გასასვლელი ყოფილა. ციხეებში ასეთ გადაწყვეტას XVII ს. უადრეს ძეგლებში არ ვხვდებით (ციხე-ქალაქებს კი ჭიშკარი ყოველთვის გააჩნდათ). მანავის შესასვლელის დამცველი კოშკი დღეს მთლიანად დანგრეულია და იქვე ყრია დიდ ბლოკებად. შიდა ციხეში შესასვლელი ყოფილა აღმოსავლეთის კედელში ჭიშკრის მახლობლად. ამ შესასვლელის კედლები მონგრეულია და მისი ზომები და ფორმები არ ირკვევა.

შიდა ციხე,—ციტადელი გეგმით უსწორო ოთხკუთხედიან, მისი სიგრძე (ჩრდილო-სამხრეთის მიმართულებით) თითქმის ორჯერ აღემატება სიგანეს. გარე კედლებიდან უკეთაა შერჩენილი დასავლეთისა და ჩრდილოეთის, დანარჩენიდან მხოლოდ კვალი ირკვევა.

³⁰ П. Иоселиани, Путевые записки по Кახети, Тифлис, 1946, გვ. 35.

ჩრდილოეთის კედლის შუაში მოზრდილი სამსართულიანი სახლი მდგარა. სახლიდან დარჩენილია 6—7 მეტრის სიგრძის კედელი. კოჭების ბუდეების მიხედვით ამ სახლში სამი სართული ირკვევა. მესამე სართულის კედლიდან მხოლოდ ქვედა ნაწილია შერჩენილი. შენობის გარე კედელი ყრუა. აქვე პირველი სართულის ქვეშ ჩაშენებული ყოფილა მცირე ზომის სწორკუთხა წყალსაცავი. მას კამაროვანი გადახურვა აქვს.

ამ შენობის აღმოსავლეთით დიდი ზომის კოშკოვანი სახლის ნანგრევებია (ტაბ. VI₁). მისი გეგმა თითქმის კვადრატულია. არსებული კედლების მიხედვით ეს ნაგებობა არანაქლები სამი სართულისა ყოფილა. ქვედა სართული დაფარულია ნანგრევებით. კარი მეორე სართულზეა ეზოსკენ (სამხრეთით). კარის პირდაპირ სარკმელია (გარედან აქ მიწის დონე საკმაოდ დაბლაა). მის მარჯვნივ და კუთხეში პატარა ნიშებია. მესამე სართულის კედლის ფრაგმენტებში არავითარი დეტალი არ ჩანს. ეს შენობა ნაგებია ფლეთილი და რიყის ქვით.

ციტადელის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხე სწორკუთხა ბურჯს სჭერია. შესაძლოა, აქ მცირე კოშკი იყო. ამ ბურჯსა და კოშკს შორის ციხის კედელი ნახევარწრიული ბურჯითაა გამაგრებული.

ციტადელის სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლები ნახევარწრიული ბურჯებით ყოფილა გამაგრებული³¹. როგორც ეტყობა, კოშკები ამ მხარეზე არ მდგარა. ციხის გალავნის ზედა ნაწილი, ისე როგორც სხვაგან, აქაც არაა შერჩენილი, ამიტომ არ ირკვევა თავდაცვითი ელემენტების სისტემა.

შიდა ციხის დასავლეთის გალავნიდან სამხრეთის ბოლოა დარჩენილი. აქაც კუთხეში მოზრდილი კოშკოვანი სახლი მდგარა (ტაბ. VI₂). მისი გეგმა არ იკითხება, რადგან სამი კედელი დანგრეულია და თანაც ქვედა ნაწილი ქვებშია ჩაფლული. შერჩენილ დასავლეთის კედელზე სამი სართულის კვალი ჩანს. არსებული კედელი სიმაღლით რვა მეტრს აღემატება. პირველი სართულის კედელში მაღალი და განიერი სარკმლებია. მეორე სართული კი ამ მხარეს ყრუა. მესამე სართულს მცირე ზომის სათვალთვალო ხერხელი აქვს დატანებული. ეს შენობა ფერდობს ემიჯნებოდა და რომელიმე მომენტში საშიშ მდგომარეობაში აღმოჩენილა, რის გამოც სამხრეთ-და-

³¹ მანაეის ციხის ასეთ ბურჯებთან კედელს გ. ჩუბინაშვილი X—XI სს. ათარიღებს (იხ. *Арх. Кахети*, გვ. 524).

სავლეთის კუთხეში დიდი კონტროლის მიუდგამთ, ხოლო დასავლეთის მთელ სიგრძეზე კედელი მიუშენებიათ. ამ კედელს სარკმელი სანახევროდ დაუფარავს. შენობის გამაგრება დიდი მასშტაბითაა ჩატარებული, მაგრამ იგი კონსტრუქციულად კარგად ვერ ყოფილა გათვლილი, რადგან ამჟამად ეს დამატებითი კედლები დაძრულია, ხოლო გასამაგრებელი კედელი უკეთ დგას.

იმავე გალავნის შუაზე კიდევე ერთი შენობა მდგარა. მისგანაც მხოლოდ ნაწილობრივ გარე კედელია შერჩენილი. ამ კედლის მიხედვით იგი არა ნაკლებ ორსართულიანი ყოფილა. ამ შენობაზე მისი დაზიანების გამო სხვა არაფრის თქმა არ შეიძლება.

ციხის დასავლეთის კედლის დიდი ნაწილი შერჩენილია 4—5 მეტრის სიმაღლეზე. ამ კედელში არ არის არავითარი საბრძოლო ელემენტი. საბრძოლო ხვრელობები და მებრძოლთა ბილიკი ზემოთ ექნებოდა. კედლის დამთავრება კი არ ჩანს, არც აქ და არც სხვაგან. გალავნის ერთი ნაწილის კვალის გარკვევაც ძნელდება, მაგრამ არის ისეთი ადგილები, სადაც კედელი სულაც დაღუპულია. მაგალითად, ასეთს წარმოადგენს ჩრდილო-დასავლეთის კუთხე, სადაც ჩამოზვავებულ მთას კედლებიც თან წაუღია.

ციტადელის შუა ჯგუფად დგას სამი ეკლესია. ისინი რიგითი ძეგლებს წარმოადგენენ და ხელოვნების თვალსაზრისით არ განიხილება.

ამ მცირე ზომის ერთნავიან ეკლესიებიდან აღრეულია ჩრდილოეთით მდგარი. იგი ჩვეულებრივზე გრძელია. შესასვლელი მხოლოდ დასავლეთიდანაა. ეკლესიის დარბაზი გადახურული ყოფილა კამარით (საბჯენი თალის გარეშე). კონქი და კამარა თითქმის მთლიანად ჩანგრეულია. სარკმელი მხოლოდ აღმოსავლეთით და დასავლეთითაა. ხოლო გრძივი კედლები სანახევროდ დანგრეულია და როგორ იყო გადაწყვეტილი, არ ირკვევა საკურთხეველს ერთი ვანიერის საფეხური გაჰყვება და კედლის შუა ერთი მოზრდილი ტრაპეზია მიდგმული (ტრაპეზის კედელზე მიდგმა. თავისთავად მის გვიან წარმოშობაზე მიუთითებს). სარკმლის ორივე მხარეს თითო სწორკუთხა ნიშაა.

ეკლესიის შიდა კედლები ძირითადად აგურითაა ნაგები, ხოლო კონქი და აფსიდის წირთხლი—შირიშით (შირიში სხვაგანაც ურევია). ერთმანეთის გვერდით შეხვდებით დიდ ($27 \times 27 \times 7-8$) და პატარა აგურს (ზომით: $21 \times 21 \times 4$; $22 \times 22 \times 5$); მათგან ერთი მესამედი—დიდია. საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ საკურთხეველს ერთი მეტრის სიმაღლეზე ცერად ნაწყობი აგური გასდევს

(დაახლოებით ანალოგიური წყობაა ჩაილურის ციხის ქვემოთ მდგარ კოშკოვან სახლში).

ეკლესიის ფასადები შემოსილია კარგად თლილი შირიმისქვით, მაგრამ წყობაში აქა-იქ გარეულია აგური (შიდა კედლების მსგავსად ფასადებზეც აგური დალაგებულია როგორც ჰორიზონტულად, ისე ვერტიკალურად). აღმოსავლეთის ფასადი მისდევს ძველ ტრადიციას. აქ ოსტატს ორი სამკუთხა ნიშა მოუთავსებია. ასეთი ნიშები, როგორც ცნობილია, ადრევე შემუშავდა გუმბათოვან ძეგლებზე და იშვიათ შემთხვევაში იყენებდნენ უგუმბათო ეკლესიებზედაც. მას წარმოშობისას კონსტრუქციული დანიშნულებაც ჰქონდა, იგი სამნაწილიანი საკურთხეველის ყრუ ადგილების განმტვირთავიც იყო და ამავე დროს დეკორატიულიც. ამ ეკლესიის საკურთხეველი, რადგან მხოლოდ ერთი აფსიდისგან შედგება, ნიშებს მხოლოდ დეკორატიული დანიშნულება აქვს. თავისთავად ასეთ გადაწყვეტაში ჩანს გვიანი საუკუნეები, როდესაც ხუროთმოძღვრება ვერ იდგა მაღალ დონეზე და ოსტატთა ერთი ნაწილი ბაძავდა ძველს მაგრამ არასრული გაგებით, აქაც ასეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე.

ამ ეკლესიის სამხრეთით მდგარი მეორე ეკლესია მინიატურულია. იგი უაფსიდოა, სწორკუთხა საკურთხეველით. ეკლესიას შესასვლელი მხოლოდ სამხრეთით ჰქონია. თითო სარკმელი აღმოსავლეთით და დასავლეთითაა. გადახურვის კონსტრუქცია კარგად არ ირკვევა, მაგრამ დასავლეთისა და აღმოსავლეთის კედლების მიხედვით ჩანს, რომ ის ორფერდა უნდა ყოფილიყო. ეკლესია, ციხის კედლების მსგავსად, მთლიანად ნაგებია რიყისქვით.

ამ ეკლესიას დამატარილებელი ნიშნები თითქმის არ გააჩნია. საერთო ნიშნებით იგი გვიან საუკუნეებს მიეკუთვნება, მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ სწორკუთხა საკურთხეველი დამახასიათებელია IX—X საუკუნეებისათვის (განსაკუთრებით მთიულეთისათვის). თუმცა, იშვიათად მას მიმართავენ გვიანაც. ჩვენ კახეთში ერთი ასეთი ეკლესია ვიცით—„სამება“, სოფ. ოზაანსა და ცუნუკაანს შორის (იგი დასავლეთით შემდეგაა დაგრძელებული) და ქვემო ქართლში—ნასოფლარ ზემო ქალაში (ფიტარეთის გასწვრივ, მდინარესთან ახლოს). ყველა ეს ძეგლი პატარაა და უსახო.

მესამე ეკლესია დგას ამ ეკლესიის აღმოსავლეთით. იგი მოზრდილია, მაგრამ სიგრძით პირველ ეკლესიაზე ნაკლებია. ეს ეკლესიაც ერთნავეანია. შესასვლელი სამხრეთითაა, სარკმელი კი — აღმოსავლეთით და დასავლეთით. აფსიდის ორივე გვერდზე მცირე ნიშებია.

ეკლესია ნაგებია რიყისქვით, აქა-იქ აგურის გამოყენებით (აგური ზომები: $22 \times 22 \times 4$; $23 \times 23 \times 4$; $24 \times 24 \times 5$ სმ). კარ-სარკმლების მოსაპირკეთებლად გამოყენებულია შირიმის ქვაც. იატაკიც იმავე ზომის აგურითაა მოფენილი. შიდა კედლები შელესილია, მაგრამ მსატერობის კვალი არ ჩანს. კამარა და კონქი შეისრულია. ეკლესიის დასავლეთის სარკმლის თავზე მოთავსებულია რელიეფური განედლებული ჭვარი (იგი ადგილობრივი სომეხი ოსტატის მიერ უნდა იყოს ამოკვეთილი).

ამ ეკლესიასაც ზუსტად დამატარილებელი ნიშნები არ გააჩნია, ზოგადად კი ისიც გვიანი წარმოშობისაა (ყველაზე მეტად მისი წარმოშობა მოსალოდნელია მანავის ციხის მნიშვნელობის გაზრდის დროს. XVIII ს. დასაწყისში იმამყულიხანის მიერ ციხის რეზიდენციად გადაქცევის შემდეგ, აქ საჭირო გახდებოდა უფრო დიდი ეკლესიის აგება).

ამ ეკლესიის ქვემოთ, 3-4 მეტრის სიღრმის წყალსაცავი ყოფილა. მას ისრული ფორმის დამჯდარი კამაროვანი გადახურვა აქვს. კედლები კარგადაა შელესილი. წყლის ჩასაშვებად დასავლეთის კედლის შუაზე, თითქმის მიწის დონეზე. დატანებულია სწორკუთხა ხერელი (10×15 სმ). ამ ხერელის ქვედა ქვა თხუთმეტრიოდ სანტიმეტრით წინაა გამოწეული, შემდეგ ხერელი უხვევს და გადის აუზის კამარის ქვემოთ. წყლის მისაღები კარი თაღოვანი გადახურვით მოთავსებულია ქვემოთ აღმოსავლეთის ფასადის შუაზე.

ამ ეკლესიის ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით ციხეს მესამე წყალსაცავიც ჰქონდა. იგი ზომებით მცირედ ჩამოუვარდება ზემოაღწერილს. მას გრძელი სწორკუთხა გეგმა და კამაროვანი გადახურვა აქვს. კამარა ჩანგრეულია და არ ირკვევა, თუ როგორ ღებოდა წყლის ჩასხმა და ამოღება.

საერთოდ, უნდა შევნიშნოთ, რომ ციხე მთის წვერზე დგას და ამიტომ აქ წყალსადენით წყალს ვერ ამოიყვანდნენ. უნდა ვიფიქროთ, რომ ციხის წყლით მომარაგება ხდებოდა, ერთი მხრივ, მოზიდვით, მეორე მხრივ კი — წვიმის წყლის დაგროვებით.

მანავის ციხის ნანგრევებში ფენების გამოიკვნა ზუსტად ვერ ხერხდება. ციხის დიდი ნაწილი დაკარგულია. გათხრებით შესაძლებელი იქნება ზოგი რამის გაგება.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ. ვახუშტის ცნობით³². მანავის ციხეში თავისი რეზიდენცია გადმოაქვს კახეთის მეფეს დავით II

³² ვ ა ხ უ შ ტ ი, გეოგრაფია, გვ. 89: ვ ა ხ უ შ ტ ი, ისტორია, გვ. 202, 203, 204.

(იმაყულიხანს, 1703—1722). ცხადია, იგი გამოიყენებდა ადრეული ციხის ნანგრევებსაც³³. სამწუხაროდ, მის მიერ აგებული სასაზღვრის ფრაგმენტები ზედმიწევნით ვერ დგინდება. მიუხედავად ამისა, მანავის ციხეს XVIII ს. მეორე ნახევარშიც არ დაუქარავს თავისი მნიშვნელობა.

ბ ლ კ ლ რ მ ა

კახეთის შუა საუკუნეების ერთ-ერთ უდიდეს ციხეს ბოჭორმა წარმოადგენს. იგი მდებარეობს გომბორის უღელტეხილზე, შიდა კახეთიდან მომავალ გზაზე. ციხეს ივრის ხეობის მარცხენა მხარეს მეტად მაღალი მთის თავი უკავია. ხშირი, ასწლოვანი ხეებით დაბურულ ტყეს დაუფარავს დიდებული ციხის ნანგრევები. მრავალფენოვანი და მრავალფეროვანი ციხის შესწავლა მხოლოდ სისტემატური გათხრების ჩატარების შემდეგ იქნება შესაძლებელი. ჩვენ ორიოდე საათი მოგვიხდა ადგილზე მუშაობა და ამიტომ აქ სიმაგრის მხოლოდ ზოგიერთ მხარეს შევვხებით.

ბოჭორმის ციხის წარმოშობის საკითხი ჯერჯერობით გამოურკვეველი რჩება. პირველად იგი, როგორც სიმაგრე, იხსენიება X ს. დასაწყისში³⁴ და მომდევნო საუკუნეებშიაც მოქმედად ჩანს. მას ბევრი ცვლილებები განუცდია და ძალიან დაზიანებული სახით მოუღწევია გვიანი შუა საუკუნეებამდე. პირველი პერიოდის ძლიერი მშენებლობის ფრაგმენტებია შერჩენილი, ხოლო მაშინ, როდესაც XVII ს. შუა ხანებში ქართლ-კახეთს დაუდგა ძნელბედობის ხანა, ერეკლე მეფეს ბოჭორმის ციხე „განუსრულებია“. სწორედ ამ ეპოქის მშენებლობის კვალიც საკმაოდ დიდია.

ციხის ძველი და ახალი კედლები მაღალი მთის რთულ რელიეფს ისე მარჯვედ შემოუყვება, რომ მტერს გაუჭირდებოდა მიდგომა. შედარებით ადვილი მისადგომია აღმოსავლეთის მხარე. სწორედ აქეთ მხარეს ჰქონია ციხეს შესასვლელი.

ციხე ძირითადად ორი ნაწილისაგან შედგება. მთავარს მაღლობზე განლაგებული შიდა ციხე წარმოადგენს. ადრეული და გვიანი ნაგებობის მიხედვითაც მას ციხე-დარბაზის როლი ეკისრებოდა. მის

³³ Арх. Кахетин, гв. 523—524.

³⁴ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., ტ. I, 1955, გვ. 263. კახუშტი, ისტორია, გვ. 149.

შუაში დგას მცირე ზომის ექვსაფსიდიანი გუმბათოვანი ეკლესია, რომელიც X ს. თარიღდება³⁵.

იმავე ქრონოლოგიურ ფენას უნდა მიეკუთვნოს შიდა ციხის სამხრეთ ნაწილში მდებარე და ქვედა ეზოს გალავანში მოქცეული სასახლის ნანგრევები.

სასახლის პირველი სართულია შერჩენილი. საფიქრებელია, რომ მას მეორე სართულიც ჰქონოდა. ამას გვიკარნახებს საერთო მოსაზრებები და კონკრეტულად მისი მსგავსება IX—X სს. ისეთ სასახლეებთან, როგორიცაა კვეტერა, ვანთა, ვაჩნაძიანი, ნეკრესა და სხვ.³⁶

ამ დიდი ნაგებობის ქვედა ნაწილი ორი დარბაზისგან შედგება. რომელთაგან დასავლეთის ნაწილი უფრო მცირეა. იგი უკეთაა ნაგებო, ვიდრე ვრცელი დარბაზი. მცირე დარბაზს აღმოსავლეთით და დასავლეთით ჰქონია შესასვლელები. სამხრეთ კედლის ცენტრში დიდი ბუხარია (სიგანე—120, სიღრმე—130 სმ). მისი გადამხური ორმაგი თალი კარგად თლილი ქვებითაა ამოყვანილი, რაც თავისთავად იშვიათად გვხვდება. ბუხრის მარჯვნივ მცირე ზომის სარკმელია.

დარბაზებს ერთმანეთთან აერთებს კარი. დიდი დარბაზის ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის კედლები ყრუა, ხოლო სამხრეთის კედელი, ე. ი. ის, რომელიც ხეობას გადაჰყურებს გადატვირთულია. ცენტრში აქაც დიდი ბუხარია (სიგანით 180, სიღრმით 120 სმ.), ხოლო გვერდებზე—თითო სარკმელი, ბოლოებში კი კარებია. ბუხრების კედლები გარეთ ნახევარწრედ შეერილია და კონტრაფოსებივით გამოიყურება. ბუხრები და სარკმლები ნახევარწრიული თალებითაა გადახურული, ხოლო კარებს შიგნიდან არქიტრაული გადახურვა აქვს, გარედან კი — ნახევარწრიული. კედლები კარგადაა ნაწყობი ყორექვით.

შესაძლოა ადრეულ ფენასვე მიეკუთვნოს ციტადელის შუა, ეკლესიის სამხრეთით, წვეტიან გორაკზე მდგარი ცილინდრული კოშკი³⁷. მას მაღალი ადგილი უჭირავს (ტაბ. VII). აქედან კარგად ჩანს ირგვლივ მდებარე ხეობები. კოშკი ორნაწილიანია. მთავარ ნაწილს 4—5 მ დიამეტრი აქვს, ხოლო აღმოსავლეთისა მცირეა და დიდზე ნახევარწრედაა მიდგმული. ამ დამხმარე ნაგებობის სამხრეთ კედელში ტიმპანიანი კარია. შიგნით, მარჯვნივ ღრმათაღოვანი ნიშაა, შემდეგ ისევ ტიმპანიანი კარი კოშკში შესასვლელად. მის პირდაპირ

³⁵ Арх. Кахетин, გვ. 416—423.

³⁶ იქვე, გვ. 522, 542—561.

³⁷ იქვე, გვ. 522—523.

იწყება კედლის კიბე, რომელიც მესამე საოთულზე აღის. აქვე იგი უერთდება მეორე საოთულზე ჩამავალ კიბეს. კოშკი ნაგებია რიყისა და ფლეთილი ქვით. წყობა კარგია, მაგრამ ისეთი არაა, როგორც პალატი და ძველი ციხის სწორკუთხა კოშკები. პირველი საოთულის კედლებში მხოლოდ კარია, მეორე საოთულზე აღნიშნულ კიბეში შესასვლელია და მარცხნივ—საშუალო ზომის სარკმელი. სარკმელი გადახურულია, ოდნავ შეტეხილი თაღით. თაღზე ნახევარი აგურია გამოყენებული. მესამე საოთულის კედლები ერთ მეტრამდეა შერჩენილი და მგონი სამხრეთით განიერი სარკმელი ჰქონია. საოთულშია გადახურვა ხის კოჭებზეა.

ციხის ყველაზე მაღალ ადგილას დგას ე. წ. მეფის დარბაზი. მას უკავია ციტადელის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხე. თუმცა იგი არც კი შედის ციტადელის ფარგლებში, რადგან იგი მასთან დაკავშირებულია ორი მეტრის სიგანის ქუჩისმაგვარი ყელით. ამ ყელის ორივე მხარეს ქონგურებიანი კედელი გასდევს, სადაც განლაგებულია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები. სასახლე 15 მ სიმაღლის სუბსტრუქციაზე დგას, ამიტომ ეს ნაგებობა გარედან მიუდგომელ სიმაგრის შთაბეჭდილებას ტოვებს, ხოლო თვით სასახლიდან ირგვლივ იშვიათი სანახაობა იშლება.

ეს ე. წ. დარბაზი თავისთავად კოშკური სახლია. იგი ორ თუ სამსართულიანი ყოფილა. კარამდე ორი მეტრის სიმაღლის კიბეა. თვით კარი განიერია და გადახურულია შეისრული თაღით. შიგნით კედლებში საკოჰავეები ჩანს. შესაძლოა, აქ ორი საოთული იყო. პირველი საოთული. სანახევროდ დაფარულია. ზედას კედლებში კი მცირე ზომის სარკმლებია. კედლები შელესილი ყოფილა. მესამე საოთულის გარე სამ კედელში საზარბაზნეები, ნისკარტთა სალოდეები და სათოფეებია განლაგებული. ყველა ამ ელემენტის კონსტრუქციები, ფორმა და გადაწყვეტა XVIII ს. შუა ხანებზე მიუთითებს. როგორც ამ დროს იყო მიღებული. ერთ-ერთი სალოდე შემოსასვლელის თავზეა მოთავსებული ასეთივე სალოდეები და საზარბაზნეები უნდა ყოფილიყო სასახლისკენ მომავალი გზის ორივე კედელში.

სასახლისკენ მიმავალი გზის დასაწყისში, მარცხნივ მომრგვალებული კოშკი დგას. კოშკზე გარედან მიდგმულია ოთხიოდე მეტრის სიმაღლის კიბე. კიბის ზემოთ მდებარე კარი გადახურულია ნახევარწრიული აგურის თაღით (აგურის ზომებია: 22—23×4—5 სმ). მის ქვედა საოთულში სათოფეები განლაგებულია ნიშებში. კოშკის ზედა საოთული დარღვეულია, მაგრამ შერჩენილი კედლების მიხედ-

ვით აქაც სათოფე-სალოდეები უნდა ყოფილიყო. კოშკის პირობა სართულის მარცხენა კედელში ზემოთ მიმავალი ნახევრადლია კაბეა.

განხილულზე დიდი ნაგებობა დგას სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეში. იგი რთულია. მთავარი ნაგებობა სამსართულიანია. მას სწორკუთხა გეგმა აქვს. პირველი სართულის არქიტრაული გადახურვის მქონე შესასვლელი ეზოდანაა. კარის თავზე ოთხკუთხა ფანჯარაა. შიგნით მხოლოდ ბუხარია სამხრეთ კედელში. იგი თავდაპირველად დიდი ყოფილა (სიგანე 1,40 მ, სიღრმე 1,00 მ) და შემდეგ დაუვიწროებიათ. ბუხარი ნახევარწრიული თალით მთავრდება (აგურის ზომები: 22—23×4 სმ). რამდენადაც პირველი სართული მარტივია, იმდენად მეორე სართული რთულია. დასავლეთით სამ-სამი ნიშა ორრიგადაა განლაგებული. ეს ნიშები ერთიანის შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაგრამ სინამდვილეში ქვედა რიგის ნიშებიდან შუა ბუხარია. სამხრეთით ორი დიდი ფანჯარაა და მარცხნივ ერთი ნიშაა. ჩრდილოეთით მესამე სართულზე ასასვლელი კედლის კიბე იწყება. ეს კიბე ზემოთ იმავე კედელში გამოდის. კიბის მარჯვნივ დიდი ღრმა ნიშაა, მარცხნივ კი — პატარა. ზედა ჰორიზონტზე კი მცირე სიღრმის ოთხი ნიშაა. ასეთივე ნიშები ყოფილა ოთხივე კედელში (ნიშების ზემოთ და ქვემოთ სქელი ფიცრებია გადებული). აღმოსავლეთით, ეზოს მხარეს, აღნიშნული ნიშების გარდა, ერთი ნიშა ქვემოთაცაა შუაზე. იქვე გვერდებზე გაჭრილია თითო კარივით ფანჯარა. ზედა სართულებში კარივით ფანჯრები გვხვდება XVII—XVIII სს. ისეთ ძეგლებში, როგორიცაა ახალგორი (ლენინგორი). ნული, ქსნის ციხე და სხვ. ასეთი დიდი ფანჯრები მტრის გარშემოტყმის შემთხვევაში ძნელი დასაცავი იყო, ამიტომ XVII ს. შუა ხანებში, როდესაც შემოსევები გახშირდა, ფანჯრები ამოუშენებიათ. ამ ახალ კედლებში სათოფეებია დაყოლებული.

შენობის მესამე სართულის დიდი ნაწილი დანგრეულია. შერჩენილი სათოფეების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, იგი უფრო საბრძოლო იყო.

ამ ნაგებობაზე, სამხრეთით, მიდგმულია ორი დახურული კამერა. ეს სწორკუთხა კამერები სამეურნეო დანიშნულების უნდა იყოს³⁸.

³⁸ ძეგლის მცველს შენობის დასავლეთით კერამიკული მილი უნახავს. შესაძლოა აქ წყალსაცავი იყო.

შემდგომში, გალავანთან ერთად, ამ შენობისათვის სამხრეთ-დასავლეთით, კუთხეში პატარა სადგომი მიუშენებიათ. მას კარი ეზოსკენ აქვს, ხოლო სათოფეები გარეთკენ (დასავლეთით).

ამ კოშკურ სახლს დასავლეთით კედელი ებმის. ამ ფერდობზე მიმავალ კედელში ასიოდე მეტრის ქვემოთ კოშკია ჩართული. შემდეგ კედელი სამხრეთ-დასავლეთით. უხვევს და 30-ოდე მეტრზე მიმავალ კედელში ასიოდე მეტრის ქვემოთ კოშკია ჩართული. შემდეგ ქარაფია და არ ჩანს სამხრეთით იყო თუ არა კედელი. ყოველ შემთხვევაში ამ დამატებით ეზოს დიდი ფართობი ჰქონია მოკავებული.

ამ ეზოს ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში მდგარი კოშკი თითქმის კვადრატულია. იგი ორფენიანია. ქვედა ორი სართული ძველია, კარგი წესიერი წყობით (რიყისქვა) და სქელი ყრუ კედლებით. ამჟამად სამხრეთით არსებული კარი მერეა განგრეული. თავდაპირველად იქნებოდა მესამე სართული და იქვე იქნებოდა კარიც. ძველის დაზიანების შემდეგ, გალავნის აგებისას ისევ დაუდგამთ მესამე სართული. ახალი კარი გალავნის საბრძოლო ბილიკის დონეზეა. კედლებში ცალმაგი სათოფეებია.

დასავლეთის გალავანი ორიარუსიანია. ქვედა იარუსი ყრუა, ზემოთ ცალმაგი დახრილი და პირდაპირი სათოფეებია, გალავნის შუაზე ვიწრო კარია. ქვემოთ, ამჟამად, ქარაფია, მაგრამ თავის დროზე ასე არ იქნებოდა. აქ მდებარე კარი სათადარიგოა.

სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეში მდგარი კოშკიც ძველია. მისი გეგმა ვიწრო სწორკუთხაა. ძველიდან სამი ყრუ სართულია შერჩენილი. შემდეგ მისი დანგრეული მესამე სართული ნაწილობრივ განუახლებიათ. ამ ახალ კედელს კიბე მიჰყვება. კოშკის პირველი სართულის კარიც (აღმოსავლეთით) მერე უნდა იყოს განგრეული.

აღნიშნული ეზოს ჩრდილო გალავნის ქვედა იარუსი ყრუა. იგი ნაწილობრივ აღწერილი კოშკების დროინდელი უნდა იყოს, ზედა კი XVII ს. არ გადასცდება.

ციხის ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში მდგარი კოშკი თითქმის ისეთივეა, როგორც სამხრეთ-დასავლეთისა. იგი სხვებზე მეტადაა დაზიანებული. ფრაგმენტალურად შერჩენილია სამი სართული. პირველი სართული ნანგრევებითაა სავსე და არ ირკვევა, იყო თუ არა კარი. მეორე სართულს კი შესასვლელი აქვს ჩრდილოეთის გალავნის ბილიკიდან. ეს კარი ისრული თაღითაა გადახურული და მთლიანად ჩაწეულ სწორკუთხედში ზის. ამ კარის პირდაპირ კედლის კიბეშია შესასვლელი. ამ კიბით მესამე სართულზე შეიძლება მოხვედ-

რა. პირველი სართულის კედლებში ნაწილობრივ ჩანს ნიშები, ხოლო ჩრდილოეთი კედლის შუა მოზრდილი სარკმელია. მეორე სართულის კედლებში ორიარუსად ასევე ნიშებია. ჩრდილო კედლის შუა ბუხარია მოთავსებული. მისი შეისრული თალიც სწორკუთხედში ზის. ბუხრის გვერდებზე მოზრდილი სწორკუთხა სარკმლებია განლაგებული. ასეთი დიდი სარკმლების გაკეთება აქ დასაშვები იყო, რადგან ამ მხარეს დიდი ქარაფია და მტერი ვერ მიუღებოდა. მესამე სართულის კედლები თითქმის დანგრეულია. აღმოსავლეთის კედლის მარცხენა მხარეს ნახევარწრიული საპირფარეშოა მოწყობილი. დანარჩენ კედლებში ფანჯრებისა თუ სალოდების ნაშთებია. ეს კოშკი გარედან მრგვალია. ამ კოშკის ყველა ნაწილი XVIII ს. შუა ხანაზე მიგვიითთებს.

ციტადელის ჩრდილო გალავანი მგონი ორი კოშკით ყოფილა დაცული. მარცხენა მათგანი ადგილზეა, მეორე კი ხევში უნდა იყოს გადავარდნილი. მარცხნით მდგარი კოშკი სწორკუთხაა. ნაწილობრივ შერჩენილი ორი სართულის კედლებში, XVIII ს. სხვა კოშკების მსგავსად, ფანჯრები და სათოფეებია განლაგებული.

ამ ეზოს გალავანი დასავლეთით და ჩრდილოეთით ერთნაირია (ტაბ. VII₂). ქვემოთ ყრუ კედელია, ზემოთ კი სათოფეებია ცალმაგი დახრილი და ორმაგი პირდაპირი. ჩრდილო კედლის მარცხენა კოშკის მარჯვნივ მცირე ზომის სათადარიგო კარია. ამ ეზოში სხვადასხვა ზომის ორმოა, ზოგან ქვევრებიცაა. შესაძლოა, აქ შენობები მდგარიყო. ეკლესიის დასავლეთითაც ვრცელი კამაროვანი სადგომის ნანგრევია (ნახევრად მიწაშია).

ციტადელის გალავნის ზედა სათოფურებიანი კედლის სისქე 60—90 სმ ფარგლებშია, ხოლო მებრძოლთა ბილიკი 60—70 სმ. სავარაუდოა, რომ ციტადელის ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედლების ქვედა ნაწილები ძველ ფენას მიეკუთვნება. მასალით ზედა და ქვედა კედელი რიყისქვისაა, მაგრამ წყობის ხასიათით ისინი განსხვავდება ერთმანეთისაგან; ქვედა უფრო წესიერადაა ნაგები.

ციტადელის ცენტრალური კოშკის აღმოსავლეთით, ნაპირას დგას მცირე ზომის უსახური ეკლესია. ეს ეკლესია და კოშკი გალავნით ყოფილა შეერთებული, მაგრამ გალავანი დანგრეულა. აქედანვე მიდის კედელი და ჩრდილო-აღმოსავლეთით „მეფის დარბაზს“ ებჯინება. ეს კედელი სამიოდე კლაკნის აკეთებს. იგი ერთიარუსიანია. კედლის შუა ნახევარწრიული კოშკია. მისი სართულიანობა არ ირკვევა. პირველ სართულში ისეთივე სათოფეებია, როგორიც სხვა კოშკებში იყო.

გვიანი ციხის მთავარი შესასვლელი, როგორც აღვნიშნეთ, აღმოსავლეთითაა. აქ ჩავარდნილი ხევია, მისი ბოლოები კედლითა და კოშკებით გადაუკეტიათ. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში ორი მცირე კოშკის ნანგრევია, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთის ბოლო ჭიშკართანაა. ჭიშკარი მიმართულია ჩრდილოეთისაკენ. იგი ბილიკის ერთ-ერთ გაგანივრებაზე დგას. მის დასავლეთით შვეული კლდეა. აღმოსავლეთით კი ხელოვნური კედელი მიყვება. ამ კედელსა და ჭიშკრის ზედა ნაწილში პირდაპირი და დახრილი სათოფეებიცაა განლაგებული. შესასვლელის ნახევარწრიული თალი შირიმის თლილი ქვითაა ამოყვანილი (შესასვლელის სიგანე—1,60 მ). კედელი და ჭიშკარიც გვიანი ხანისაა.

როგორც ადრე აღვნიშნეთ, ერეკლეს დროს ბოჭორმის ციხეს შესამჩნევი რეკონსტრუქცია განუცდია. ამაზე მეტყველებს რამდენიმე ისტორიკოსის ცნობა.

1749 წლის ამბებთან დაკავშირებით პაპუნა ორბელიანი წერს: „მარად ცდილობდნენ მეფენი (თეიმურაზი და ერეკლე—პ. ზ.) ქვეყნის შემატებასა და აშენებასა, ვითაც ლეკისაგან ქართლისა და კახეთისა ქვეყანა დიდად შეწუხებულყო. მოინებეს სადაც მოსავალი გზა იყო ციხეების აშენება... წაბძანდა მეფე ერეკლე კახეთს, აღაშენა ციხე ჭოეთისა და გაამაგრა ფრიად. მაშინ განასრულა ციხე ბოჭორმისა“³⁹.

იგივე ამბავი მემათიანე ომან ხერხეულიძესაც აქვს აღნიშნული, მაგრამ იგი კონკრეტულ შემთხვევას არ უკავშირებს, არამედ ერთგან, სადაც აჯამებს ერეკლეს მშენებლობით საქმიანობას, იქ იხსენიებს ბოჭორმასაც. მასთან ვკითხულობთ⁴⁰: „ხოლო თვით მეფემ ირაკლიმ განაახლა ციხე გორისა, გალავანი სიღნაღისა, თელავისა, ბოჭორმისა...“ და სხვ.

ბოჭორმის ციხის განახლების ამბავი საინტერესო კონტექსტში აქვს მოცემული ვახტანგ ბატონიშვილსაც. იგი ერთგან წერს: „მეფემან ირაკლი აღაშენა მრავალნი სოფელნი და ციხენიცა და ორნი უჩინებულესნი ციხენი დიდნი, ესე იგი ციხე ბოჭორმისა, რომელიცა ყოფილარს უწინარესსა, გარნა მცირე...“⁴¹ როგორც ზემოთაც ვწერდით, ახალი მშენებლობის მასშტაბი ამჟამად კარგად ჩანს.

³⁹ პაპუნა ორბელიანი, გვ. 161.

⁴⁰ ომან ხერხეულიძე, გვ. 276.

⁴¹ ვახტანგ ბატონიშვილი, ისტორიები აღწერა, გამ. ს. კაკაბაძე. 1914, გვ. 34.

XVIII ს. ბოქორმის ციხის დიდ მნიშვნელობაზე პაპუნა ორბელიანის სხვა ცნობებიც კარგად მეტყველებს.

1747 წელს გარეშე მტრის მოლოდინში „გამაგრდნენ მყოფნი ქართლისანი ციხეში ვისა ჰქონდა და ვისა არა ჰქონდა ერთმანეთში იხიზნებოდნენ. კახეთი მთლივ ოთხ თარაფად გაკეთდა და ოთხი სამაგრე გაიკეთეს. ერთი კალური მთა, რომ თითონ კახი ბატონიც იმაში დგებოდა და მეორე ბოქორმა, მესამე ლოპოტის მთა, მეოთხე თიანეთისაკენ“⁴².

ამ ცნობაში კარგადაა ნაჩვენები ჩვენი წინაპრები, თუ როგორ მარჯვედ იყენებდნენ ბუნებრივსა და ხელოვნურ სიმაგრეებს. ამ გარემოებისათვის სხვაგანაც ისტორიკოსების მიერ არა ერთხელაა ხაზი გასმული.

ტახტის მაძიებელ აბდულა-ბეგსა და ერეკლეს შორის 1747 წელს, როდესაც ბრძოლა გამწვავდა, ერეკლემ დედოფლის დასახიზნავად, ყველაზე საიმედოდ მიიჩნია ბოქორმის ციხე. „შეიქნა მზადება ომისა, აყარეს ანნა დედოფალი მარტყოფილამ, მოიყვანეს ბოქორმის ციხეში. ქართველთ დიდრონის კაცების ბარგიც იქ მოვიდა თუ გაუჭირდებოდათ ცოლშვილით იქ მოვიდოდნენ“⁴³.

როგორც ცნობილია, XVII—XVIII სს. ციხეებსა და კოშკებსაც საკუთარი ზარბაზნები ჰქონდა, ცხადია, დიდ ციხეებს დიდი ზარბაზნები ექნებოდა. ასე ყოფილა აღჭურვილი ბოქორმაც. ომან ხერხეულიძე, როდესაც აღწერს ერეკლეს მეფობის პირველ წლებს და თბილისის ციხეების აღებას, აქ იგი ბოქორმისეულ ზარბაზანს საკმაოდ საპატიო ადგილს უთმობს. იგი წერს: „შემოიკრიბა მუნ მეფემან მხედრობანი კახთანი სრულად, გორიდამაცა შთამოატანინა ზარბაზანი იგი დიდი ბოქორმისად წოდებული და აიღეს მეტეხი. ხოლო უკანასკნელ თაბორი და თაბორითა იწყეს რა ცემა ზარბაზნითა მით შეჭირვებულთა მათ ერთა მოსცეს ციხე მეფესა“⁴⁴.

როგორც ეტყობა, XVIII ს. ბოლომდე ბოქორმის ციხე მოქმედი იყო, მაგრამ მისი ცხოვრების დეტალები ისტორიას არ შემოუნახავს.

⁴² პაპუნა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, გვ. 128—129.

⁴³ იქვე, გვ. 142—143.

⁴⁴ ომან ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, გვ. 279.

ამ განთქმული ციხიდან სრულიად უმნიშვნელო ფრაგმენტებია შერჩენილი. მისი გეგმის დადგენა მხოლოდ გათხრების შედეგად შეიძლება. არსებული ნაშთით ციხის დიდებაზე საუბარი შეუძლებელია. ჩვენ მხოლოდ არსებულს აღვუხსნავთ და აუცილებელ ისტორიულ ფაქტებს მოვიყვანთ.

ბახტრიონი მდინარე ალაზნის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს აქ რელიეფი არაა რთული, ქანობები უმნიშვნელოა, მთები კი მოშორებითაა. ასეთი ადგილის შერჩევა ციხისათვის უკვე XVII ს. აღჩეულ ხანაზე არ მიუთითებს.

ციხეს თითქოს გორაკის თავი ეკავა. მას შესაძლოა სამკუთხა მოხაზულობა ჰქონდა. თუ ვიმსჯელებთ სამი კოშკის ნანგრევების მიხედვით, შეიძლება დავასკვნათ, რომ კოშკები გალავანზე ნახევარი ცილინდრული ფორმით გარედან ყოფილან მიდგმულნი.

აღმოსავლეთით მდგარი კოშკიდან ნაწილობრივ ორი სართულია ვადარჩენილი (ტაბ. XI₂). პირველ სართულს ჩრდილოეთით კარი ჰქონია აღმოსავლეთით ნიშებია და შუა ბუხარი. გვერდებზე თითო სათოფეცაა. მეორე სართულის შუა ისევ ბუხარია და სხვაგან თითო და ორმაგი სათოფეები. კოშკი მთლიანად ნაგებია რიყის ქვით.

ჩრდილო-დასავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის კოშკებიც აღწერილის მსგავსებია, ახალი მათში არაფერი ჩანს.

ციხის სიგრძე 100 მ აღემატება. მის ტერიტორიაზე რამდენიმე ნაგებობის კვალი ჩანს. აღმოსავლეთის მონაკვეთში დგას მცირე ზომის უაფსიდო ეკლესია. მას შესასვლელი სამხრეთით აქვს, პატარა ფანჯრები კი—აღმოსავლეთით და დასავლეთითაა. დარბაზი ერთიანი ცილინდრული კამარითაა გადახურული. ტრაპეზი მარცხენა კუთხეშია მიშენებული. ამ ყორეკვით ნაგებ პატარა ეკლესიას არავითარი დამახასიათებელი ნიშანი არ გააჩნია. ზოგადი ნიშნით კი გვიან საუკუნეებს მიეკუთვნება.

ჯახეთის აყრა და ამოგდება შაჰ-აბასმა ძალით ვერ შეძლო. მის მემკვიდრეებს ძალადობაზე უარი არ უთქვიათ, მაგრამ პოლიტიკა შეიცვალეს და ქვეყნის შემომტკიცებას, ნელ-ნელა, სხვადასხვა ხერხით ცდილობდნენ. ასეთ მოქმედებათაგან მეტად საშიში შეიქნა თურქმან მომთაბარე ტომების ჩამოსახლება. ამ მხრივ პირველი შე-სამჩნევი ტალღა იყო ალაზნის ველზე 15.000 თურქმანი კომლის დასახლება.

სპარსელებმა კახეთის სიმაგრეთა დიდი ნაწილი დაიკავეს. მათ შორის თვალსაჩინო პუნქტებს წარმოადგენდნენ ბახტრიონის ციხე და ალავერდის ტაძრის გალავანი. ამის შესახებ ვახუშტისთან ვკითხულობთ: „სალიმ-ხან მოიყვანა ელნი და დასხნა შიგნით და გარეთ კახეთს და დაიპყრეს ამათ ბახტრიანი, ალავერდი და განწყუნეს წმიდანი ეკლესიანი“⁴⁵.

მაშინდელმა მოწინავე ქართველებმა კარგად დაინახეს თუ რა მოყვებოდა ასეთ ნაბიჯს და შემოტევას ენერგიული მოქმედებით უპასუხეს.

აჯანყებას სათავეში ჩაუდგა ზაალ არაგვის ერისთავი. კახელთა აჯანყებას ხელმძღვანელობდა ბიძინა ჩოლოყაშვილი. მათ გვერდში ამოუდგნენ ქსნის ერისთავები, შალვა და ელიზბარ. მთაც დაიძრა მათთან ერთად, „ფშავ-ხევსურ-თუშნი“ აბჯარასხმულნი რისხვას ჰგავდნენ. ზუსტად შედგენილი გეგმით, შეთქმულნი 1659 წელს მტერს ელვის სისწრაფით თავს დაესხნენ: „მიუხდეს პირველად ბახტრიანს, მოსრნეს და მოსწყეიტნეს თათარნი, მერმე ალავერდს და შემდგომად ყოველსა კახეთსა შინა მოსწყეიტნეს, რამეთუ არცაღა-თუ დაუტევეს აკუანთა შინა მწოვარნი და განათავისუფლეს კახეთი“⁴⁶.

ამ გამორჯვლა აჯანყებამ კახეთი გადაარჩინა. მისი ისტორიული მნიშვნელობა მეტად დიდია. რა ბედი ეწვია, კერძოდ, ბახტრიონის ციხეს, დოკუმენტებიდან არ ჩანს. ცხადია, იგი დაზიანებას ვერ გადაურჩებოდა.

შემდეგი პერიოდის ნაწერებშიაც ბახტრიონის ციხეზე არაფერია ნათქვამი. დღეს არსებული მცირე ნანგრევებით ამ დიდ ციხეზე მსჯელობა შეუძლებელია. ისტორიული სურათის აღდგენა ნაწილობრივ შესაძლებელი იქნება მხოლოდ არქეოლოგიური შესწავლის შემდეგ.

ჩაილური

საგარეჯოდან გურჯაანისკენ მიმავალი გზატკეცილი როგორც ამჟამად, ისე შუა საუკუნეებშიაც, კახეთის ერთ-ერთ მთავარ მაგისტრალს წარმოადგენდა. ეს გზა გამაგრებული იყო საგარეჯოდან გასვლის შემდეგ გზის მარცხნივ მანავია, ხოლო რამდენიმე კილომეტრის მოშორებით, მარჯვნივ—ჩაილური. თუ მანავი მაღალი მთის წვერზე დგას, ჩაილური ყორღანის მავგარ დიდ გორაკზეა.

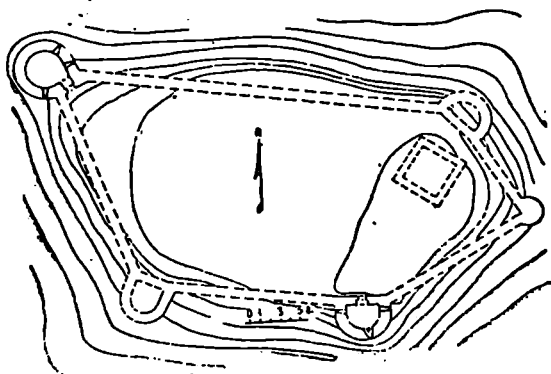
⁴⁵ ვახუშტი, ისტორია, გვ. 189; ბერი ეგნატაშვილი, გვ. 199.

⁴⁶ ვახუშტი, ისტორია, გვ. 190; ბერი ეგნატაშვილი, გვ. 204—205.

ამ გორაკის მოგრძო ზედაპირი მოუშანდაკებიან და არსებული ფართობის მთლიანი გამოყენებით არათანაბარი ხუთგვერდა ციხე აუგიათ (სურ. 7).

ოდესლაც ძლიერი ციხიდან დარჩენილია გალავნის კვალი და ნაწილობრივ კოშკები⁴⁷.

ციხის ოთხ კუთხეში ცილინდრული კოშკებია აღმართული, ხოლო მეხუთე კუთხეზე კონტრფორსია მიდგმული. კოშკები ეზოს მხარეს სწორზედაპირიანია, გარედან კი—ნახევარწრიული (ტაბ. VIII).

სურ. 7. ჩაილური. ციხის გეგმა

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი სხვებზე დიდია, იგი უკეთადაა შერჩენილი (სურ. 8, ტაბ. VIII₂). ამჟამად მას თავი მორღვეული აქვს და დარჩენილია ნაწილობრივ სამი სართული. შესასვლელი, არქიტრაული გადახურვით, პირველ და მეორე სართულს ცალცალკე აქვს. კოშკის პირველი სართული ჩამონანგრევით სანახევროდ ამოვსებულია, მაგრამ აღმოსავლეთით ჩანს ორი სათოფე და ერთი —სამხრეთით. მეორე სართულზე სათოფეები ორრიგადაა განლაგებული. ზედა რიგზე ექვსი შეწყვილებული სათოფეა და ერთიც აღმოსავლეთის ბოლოში ცალმაგი. ქვედა რიგის შუა ორმაგია, ხოლო ბოლოებში—თითო ცალმაგი. დასავლეთით ბუხარია. მისი გადახურვა თაღოვანია, მაგრამ მოხაზულობა ზუსტად არ ირკვევა. მესამე

⁴⁷ 900-იან წლებში ახლო-მახლო მცხოვრებლებს ციხე ქვის კარიერად უქცევიათ („ციხეს ვანგრედით და სახლებს ვაშენებდით“, გადმოგვცემენ მოხუცები).

სართულის კედლებში ყოველ მხარეს (ეზოსკენაც) ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები ბლომდაა განლაგებული. ბუხარი ამ სართულზეცაა ჩრდილოეთით.

კოშკის ხის სართულშუა გადახურვა მთლიანად ჩანგრეულა და ამჟამად მხოლოდ კოჭების ბუდეები ჩანს.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიდან ნაწილობრივ შერჩენილია მხოლოდ აღმოსავლეთის კედელი. ამ კედლის წვრილი ფრაგმენტის მიხედვით ჩანს, რომ ეს კოშკიც არა ნაკლებ სამსართულიანისა ყოფილა. მხოლოდ მეორე სართულის კედელში ჩანს ერთი ცალმაგი სათოფე.

სამხრეთის კედლის ცენტრში მდგარი კოშკი უკეთაა შერჩენილი. შესასვლელი მხოლოდ პირველ სართულს ჰქონია. ამ სართულს ორმაგი სათოფე შუაში აქვს და კუთხეებში—ცალმაგი. მეორე სართულზე მომრგვალებული კედლის შუაზე ბუხარია. მისი თაღოვანი გადახურვა ჩანგრეულა. ბუხრის გვერდებზე განლაგებულია სამსამი ცალმაგი სათოფე. მესამე სართულზე გარე კედლებში სამი ორმაგი და ოთხი ცალმაგი სათოფეა. ეზოსკენ მიქცეული კედლის შუაზე გვერდებსწორი სწორკუთხა სარკმელია.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკიდან აღმოსავლეთის კედლის ვიწრო ფრაგმენტია შერჩენილი. აქაც სამი სართული ჩანს. ქვედა სართულში არაფერია დარჩენილი, მეორეში ერთი ცალმაგი სათოფეა და მესამეში—თითო ცალმაგი.

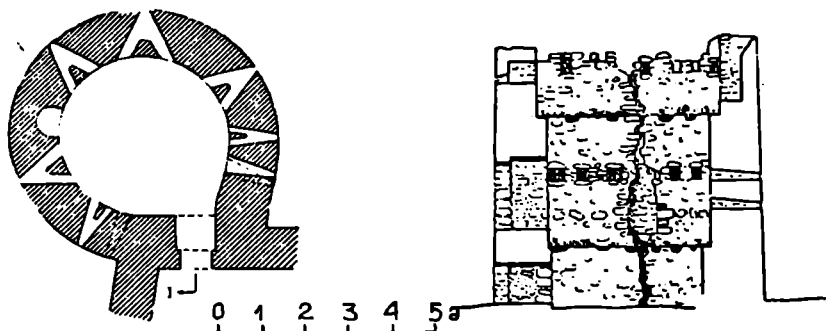
სამხრეთ-აღმოსავლეთის ბურჯის მეორე სართულზე მცირე ზომის სადგომი ყოფილა (მისი დიამეტრი დაახლოებით 1—1,20 სმ იქნებოდა). მას სათოფე ან სათვალთვალო მაინც ექნებოდა. ბურჯებში ასეთი პატარა სათავსოები იშვიათად გვხვდება. ამისი მაგალითი ჩვენ გვაქვს XVIII საუკუნის მეორე მეოთხედის ორ ძეგლში, ლარჯვისსა და აწრისხევში. დაახლოებით ასეთივე გადაწყვეტაა სამთავისის გალავნის ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში.

როგორც ვწერდით, ციხის გალავანი მთლიანად არსად არაა შერჩენილი, ამიტომ მის ფორმებზე, კონსტრუქციებზე და სხვა დეტალებზე მსჯელობა მთლიანად შეუძლებელია. მასზე მიახლოებით წარმოდგენას იძლევა კოშკებზე შერჩენილი ციხის კედლების ნაშთები. ამ ნაშთებით ირკვევა, რომ გალავნის სიმაღლე იყო არანაკლები 5—6 მეტრი. გალავნის შიგნით ხის საბრძოლო ბილიკის მოსაწყობად 3—3,5 მეტრის სიმაღლეზე 20—25 სანტიმეტრიანი საფეხური კეთდება. ციხის ქვედა კედლის სისქე არ აღემატება ერთ მეტრს. თუ ანალოგიებით ვიმსჯელებთ, შეიძლება აქაც გალავნის

ქვედა იარუსი ყრუ ყოფილიყო, ხოლო ზედა იარუსზე განლაგდებოდა სათოფეები და სხვა საბრძოლო ხერელობები.

ქიშკრის ადგილი არ დგინდება. თუ რა ფორმით მთავრდებოდა გალავანი ან კოშკები არ ირკვევა.

ციხის კედლები და კოშკები მთლიანად ნაგებია რიყისქვით, კირის დულაბზე.

ყპ
სა.

სურ. 8. ჩაილური. ჩრდილო-დასავლეთის კოშკის გეგმა და განაკვეთი

ჩაილურის ციხის წარმოშობაზე და მის წარსულზე არაფერი ცნობა არ არის. ძეგლების ზუსტად დასათარიღებლად პირდაპირი ნიშნები არც არსებულ ფრაგმენტებში მოიპოვება. ზოგადი ნიშნებით კი იგი XVII საუკუნის მეორე ნახევრისა და მომდევნო პერიოდის ძეგლებისკენ იხრება. ეს ნიშნებია, პირველ ყოვლისა, შედარებით ადვილად მისადგომი ადგილის შერჩევა, კოშკების ცილინდრული ფორმა, ცალმაგი და ორმაგი სათოფეების ბლომად გამოყენება, ხშირად დახრილი სათოფეებისადმი მიმართვა და სხვ.

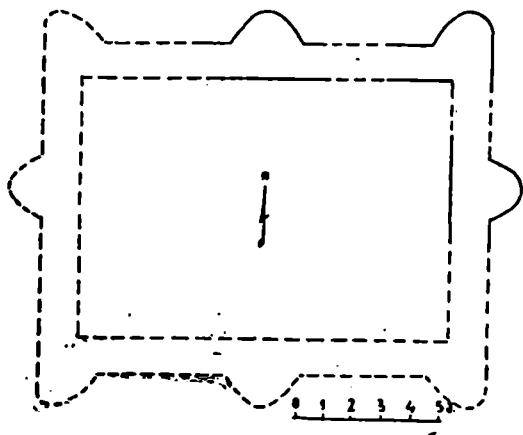
ჩაილურის ციხის სამხრეთით, ორიოდ კილომეტრზე, ხეობის გაშლილ ალაგას დგას რომელიღაც ფეოდალის კოშკური სახლი. ახლო-მახლო ნასახლარის აშკარა ნიშნები არ ეტყობა, მაგრამ არის საეჭვო ბორცვები და ქვაყრილები.

ეს კაპიტალური ნაგებობა ორიგინალური ყოფილა. მიუხედავად იმისა, რომ ამჟამად მხოლოდ ორი კედლის ფრაგმენტია დარჩენილი, გეგმის მოხაზულობის დადგენა მაინც ხერხდება (სურ. 9, ტაბ-

IXI). შენობის გეგმა შიგნიდან სწორკუთხაა, გარედან კი კედლების შუა და კუთხეებში საკმაოდ მოზრდილი კონტრფორსებია (შენობის სიგრძე 15 მ, სიგანე კი—12 მ).

ნაწილობრივ შერჩენილია ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის კედლების ნანგრევები, მათი შემაერთებელი კუთხით. დარჩენალ კედლებში სამი სართულის კვალია. პირველ სართულში ამ ორივე კედელში განგრეულებია. შესაძლოა ერთ-ერთ მათგანში ყოფილიყო კარი. ამათ გარდა, შესასვლელის კვალი არსად ჩანს.

მეორე სართულზე, ორივე მხარეს, კონტრფორსებს შორის თითო მოზრდილი სარკმელია მოთავსებული. შენობის არარსებულ ნაწილებში თუ სარკმლების განლაგების ამ სისტემას გავიმეორებთ, მივიღებთ, რომ მეორე სართულს რვა სარკმელი ჰქონია. სარკმლები შიგნიდან ჰორიზონტალურად ხითაა გადახურული. მესამე სართულის კედლების ქვედა ნაწილია გადარჩენილი. ამ მცირე ფრაგმენტებში არავითარი ელემენტი არ ჩანს.

სურ. 9. ჩაილური. კოშკის პირველი სართულის სქემატური გეგმა

შენობას ხის სართულშუა გადახურვა ჰქონია, მაგრამ რადგანაც შიდა მოკლე მალი ცხრა მეტრს აღემატება, ამიტომ შუა ხაზზე ხის ბოძები უნდა ყოფილიყო.

შენობის კედლები, რომელთა სისქე 1.30 მეტრს უდრის, ნაგებია რიყისქვის კარგი წყობით. აგური გამოყენებულია აქა-იქ გარე-

დან. რიყისქვის შემომფარგვლელად, როგორც ეს გავრცელებული იყო XVII საუკუნის შუა ხანიდან (ნარიყალა, ბოლნისის სიონის აღმოსავლეთის ფასადი⁴⁸ და სხვ.). გარდა ამისა, მეორე სართულის იატაკის დონეზე ფასადს გაჰყვება ვერტიკალურად დაწყობილი აგურის სარტყელი. აგურის ასეთი სარტყელი, საერთოდ, დამახასიათებელი არ არის, მაგრამ გვხვდება როგორც გამოჩაყლისი, მაგ. მანავის ციხის ერთ-ერთი ეკლესიის კედლებზე.

ჩაილურის⁴⁹ ამ კაპიტალური ნაგებობის უშუალო ანალოგიები არ მოგვეპოვება, ზოგადი ნიშნებით კი იგი გვიანი საუკუნეებისა და უფრო XVII საუკუნეში აგებული ჩანს.

შ ი ლ დ ა

ამჟამად ყვარელის რაიონში თითქმის ყველაზე მდიდარი და ვრცელი სოფელია შილდა. თუ როგორი იყო იგი ფეოდალურ ხანაში ძნელი დასადგენია. როგორც ეტყობა, შილდა მაშინაც მოზრდილი პუნქტი უნდა ყოფილიყო.

ამ სოფლის შუა საუკუნეების დიდი ობიექტებიდან მეტ-ნაკლებად დაზიანებული სახით მოაღწია ორმა ანსამბლმა. ერთი ანსამბლი ღვთისმშობლის⁵⁰ ბაზილიკის ირგვლივაა შექმნილი, მეორე კი—ციხე-გალავანია.

სამეკლესიანო ბაზილიკა ნაწილობრივ გადაკეთებულია. იკი წარმოშობილია ადრეფეოდალურ ხანაში. ტაძრის გალავანი მეტისმეტადაა მოშლილი. ბაზილიკას ადრევეც უნდა ჰქონოდა გალავანი, მაგრამ მისი კვალი არ ჩანს.

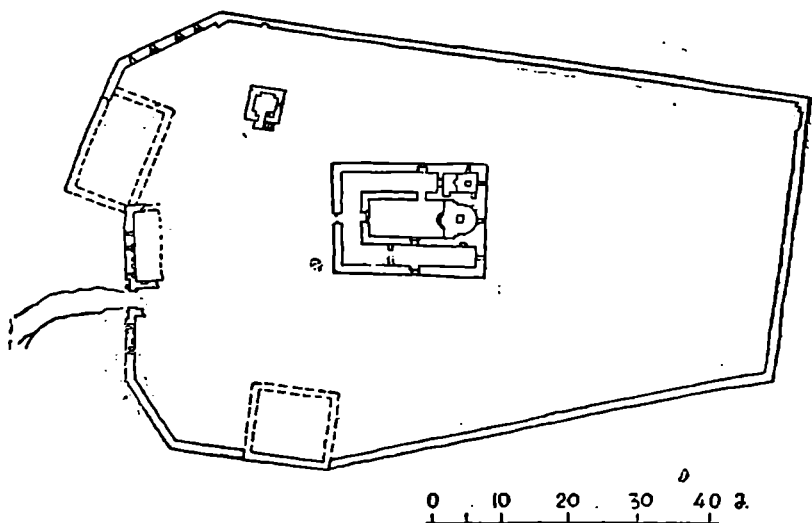
ეკლესია ვაკეზე დგას და მშენებლებს შეეძლოთ გალავანი სწორკუთხა აეგოთ, ისე როგორც ეს გვიანი ციხე-გალავნებში გვხვდება, მაგრამ აქ გალავანი მეტად უფორმოა (სურ. 10). ეს შეიძლება გამოწვეული იყოს ორი მიზეზით: ერთი, ახალი გალავანი, შესაძლოა, ნაწილობრივ მიჰყვება ძველ გალავანს, ან არა-

⁴⁸ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, рис. 28—31.

⁴⁹ ამ ნაგებობისა და ადგილის ნამდვილი სახელი მოსახლეობაში არაა შეჩენილი, ამიტომ ჩვენ იგი, პირობით ჩაილურის ციხეს დავუკავშირეთ.

⁵⁰ ადგილობრივ გვითხრეს, რომ ეს ეკლესია ღვთისმშობლის სახელობისააო, ზოგი კი სიონს უწოდებსო. ეს თავისთავად გ. ჩუბინაშვილის მიერ ადრევე გამოთქმულ აზრს ადასტურებს სიტყვა „სიონის“ შესახებ (იხ. „ბოლნისი“, გვ. 85, 86).

და საყდარს უკანასკნელად გალავნის შემოვლების დროს ასეთი მიწის ნაკვეთი შემორჩა და სხვის ეზოში კედლის გავლების უფლება მას არ ექნებოდა.

სურ. 10. შილდა. ღვთისმშობლის ეკლესიის ანსაბლის გეგმა

გალავანი აღმოსავლეთ-დასავლეთითაა დაგრძელებული. აღმოსავლეთის მხარე ასე თუ ისე წესიერი კუთხოვანია, დასავლეთის მხარე კი უწესო მრავალგვერდაა. გალავანთან დაკავშირებული სხვადასხვა ნაგებობა სწორედ ამ დასავლეთის მონაკვეთშია თავმოყრილი.

არსებული ფრაგმენტებით ირკვევა, რომ გალავანი ორიარუსიანი ყოფილა. კედლებს ქონგურები ამთავრებდა თუ ისე გადამრგვალებული იყო, არ ჩანს. გალავნის ქვედა იარუსი ძირითადად ყრუ იყო, ხოლო მეორე იარუსი — საბრძოლო. იარუსების კედლებს შორის განსხვავება 20—30 სმ. ეს განსხვავება მეზრძოლთა სამოძრაოდ საკმარისი არ იქნებოდა და დამატებით ფიცრულ იარუსს მოაწყობდნენ. გალავნის სამხრეთის ნაწილი გადაკეთებული ჩანს.

გალავანში შესასვლელი დასავლეთიდან ყოფილა (ტაბ. XI). აქ მდგარა კოშკი (შესაძლოა კოშკის ზემოთ სამრეკლო იყო), რომელსაც გვერდებზე მიდგმული ჰქონია საცხოვრებელი სახლები. კოშკის ქვედა სართული ფართო კამაროვან გასასვლელს წარმოადგენდა. შერჩენილია ამ გასასვლელის გარე თალი და ნაგებობათა კვა-

ლი⁵¹. ანალოგიებით თუ ვიმსჯელებთ, კოშკს გასასვლელის ზემოთ ორი სართული მაინც ექნებოდა.

კოშკზე სამხრეთით მიდგმული სახლის კვალი ძლივს-ღა ირკვევა. იგი სიგრძით ხუთიოდე მეტრისაა. კედლებიდან ნაწილობრივ შერჩენილია პირველი სართულის დასავლეთის მხარე, რომელიც იმავე დროს გალავანიც იყო. ამ კედლის შუაზე არსებული ბუხარი აგურითაა ამოყვანილი და დეკორატიულად სწორკუთხა ჩარჩოშია ღრმად ჩამჯდარი. ბუხრის გვერდებზე ნიშებში ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებია.

კოშკის ჩრდილოეთით მდებარე სადგომი თითქმის ორჯერ დედა აღწერილზე. ესეც საცხოვრებელია საბრძოლო ელემენტებით. კოშკთან ახლოს ისევ ბუხარია. ესეც აგურითაა ამოყვანილი, მაგრამ დეკორატიულ ჩარჩოში არ ზის. ბუხრის მარცხნივ მოზრდილი სწორკუთხა ნიშაა, მარჯვნივ კი—პატარა. პირველ მათგანში ერთი სათოფეა. მის მარჯვნივ შეწყვილებული სათოფეა და შემდეგ კიდევ ნიშაში—ცალმაგი. ამ შენობებს ჰქონდა თუ არა ზედა სართულები, ამაზე მსჯელობა ფაქტიური მასალის უქონლობის გამო შეუძლებელია.

ამ შენობის ჩრდილოეთით დიდი ნაგებობა მდგარა. იგი ერთი კუთხით შესასვლელი კოშკისა და მისი გვერდით მდგარი შენობების ხაზის გარეთ გამოდის. როგორც ეტყობა, ეს შენობა ამ გალავანზე აღრე მდგარა. გალავნის გაგრძელება ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეს ებმის. ამდენად, ამ შენობის ორი კედელი ციხის ეზოში გადის, ორი კი—მის გარეთ.

საკმაოდ მოზრდილი შენობა მდგარა ჩრდილოეთით, სამრეკლოს უკან. მისგან მხოლოდ გალავნად გამოყენებული კედელია დარჩენი-

51 ს. ყუბანეიშვილის ცნობით, შილდის ციხის კარზე ყოფილა ასეთი წარწერა: „შემდგომად ჩემსა მოსულთ, ეკლესიისა სიძეო, თუ ჩემებრ ქცევიო იცხოვრო დოსითეოსმა გიძეო, იყავ ცნობითა მალლითა, გონება განაღვიძეო, და აწ თუ სცნობ, სიბრძნით ადვილ არს, არ მცირე უნჯი გიძეო“.

მკვლევარის აზრით, ეს წარწერა შესრულებული უნდა იყოს 1789 წელს (ს. ყუბანეიშვილი, ამბროსი ნეკრესელი, ლიტერატურულ ძიებანი, ტ. III. თბ.-ლისი, 1947, გვ. 233).

სამწუხაროდ, არ ჩანს თუ რატომ გააკეთა ასეთი წარწერა დოსათეოს ნეკრესელმა შილდის ციხეზე, ან რა კავშირი ჰქონდა მას ამ ციხესთან. ამჟამად ქრეშკრის თავზე, თაღს ზემოთ, აგურის კედელში, მართლაც ჩანს ამოღებული ქვის კვალი. შესაძლოა აქ ყოფილიყო აღნიშნული წარწერიანი ქვა. მაშინ შილდის ციხის სხვა ნაწილის თუ არა, ჭიშკრის (შესასვლელი კოშკის) ამშენებლად მაინც გვევლინება დოსითეოს ჩერქეზიშვილი. სტილით ეს კოშკი იმავე თარიღზე მიუთითებს.

ლი. შუაში აგურის დიდი ბუხარი ყოფილა, გვერდებზე კი—ორმეტრიანი ორ-ორი ნიშაა.

ამ ორი ნაგებობის შემაერთებელ კედელში მალა გამართულია ორმაგი სათოფეები.

გალავნის სამხრეთის მონაკვეთში ჩართული იყო თითქმის კვადრატული გეგმის მქონე დიდი ნაგებობა. გათხრებმა შეიძლება მხოლოდ მისი გეგმა დაადგინოს, დანარჩენი ყველაფერი დაკარგულია.

ამ ნაგებობასა და ეკლესიას შორის კიდევ ყოფილა მცირე ნაგებობა. მისგან მხოლოდ კვალია დარჩენილი.

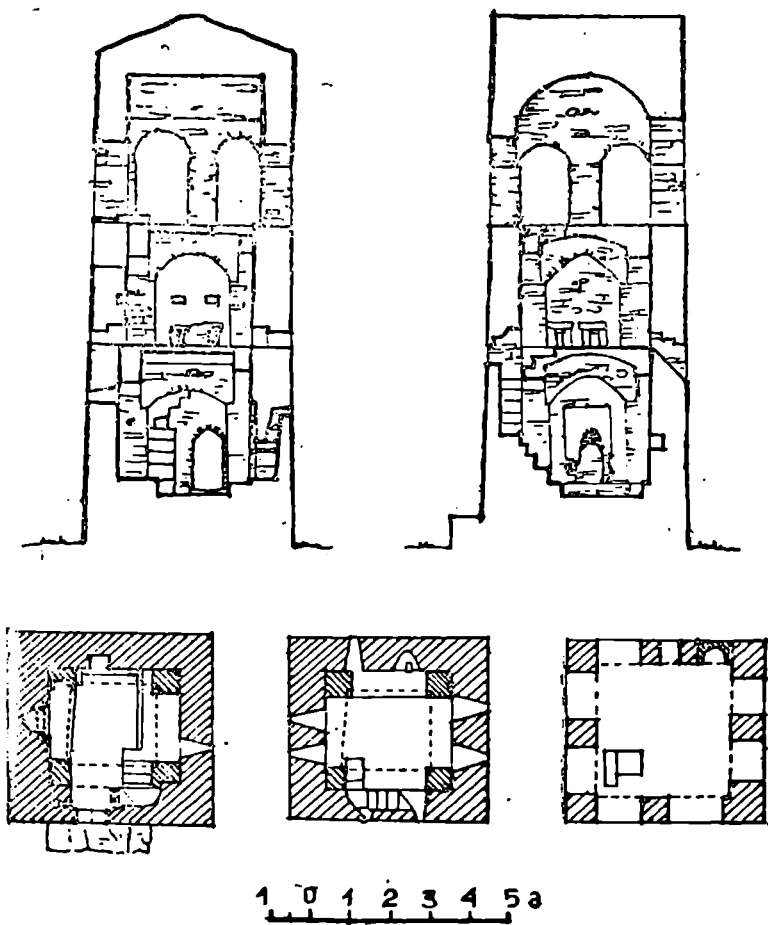
გალავანი და აღწერილი შენობები ნაგებია რიყისქვით, აქა-იქ აგურის გამოყენებით. რამდენადაც ფრაგმენტებით ირკვევა, შენობათა ინტერიერები ნაწილობრივ მორთული ყოფილა. XVIII საუკუნის კოშკებსა და სახლებშიც ხშირად ვხვდებით დეკორატულ გადაწყვეტას; მუდმივი შიშიანობა ვერ კლავდა ესთეტიკურ მოთხოვნილებებს. გალავანში შესასვლელიც დეკორატულადაა გააზრებული. შესასვლელის ზუსტად ნაგები კოხტა თალი მალა ოთხკუთხედშია ჩამჯდარი. ოთხკუთხედის ორივე გვერდს მიყვება რომბები. შესასვლელი რომბებიანად აგურითაა ($21 \times 21 \times 3,5$; $22 \times 22 \times 4$ სმ) ნაგები.

გალავანი შესასვლელითა და მისი გვერდით მდებარე ორი სადგომი და ჩრდილოეთის ბუხრიანი სახლი თანადროულია. მათი ყველა დეტალი XVIII ს. შუა ან მეორე ნახევარში პოულობს ანალოგიებს. მაგ. ბუხრანი (1756), მქადისჯვარი (1746) და სხვ.

ანსამბლში შემავალი კოშკი ორიგინალურია. იგი წვრილ და მაღალ ოთხკუთხა ნაგებობას წარმოადგენს. კოშკი ისე მცირედ ვიწროვდება ზემოთკენ, რომ თვალისთვის თითქმის შეუმჩნეველი რჩება (სურ. 11, 12).

კოშკი სამსართულიანია. თავდაპირველად იგი რამდენადმე დაბალი ყოფილა. ფასადებზე ეტყობა, რომ პირვანდელი ორქანობიანი სახურავის კეხი აღმოსავლეთ-დასავლეთით ყოფილა მინართული: ხოლო შემდეგი, გადახურვის კეხი—ჩრდილო-სამხრეთით. შიგნით პირველი და მეორე სართული ვიწროა და მოუხერხებელი, კამაროვანი გადახურვა დაბალი და უფორმოა. ფორმებისა და კონსტრუქციების გულდასმით დაკვირვება და ანალიზი იძლევა ამ შეუსაბამობის გასაღებს. კოშკს თავდაპირველად ხის ჰორიზონტული ვა-

დახურვა ჰქონია. მტრის ერთ-ერთი შემოსევის დროს კოშკისთვის ხანძარი გაუჩენიათ. ამ ხანძარს კოშკი შიგნით მთლიანად (სახურავიანად) გამოუწვავს და დარჩენილა მარტო ქვის კედლები. მფლო-

სურ. 11. შილდა, ღვთისმშობლის ეკლესიის ანსაზბლი. კოშკი

ბელს კოშკი კაპიტალურ ნაგებობად უქცევია, მაგრამ შესაფერისი-ოსტატი ვერ უშოვნია და უხეშადაა შესრულებული. სართულშუა კამაროვანი გადახურვის დასაყრდნობად კუთხეებში კვადრატული

მასები აპოყუვანია. ამ მასებს შორის თაღები გადადის, ხოლო ცენტრალური ნაწილები დაბალი კამარებითაა გადახურული. იმავე დროს, მესამე სართულის ორქანობიანი სახურავი შეცვლილია ნახევარცილინდრული კამარით. როგორც აღვნიშნეთ, ამან ვაზოიწვია სახურავის აწევა და კოშკის ამღლებაც.

კოშკის გადაკეთებისას მისთვის დანიშნულება არ უცვლიათ. პირველი სართული საცხოვრებელია, მეორე—საცხოვრებელ-საბრძოლო, ხოლო მესამე—თაღოვანი ფანჯატურია.

კოშკს ერთადერთი შესასვლელი პირველ სართულზე სამხრეთით აქვს. ეს სართული ერთი მეტრით მაღლა იწყება. დარაჯის დასაწოლი აღმოსავლეთით ქვის შემაღლებახეა მოწყობილი. საწოლის პირდაპირ მოზრდილი ბუხარია. მის მარჯვნივ თაღქვეშ პატარა ნიშაა ქრაქისათვის. მოზრდილი ნიშაა აგრეთვე ჩოდილო კედელში. განათება აღმოსავლეთით მაღლა მდებარე მცირე სარკმლით ხდება.

მეორე სართულს აღმოსავლეთით დიდი სარკმელი აქვს. ერთი სარკმელიც კიბესთანაა. სათოფეები იატაკის დონეზეა განლაგებული. ისინი ისეთი მაღალი და განივრებია, როგორც XVII ს. კოშკებში (ლენინგორი, ნოსტე და სხვ.).

მესამე სართულზე ასასვლელი ისევ კამარაშია გაჭრილი. სართულის სამ მხარეს ორ-ორი მაღალი თაღია, მეოთხე, ჩრდილოეთის მხარეს კი მაღალი თაღები გვერდებზეა და შუაში პატარაა. ამ თაღებიდან მარჯვენა გვიან ამოუშენებიათ და შიგ მოწყობილია ბუხარი ისრული თაღით.

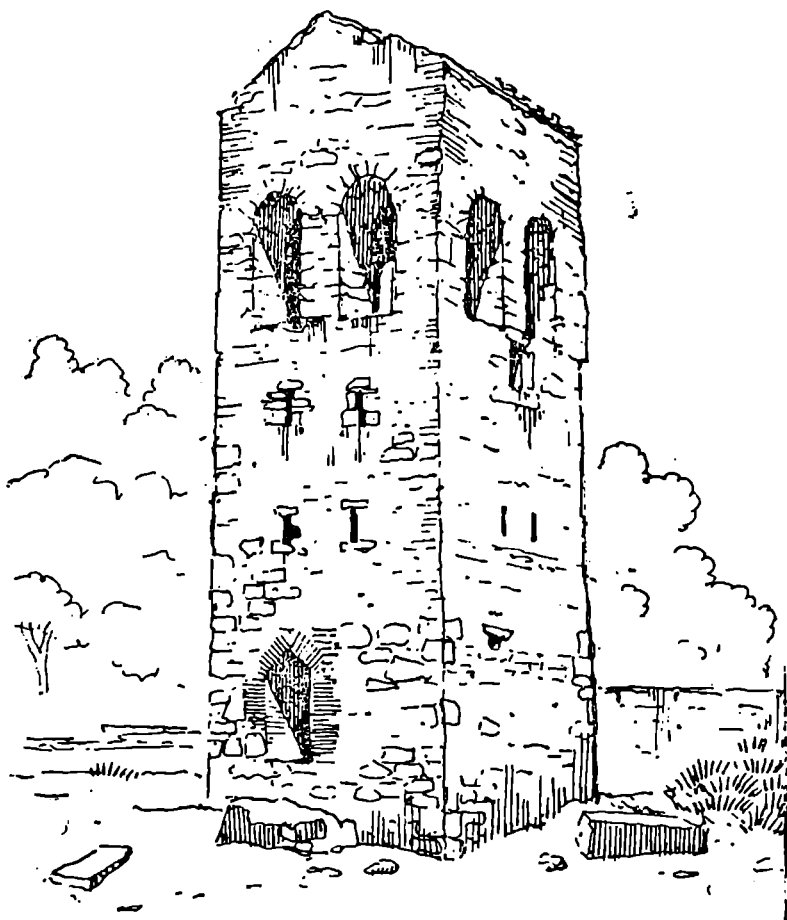
კოშკი ნაგებია ფლეთილი ქვით, რიყისქვის გამოყენებით. ფასადებზე აშკარად ეტყობა ულაზათობა, ოსტატი ვერ ყოფილა მაღალი კვალიფიკაციის. მესამე სართულის თაღები კომპოზიციურად კარგადაა მოფიქრებული და თავდაპირველად, როდესაც დიდი შუბლი არ ჰქონდა (დაშენების გარეშე), მაშინ მთელ ნაგებობას უკეთესი პროპორციები ექნებოდა. სვეტები და თაღებიც ზუსტად არაა ამოყვანილი. თანაც ოსტატს უცდია თაღები უფრო განიერი ყოფილიყო, ვიდრე სვეტებს შორის მანძილი. ასეთი გადაწყვეტით მიღებულია ნალისმაგვარი თაღები.

ეს კოშკი ერთი შეხედვით, თაღოვანი ფანჯატურის გამო, სამრეკლოს შთაბეჭდილებას ტოვებს. მაგრამ ფანჯატურში სამრეკლოს არსებობის არავითარი ნიშნები არ არის.

საერთო გადაწყვეტით კოშკი ანალოგიას პოულობს ნეკრესის ანსამბლის კოშკში.

ნეკრესის დიდ ანსამბლს ამშვენებს სამხრეთ განაპირას მდგარი მაღალი, ტანაწყობილი კოშკი. ეს პირამიდული კოშკი ჩართულია ადრეული ხანის სასახლისა და მარნის კომპლექსში.

კოშკი ხუთსართულიანია. პირველი, არაჩვეულებრივად მაღალი⁵², კამაროვანი გადახურვითაა. ზედა სამ სართულს ხის კოჭოვანი გადახურვა ჰქონია. მეხუთე სართულსაც კამაროვანი გადახურვა აქვს.

სურ. 12. შილდა. ლეთისმშობლის ეკლესიის ანსამბლი. კოშკი

⁵² სართულის ასეთი სიმაღლე ნაკარნახევი უნდა იყოს რელიეფითა და ძველ ნაგებობათა არსებობით.

მაგრამ პირველისაგან განსხვავებით სამკუთხა ფორმითაა. პირველი—სარდაფის სართული კარით უკავშირდება მარანს, ხოლო მეორე—სართული—ეზოს. მეორე, მესამე და მეოთხე სართულის კედლებში პირდაპირი და ძირს დახრილი ცალმაგი სათოფეებია. ეს სათოფეები XVII ს. პირველი ნახევრის კოშკებთან პოულობს ანალოგიებს (ნოსტე, ახალგორი და სხვ.).

ბოლო მეხუთე სართულს პარადული იერი აქვს. ამ სწორკუთხა კოშკის გრძელ კედლებში სამ-სამი ფანჯარაა, ხოლო ვიწრო კედლებში ორ-ორი. განიერი და მაღალი ფანჯრები თაღოვანი გადახურვითაა. აქედან კარგი ხედი იშლება ყოველ მხარეს. იშვიათი სიღამაზისაა ალაზნის აუზი. ეს სართული როგორც ანსამბლის ყველაზე მაღალი წერტილი, გამოდგებოდა მიდამოების დასაზვერავად. საჭიროების შემთხვევაში ამ ფანჯრების გამოყენება შეიძლებოდა საზარბაზნეებად, როგორც გამოუყენებიათ ნინოწმინდის სამრეკლოს ფანჩატური (გ. ჭუბინაშვილის გადმოცემით, 20-იან წლებში აქ კიდევ ყოფილა შერჩენილი ძველი ზარბაზანი).

შილდის კოშკზე უკეთესი ნაგებია ნეკრესის კოშკი. მაგრამ ტიპით იგივეა და აგების დროც XVII ს. პირველი ნახევარი ან, უკიდურეს შემთხვევაში, იმავე საუკუნის შუა წლები უნდა იყოს⁵³.

კოშკის ოთხკუთხა ფორმა, სათოფეთა სისტემა, მათი სიმცირე და სხვა ნიშნები მას XVII ს. ძეგლებს უახლოებს.

როგორც განხილვამ გვიჩვენა, ამ ეკლესიის გამაგრების სისტემა XVII—XVIII საუკუნეებში საკმაოდ საინტერესო ნაგებობებს წარმოადგენდნენ.

ხ ი დ ა დ ი

კახეთის ერთ-ერთ ულამაზეს ადგილს ქ. სიღნაღი წარმოადგენს. იგი მდებარეობს მაღალი მთის კონცხზე და გადაჰყურებს ალაზნის ველს. ახალ ქალაქში ძველი ქალაქის ფრამენტებია ჩაქსოვილი.

სიღნაღის ციხეს ორმოცი ჰექტარი უჭირავს⁵⁴. მას მეტად უსწორო გეგმა აქვს, რადგან მთების რელიეფს მიჰყვება. მისი სამხრეთის მხარე ყველაზე მაღალია. აქედან გალავანი აღმოსავლეთით და დასავლეთით ქედს მიჰყვება. შემდეგ ორივე მხრიდან სწრაფად ეშვება ძალიან ღრმა მერუბოანთ ხევში და იქ ერთდება.

⁵³ გ. ჭუბინაშვილიც ამ კოშკებს XVII ს. ათარილებს (Арх. Кახети, გვ. 531—532).

⁵⁴ გულდენშტეტის ცნობით, სიღნაღის ციხე ერთადერთი ციხე იყო ქიზიყურ (Güldenstädt, გვ. 91).

სიღნაღის ციხის აგებაზე პ. იოსელიანი გვაწვდის შემდეგ ცნობას: „Крепость эта построена царем Ираклием II в 1762 году“⁵⁵.

თითქმის ასეთივე ცნობა მოეპოვება ვახტანგ ბატონიშვილს. იგი წერს: „მეფემან ირაკლი აღაშენა მრავალნი სოფელნი და ციხენაცა და ორნი უჩინებულესნი ციხენი დიდნი, ესე იგი ციხე ბოქორმისა, რომელიცა ყოფილარს უწინარესსა, გარნა მცირე და ციხე იგი ხისინისა (ქიზიყისა — პ. ზ.), რომელსა უწოდებენ სიღნაღს, რომლისაცა მიზეზით მრავალგზის ისარგებლეს ხალხთა ხისინისა და სხვათა მახლობელთა სოფელთა მისთათა მშვიდობით დაცვითა მტერთაგან“⁵⁶.

მემკვიდრე ომან ხერხეულიძე კი აღნიშნავს ციხის მხოლოდ განახლებას. მასთან ვკითხულობთ: „მეფემ ირაკლიმ განაახლა ციხე გორისა, გალავანი სიღნაღისა, თელავისა..“ და სხვ. როგორც ქვემოთ ციხის აღწერისას ვნახავთ, სიღნაღის სიმაგრეში აღრეული ფენები არ ჩანს და იგი მთლიანად ერთდროული უნდა იყოს. ხერხეულიძის მიერ ჩამოთვლილი ციხეების უმრავლესობა მართლაც განახლებულია და, ალბათ, ავტორმა სიღნაღის ციხეც მათ სიაში მოათავსა.

სიღნაღის ციხეს თავდაპირველი სახით ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ გეგმა მთლიანად იკითხება. ამ საინტერესო ციხის ტოპოგრაფიული გეგმა ჩვენ სპეციალურად დავამზადებინეთ⁵⁷. მაგრამ, გარდა ამისა, გვაქვს XIX ს. დასაწყისში შესრულებული გეგმაც (სურ. 13). ამ გეგმაზე ყველაზე საინტერესო ის არის, რომ ციხის შესასვლელებს და კოშკებს შენარჩუნებული აქვს თავდაპირველი სახელები⁵⁸.

როგორც ცნობილია, სიღნაღი ქალაქად ხდება XVIII ს. მეორე ნახევარში⁵⁹. ამ ძველი გეგმის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ქალაქის მოსახლეობა დიდი არ ყოფილა. ეს მოსახლეობა განლაგებული იყო ციხის სამხრეთით. სახლების უმრავლესობა ციხეს ეკვროდა და შემდეგ დასახლება გრძელდებოდა სამხრეთით. რამდენიმე მოსახლე ციხის შიგნითაც ყოფილა. დანარჩენი კი ცარიელი იყო.

⁵⁵ П. Иоселиани, Путевые записки по Кахетии, Тифлис, 1849, 38-39.

⁵⁶ ვახტანგ ბატონიშვილი, გვ. 34.

⁵⁷ შესრულებულია 1960 წელს „ქალაქმშენსახპროექტის“ თანამშრომლების მიერ.

⁵⁸ ЦГВИА, ფონდი ВУА, № 22588.

⁵⁹ Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, 82, 108-109, 396.

ქალაქის სამხრეთი ნაწილიც, შესაძლოა, კედლებითა და კოშკებით ყოფილიყო შემოფარგლული, მაგრამ ამ სქემატურ ნახაზზე ეს კარგად არ ირკვევა. დასავლეთის მონაკვეთში აშკარად ჩანს რომელიმე ციხის ნაშთი გრძელი კედლითა და კოშკებით. ქალაქის სამხრეთისა და აღმოსავლეთის მხარეებზე ცხრა ცილინდრული კოშკია აღნიშნული. ამ კოშკებიდან მხოლოდ ყველაზე დიდს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეს აწერია: „საქობოს კოშკი“ (ამავე სახელის მატარებელი კოშკი ჩართულია დიდი ციხის კედლებშიც).

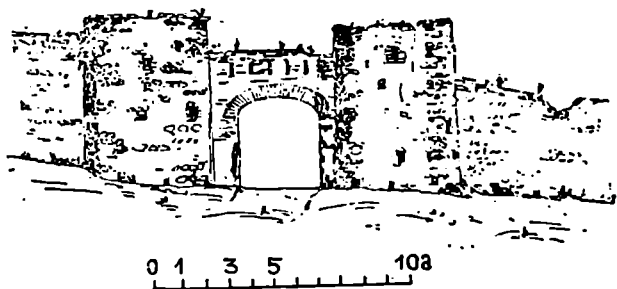
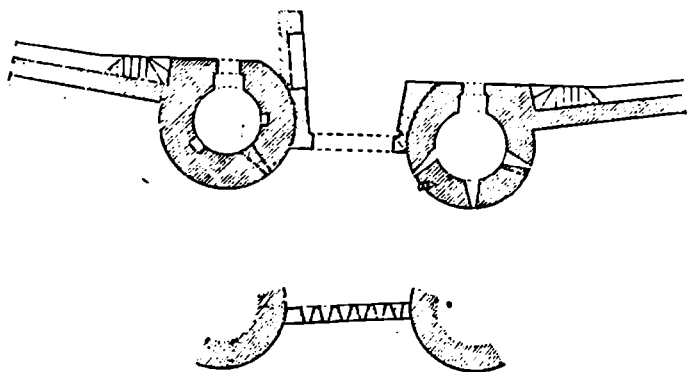
როგორც არა ერთხელ აღგვინიშნავს, XVIII ს. შუა და მეორე ნახევარში აგებდნენ დიდი ტევადობის ციხეებს, რათა არა მარტო ადგილობრივ, არამედ ახლომახლო მდებარე სოფლების მოსახლეობასაც შესძლებოდა თავის შეფარება. კერძოდ, სილნალის ციხის ასეთად გამოყენებაზე მიგვითითებს ზემომოყვანილი ვახტანგ ბატონიშვილის ცნობა. იგივე აზრი აქვს გამოთქმული XVIII ს. 80-იან წლებისათვის ბურნაშოვს. იგი წერს: «В Кизиках Сигнах, представляет большое пространство, обнесенное каменными стенами, где во время сильного нашествия неприятеля все окрестные поселения, со всем своим имуществом и скотом могут вместиться (ხაზი ჩვენია—ბ. ზ.). Впрочем, во всей Грузии монастыри и все почти деревни, которые состоят из землянок, имеют каменные замки, где сохраняются от набегом неприятелей»⁶⁰.

სილნალის ციხის გეგმაზე არსებული წარწერები ზედმიწევნით კარგად ადასტურებს ზემომოყვანილი წერილობითი წყაროების ცნობებს. ამ რუკის მიხედვით ირკვევა, რომ საერთოს გარდა, ჭიშკრები და კოშკები ეკუთვნოდა ცალკეულ სოფლებს. მაგალითად. შესასვლელები ყოფილა შემდეგი: „მალაროს“, ბოდბის“, „მაშნარის“ («Ворота Машнарские»), „ვაჭირის“ და „ზიარბ ხოველინისა“ («Зиарб ховелинские»). აქედან მესამისა და მეხუთის საბე-ღები დაუდგენელი რჩება, რადგან გეგმის შემდგენს სწორად არა აქვს სოფლის დასახელება გადმოცემული.

შესასვლელები სხვადასხვაგვარადაა გადაწყვეტილი. მთავარს, როგორც ეტყობა, „მალაროს“ შესასვლელი წარმოადგენდა, რადგან ის უშუალოდ ქალაქისა და ციხის მაკავშირებელია. ეს შესასვლელი ორი ცილინდრული კოშკითაა გამაგრებული (სურ. 14, ტაბ. X).

⁶⁰ Бурнашев, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, Тифлис, 1896, გვ. 9.

ასევე ორი კოშკითაა გამაგრებული „მაშნარის კიშკარი“, მაგრამ ეს გამოწვეულია კოშკებს შუა არსებული ხევით. ციხის რთულ რელიეფში ეს ადგილი ყველაზე დაბლაა. აქ მდებარე შესასვლელის უკეთ დაცვის მიზნით კოშკები დაუდგამთ მდინარის ორივე ნაპირზე.

სურ. 14. სიღნაღი. ციხის მთავარი შესასვლელი

დანარჩენი შესასვლელები უშუალოდ ციხის კედლებშია გაჭრილი. მათი უმრავლესობა განიერია და ნამდვილ კიშკარს წარმოადგენს, მაგრამ „ვაჭირისას“ არ შეიძლება კიშკარი ეწოდოს, რადგან იგი ვიწრო გასასვლელია და სათადარიგო კარს წარმოადგენს.

შესასვლელების დაცვა საგანგებოდ იყო მოწყობილი. თუ კიშკარს კოშკები ჰქონდა, მაშინ გვერდების დაცვა კოშკებიდან ხდებოდა, ხოლო როდესაც ის უშუალოდ გალავანში იყო გაჭრილი, მაშინ კედლე-

ბში სპეციალურ სათოფეებს აწყოზდნენ. ყველა შემთხვევაში ზემოდან დაცვა ხდებოდა შესასვლელის თავზე მდებარე კედლის სათოფეების რიგიდან.

ციხის კედლების პერიმეტრი 2,5 კმ აღწევს. გალავნის მთელ სიგრძეზე განლაგებულია ცილინდრული კოშკები და მათ შუა — კონტრფორსები. კოშკები და კონტრფორსები ძირითადად მდებარეობს კედლების მოსახვევებში. ციხის მთელ პერიმეტრზე განლაგებული ყოფილა 23 კოშკი და იმდენივე კონტრფორსი. მაგრამ ესენი მორიგეობით კი არაა განლაგებული, არამედ საჭიროების მიხედვით. მათ შორის მანძილებიც არათანაბარია. აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგან კოშკებს შორის არაა კონტრფორსი, მაგრამ სხვაგან თითო, ორ-ორი ან სამ-სამია.

XIX საუკუნის ციხის გეგმაზე აღნიშნულია შესასვლელების სახელებთან ერთად კოშკების სახელებიც. არსებული 23 კოშკიდან, მხოლოდ ორს არა აქვს სახელი (ორივე მდებარეობს ჩრდილოეთით), დანარჩენს აქვს ახლო მდებარე სოფლების სახელები. თუ დავიწყებთ სამხრეთით მალა მდგარი დიდი კოშკიდან და ჩავყვებით დასავლეთით, კოშკთა თანამიმდევრობა იქნება ასეთი: 1. „მეფისა ანუ ჭულანისა“, 2. „კახეთის“ I, 3. „კახეთის“ II, 4. „შილდის“. 5. „ნარიყალა“ („Нарингала“), 6. „ზირბ ხოველინისა“⁶¹ („Зирн ховелинская“ ?), 7. „ვაჭირის“, 8. „კარდანახის“, 9. „ბაკურციხის“, 10. „მაშნარის“ I, 11. „მაშნარის“ II (?), 12. „ანაგის“. 13. „საქობო“, 14. „მაჩხაანის“ I, 15. „მაჩხაანის“ II, 16. „ქიზიყის“ ანუ გორის ბურჯი“, 17. „ველისციხის“, 18. „ბოდბის“, 19. „მალაროს“ I, 20. „მალაროს“ II, 21. „მირზაანის“.

ასეთი დიდი ციხე, როგორც ზემოთაც ვნახეთ, ემსახურებოდა მთელ მხარეს; მტრის შემოსევისას აქ იყო მათი დასახიზნი. ამიტომ ასეთი ციხეები შენდებოდა მოსახლეობის იმ ნაწილის მიერ, ვინც მას თავს აფარებდა. ეს რომ ასე იყო ერეკლე II დროს, მისი ერთი შემდეგი ბრძანებიდანაც ჩანს: „ჩვენი ბძანება არის ამილახორი რევაზ და გორის მელიქო. მერე გორის გალავანს სადაც ეჭირებოდეს ოთხი ჯიხური⁶² ვინც გორის გალავანში ესახლოს იმათ დაადგმევინეთ და ოთხი ჯიხური ვინც გორის ციხეში სოფლები დაიხიზნება დადგმევინეთ⁶³ (ხაზი ჩვენია—პ. ზ.). ეს

⁶¹ ამას მოსდევს ორი უსახელო კოშკი.

⁶² ჯიხური—ხის კოშკი.

⁶³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd 13147.

ბრძანება დაწერილია 1773 წელს ათიოდე წლის წინათ, როდესაც იგივე მეფე სიღნაღის ციხეს აგებდა, იმავე წესით მოქცეულა. ამით უნდა აიხსნას ის, რომ სიღნაღის ციხის კოშკებს და შესასვლელებს ამგები სოფლების სახელები შერკმევია (კოშკები კონკრეტული სახელების გარდა. ატარებს ზოგადსაც. როგორცაა, მაგალითად, „კახეთისა“ და „ქიზიყისა“).

სიღნაღის უზარმაზარ ციხეს სპეციალური მონოგრაფია უნდა მიეძღვნას. აქ მას განვიხილავთ მხოლოდ ზოგად ხაზებში.

ციხის კედლები ორიარუსიანია (ტაბ. XI¹). ქვედა ყრუ იარუსის კედლის სისქე 1.5 მ. ზოლო ზედა იარუსის—70—80 სმ. ამ კედლების სისქეთა განსხვავება შიგნიდან ქმნის საბრძოლო ბილიკს. ბილიკის სიგანე საკმარისი იყო მებრძოლთა სამოძრაოდ. ბილიკზე მოსახვედრად კოშკების გვერდებზე და სხვაგანაც ქვის კიბეებია მოწყობილი. ზედა იარუსის კედლებში პირდაპირი და ძირს დახრილი სათოფეები მორიგეობითაა განლაგებული. ასეთივე გადაწყვეტაა ბურჯების ზედა ნაწილშიც (ბურჯები ქვემოთ ყრუა, ზემოთ კი ნახევარწრიული ნიშა იქმნება). ციხის კედლებს ქონგურები არ გააჩნიათ, არამედ მათი ზედაპირი გადამრგვალებულია. კოშკების უმრავლესობას დამთავრება აკლია, მაგრამ ფრამენტების მიხედვით ეტყობა, რომ ისინი ქონგურებით მთავრდებოდა.

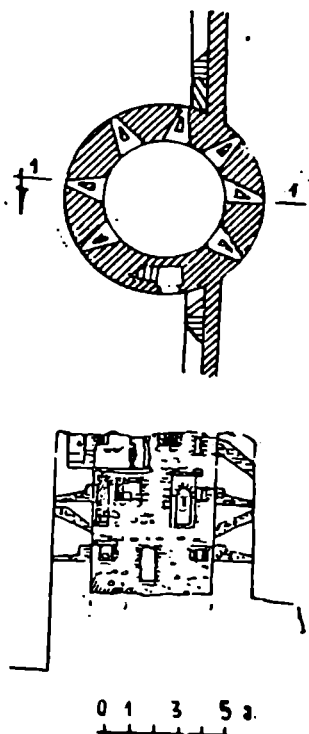
კოშკების მეტი წილი ყოფილა ორსართულიანი საბრძოლო ბანით. ჩვეულებრივ, პირველ და მეორე სართულს ცალ-ცალკე აქვს ეზოდან შესასვლელი. შესასვლელებს ნახევარწრიული და ისრული ფორმის თაღები ამთავრებს. განვიხილავთ უკეთ შერჩენილ რამდენიმე კოშკს.

„ქიზიყის კოშკი“ მდებარეობს ციხის აღმოსავლეთის კედლის თითქმის შუა და მას საკმაოდ მაღალი ადგილი უჭირავს. ამ კოშკს ზედა ნაწილი აკლია, მაგრამ ეტყობა მას სამი სართული და საბრძოლო ტერასა გააჩნდა. კოშკის ხის სართულშუა გადახურვა, ისე როგორც სხვებისაც, ჩანგრეულია (სურ. 15, ტაბ. IX²).

კოშკის პირველი სართულის შესასვლელი სამხრეთიდანაა. იგი უშუალოდ დაკავშირებული ყოფილა გალავნის ბილიკთან. სართულებს შორის კავშირი კედლის კიბით ხდებოდა. პირველი სართულის კედლებში მხოლოდ ორმაგი სათოფეებია და მაღლა მდებარე ორი სარკმელი. მეორე სართულის კედლებში ისევ ნიშებში შეწყვილებული სათოფეებია და კარის პირდაპირ—ბუხარი. მესამე სართულზეც ბუხარი კარის პირდაპირაა. კედლების ხუთ ნიშაში ორ-ორი სა-

თოფეა, ხოლო ძირს მიმართული სამი სათოფე. განაწილებულია ეზოს მხარეს.

„მაჩხანის“ სახელის მატარებელი ორი კოშკიდან ის, რომელიც ციხის უკიდურეს აღმოსავლეთ მხარეს დგას, საკმაოდ დიდია, მაგრამ შიგ მარტივი გადაწყვეტა აქვს. პირველი და მეორე სართულის შემოსასვლელის თაღები შეისრულია. პირველ სართულში კარის პირდაპირ დაბალი ბუხარია. მის გვერდებზე თითო ოთხკუთხა ნიშაა, მათგან მარჯვენაში შეწყვილებული სათოფეა. სარკმელი მო-

სურ. 15. სილნალი. ციხის აღმოსავლეთის კოშკის გეგმა და განაკვეთი

თავსებულია აღმოსავლეთით. მეორე სართულიც ასევეა გადაწყვეტილი. განსხვავებით აქ ერთი ცალმაგი სათოფეა და ერთი პატარა ნი-

შა. მესამე სართულის კედლებიდან დარჩენილია ქვედა ნაწილი, სადაც ჩანს პირდაპირი და ძირს დაქანებული სათოფეები.

„ვაჭირის კოშკი“. მდებარეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში. „მერუბოანთ ხევისკენ“ ძალზე დაქანებული კედლები ჩრდილოეთისა იწყება ამ კოშკიდან, ხოლო სამხრეთისა — ზემოაღწერილი „მაჩხანის კოშკიდან“.

„ვაჭირის კოშკი“ ორსართულიანია, საბრძოლო ბანით. პირველი და მეორე სართულის შემოსასვლელების პირდაპირ ბუხრებია მოწყობილი⁶⁴. პირველ სართულში ბუხრის გვერდებზე თითო ნახევარწრიული თაღოვანი ნიშაა. მეორე სართულში ბლომადაა ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები. ბანზე, პირდაპირ და ძირს დახრილ სათოფეებს გარდა, მოწყობილია ოთხი ნისკარტა სალოდე, რომელთაგან სამი ციხის კედლებს გარეთ გამოდის, მეოთხე კი კარებს იცავს.

სიღნაღის ციხის გალავანი და კოშკები ნაგებია რიყისქვით. აგური უმნიშვნელო რაოდენობითაა გამოყენებული:

XVIII ს. მეორე ნახევარში სიღნაღის ციხე კახეთში ერთ-ერთ საიმედო დასაყრდენ პუნქტად ითვლებოდა⁶⁵. მას, როგორც სიმაგრეს, არც XIX ს. პირველ ხანებში დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა⁶⁶.

მ ა ტ ა ნ ი

ახმეტის რაიონში ამჟამად ყველაზე დიდი ციხე მატანში დგას. იმავე რაიონში მდებარე ბახტრიონის ციხეც დიდი ყოფილა, თუმცა შესაძლოა მატანს დიდად არ სჭარბობდა. ამ ციხის ნანგრევებში თუმცა მთლიანად გეგმაც არ იკითხება, მაგრამ მასშტაბს ზოგადად მაინც წარმოვიდგენთ. ბახტრიონს მდ. ალაზნის მარცხენა ნაპირზე მეტად მარჯვე ადგილი ეკავა, ხოლო კედლებისა და კოშკების ნანგრევები მტკიცე ნაგებობის შთაბეჭდილებას არ ტოვებს.

მატანის ციხე მაღალი მთის ძირას დგას, თითქმის დავაყებული ფერდობზე (ტაბ. XII). ციხე ერთდროული ნაგებობაა, მას მხოლოდ მცირე შეკეთებანი განუცდია. სამწუხაროდ, ციხის შიდა ნა-

⁶⁴ მეორე სართულის ბუხრის ზემოთ ნალესობაზე წარწერაა მოთავსებული. ასოები მეტად პატარაა, რის გამოც შორიდან არ იკითხება.

⁶⁵ Акты Кавказской Археологической Комиссии, т. I, გვ. 111, 130, 132, 139, 142, 170, 171, 186, 231 და სხვ.

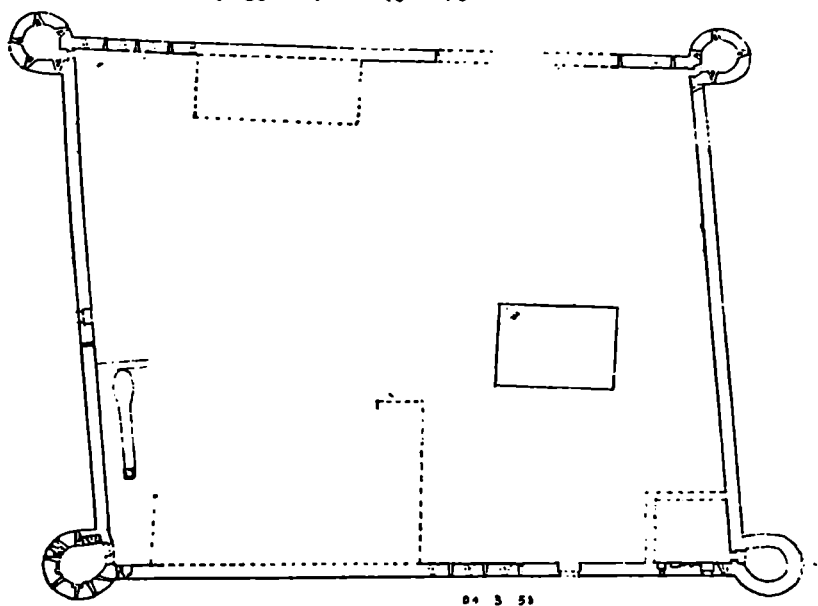
⁶⁶ დავით და ბაგრატ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ე ბ ი. საქართველოს ახალი ისტორია, თ. ლომოურის გამ., თბილისი, 1944, გვ. 42.

გებობანი მიწასთანაა გასწორებული, რის გამო სიმაგრის თავდაპირველი ნაგებობის წარმოდგენა მთლიანად ვერ ხერხდება, თუმცა ჩვენ მაინც მიგვაჩნია, რომ იგი ფეოდალის ციხე-დარბაზს უფრო წარმოადგენს, ვიდრე მხოლოდ ციხეს. ამაზე პირველ ყოვლისა, მეტყველებს ის სამი რამდენიმესართულიანი ნაგებობა, რომლებიც განლაგებული იყო გალავნის შიგნით. თუ წარმოვიდგენთ იმ ეპოქას, როდესაც ეს სიმაგრე შენდებოდა, ადვილად დავრწმუნდებით ასეთი სახის ციხე-დარბაზების აგების აუცილებლობაში. გალავნის შიგნით იდგა არა მარტო სასახლე, არამედ ეკლესია და წყაროც კი. ასე რომ, გარემოცვის შემთხვევაში ფეოდალს ყველაფერი ჰქონდა შიგ. ერთადერთი, რაც მცირე გაუგებრობას იწვევს, ესაა ჰიმნის არარსებობა. გალავანს ორი შესასვლელი ჰქონია, ერთი სამხრეთით, მეორე კი — დასავლეთით. მათგან მთავარია, სამხრეთისა, მეორე კი სათადარიგოს წარმოადგენს. მთავარი კარის სიგანე 170 სმ. ცხადია, ასეთი სიგანის შესასვლელი ყველგანისთვის გამოდგება, მაგრამ ბორობლიანი ტრანსპორტისთვის კი არა (ასეთივე გადაწყვეტაა ფშაველის ციხეშიც).

ციხის გეგმა კვადრატს მიახლოებული უსწორო ოთხკუთხედი (საშუალოდ 50×55 მ). გალავნის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია აღმართული (სურ. 16). ციხის მაღალი გალავანი ძირითადად ორიარუსიანია, მაგრამ არის სამიარუსიანი ადგილებიც. ციხეზე, გარსმომდგარ მტერს განსხვავებული ბუნებრივი პირობები ექნებოდა. როგორც ეტყობა, ეს გარემოება გაუთვალისწინებიათ მშენებლებს და გალავნის კედლები ერთნაირად, სტანდარტულად კი არ არის გადაწყვეტილი, არამედ გონივრულად, კონკრეტულ გარემოსთან შეფარდებით. სხვებზე მეტადაა დატვირთული სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მხარეები. სამხრეთი გალავნის თითქმის დასავლეთის ნახევარი და სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხე მოკავებული ჰქონია საცხოვრებელ ნაგებობებს. ასევე, ჩრდილო კედლის მარცხენა მხარესაც დიდი ნაგებობა მდგარა.

ციხის მეპატრონეთა, — ჩოლოყაშვილების წინაშე ამ მიდამოებში სიმაგრეთა აგების აუცილებლობის წამოჭრა, კონკრეტულად მისი დადგმა ამ ადგილას ალბათ წყარომ განაპირობა. სტრატეგიული თვალსაზრისით ციხის დადგმა ამ მთის კალთებზე, აღმოსავლეთით ასიოდე მეტრით, თუ დასავლეთით, შესაძლოა გადაწყვეტილიყო ერთნაირად. ცნობილია, რომ ციხის წყლით მომარაგების საკითხი ერთი მთავარი საკითხთაგანი იყო, ისიც ცნობილია,

რომ ასეთი ბედნიერი შემთხვევა იშვიათია, როდესაც ციხის ასაგებად გილის სიახლოვეს აღმოჩნდება წყარო.

სურ. 16. მატანის ციხის გეგმა

ციხის კედლებიდან სხეებზე რთულია სამხრეთისა. კედლის დიდი ნაწილი ნანგრევებითაა დაფარული. ნაგებობებს შუა შესასვლელია, რომელსაც იცავდა სპეციალურად დატანებული ძირს დახრილი ორი სათოფე. შესასვლელსა და დიდ სახლს შორის მდებარე კედლის მონაკვეთი რთულია. ქვედა იარუსზე ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები განლაგებულია ერთ ხაზზე. ზედა იარუსზე კი ცალმაგი სათოფეები მიმართულია როგორც პირდაპირ, ისე ძირს.

სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდგარი სახლის გეგმა კვადრატს უახლოვდება (7×6 მ). მისი შიდა კედლები მორღვეულია და ფრაგმენტებია გადარჩენილი. ციხის სამხრეთის კედლის მიხედვით შეიძლება დავადგინოთ, რომ სახლი სამსართულიანი ყოფილა პირველი სართული დამხმარე იყო, გარე კედელში სათოფეებით. მეორე სართულზე კედლის შუა, თაღოვანი ბუხარია, გვერდებზე სათოფეებით.

და დიდი ნიშით. მარცხნივ დიდი ზომის კვადრატული სარკმელია. მესამე სართულის მცირე ნაწილია შერჩენილი და დეტალები არ ირკვევა. ამ სახლის თითქმის უშუალო ნაწილს წარმოადგენდა იქვე მდგარი კოშკი. მშვიდობიან პირობებში, როგორც დანარჩენი კოშკები. ესეც საცხოვრებელს წარმოადგენდა, ხოლო ალყის დროს სახლისა და კოშკის კედლები ერთნაირად ემსახურებოდა თავდაცვას.

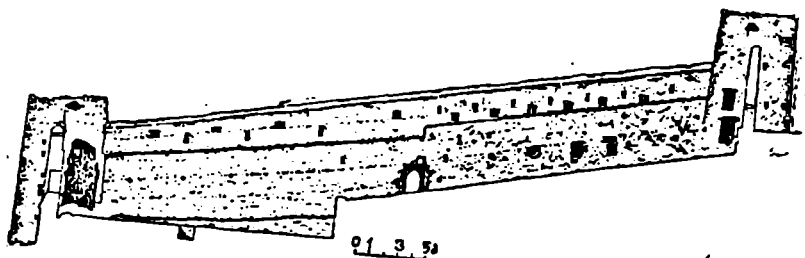
იმავე სამხრეთის გალავანზე მიდგმული მეორე დიდი სახლი პირველი სართულის სიმაღლეზე ნანგრევითაა დაფარული. მისი გეგმა კუთხოვანია. სახლის დიდი ნაწილი გალავანზე ყოფილა მიდგმული, ხოლო ვიწრო მონაკვეთი ეზოში ღრმად შედის. ციხის კედელზე შერჩენილი სახლის ნაწილის მიხედვით შენობა სამსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული. აქაც დამხმარეა. მეორე სართულის გარე კედელში, გალავნის თავისუფალი ნაწილის მსგავსად, პირდაპირი და ძირს დახრილი სათოფეები ყოფილა. მესამე სართულის მთელ სიგრძეზე (თითქმის 20 მეტრზე) ღივანი ყოფილა მოწყობილი. ამ აივნებიდან შესანიშნავი ხედი იშლება, როგორც პირდაპირ სამხრეთით, ილტოს ზეობაზე, ისე ნაწილობრივ, აღმოსავლეთით ალაზნის ხეობაზე (სურ. 18, ტაბ. XIII).

ციხის ჩრდილო კედელზე მიდგმული სასახლე მოზრდილი ყოფილა (15X 6 მ). დანარჩენის მსგავსად ისიც დანგრეულა და მხოლოდ გალავანზე ანაბეჭდივით ჩანს სასახლის კვალი. ეს კაპიტალური ნაგებობა ორსართულიანი იყო. მის კედლებში სხვადასხვა ზომის ნიშები იყო განლაგებული. კედლებს სქელი ნალესობა ფარავდა. სხვა სახლებისგან განსხვავებით გარე კედელში სათოფეები არ იყო დატანებული. სათოფეები იყო სასახლის სახურავს ზემოთ, გალავნის მესამე იარუსზე. სახლს ბანური გადახურვა ჰქონია (საფიქრებელია, დანარჩენი სახლებიც ასე ყოფილიყო გადახურული) და თავდაცვაც ამ დონიდან ხდებოდა. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გალავანს მესამე იარუსი სხვაგან არა აქვს, ყველგან ყრუ კედელია, აქ კი რადგან სახლის დაცვა იყო აუცილებელი, ამიტომ შენობის გასწვრივ ბლომად დაატანეს როგორც ორმაგი. ისე ცალმაგი სათოფეები შენობის ასეთმა საგანგებოდ დაცვამ, შესაძლოა იმაზედაც მიგვითითოს, რომ იგი სხვა შენობებიდან განსხვავებული იყო დანიშნულებით, ე. ი. იგი განკუთვნილი იყო უშუალოდ ფეოდალის საცხოვრებლად, მის სასახლედ.

ციხის ამ კედლის დანარჩენ ნაწილში როგორც ცალმაგი (დახრილი), ისე ორმაგი სათოფეები (პირდაპირი) მოთავსებულია თითქმის ოთხი მეტრის სიმაღლეზე. ამ სათოფეების გამოსაყენებლად აუ-

ცილებელი იქნებოდა ხის იარუსების მოწყობა. თვით კედელს კი შვერილი არა აქვს.

დასავლეთის კედლის შუა, როგორც აღვნიშნეთ, სათადარიგო ვიწრო კარია (სიგანით ერთი მეტრი). ამ კარს იცავდა მარცხნივ სპეციალურად დატანებული სათოფე (იგი მაღლაა, მასზე მიდგმული იქნებოდა ხის კიბე), ხოლო ზემო რიგზე რამდენიმე სათოფეა, რომლებიც საჭიროების შემთხვევაში იმავე მიზანს მოემსახურებოდა.

სურ. 17. მატანი. ციხის დასავლეთის გალავანი შიგნიდან

დასავლეთის კედელი ფაქტიურად ორიარუსიანია (სურ. 17, ტაბ. XIV). ზედა იარუსი 20—30 სმ შეწეულია. ეს საფეხური მებრძოლთა სამოძრაოდ არ იკმარებდა. სავარაუდოა, რომ იქვე დამატებითი ხის ბილიკი ყოფილიყო. ქვედა იარუსის კედელი თუ ყრუა (მხოლოდ ერთი კარი და სათოფეა), მეორე იარუსი მთლიანად დაცვას ემსახურებოდა. აქ მთელ სიგრძეზე მორიგეობით განლაგებულია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები. მარჯვენა და მარცხენა ნახევარები განსხვავებულადაა გადაწყვეტილი. მარჯვენა ნახევარში თუ ცალმაგი სათოფეები ზედა რიგზეა და ორმაგი — ქვედაზე, მარცხნივ პირიქითაა. როგორც ეტყობა, არქიტექტორს დაცვაში მრავალფეროვნება სურდა შეეტანა ისეთი გათვლით, რომ გარეთ „მკედარი წერტილები“ ნაკლებად კქონოდა.

მოპირდაპირე აღმოსავლეთის გალავანი სხეებზე მარტივია. კედელი ორიარუსადაა გაყოფილი. ქვედა იარუსი ყრუა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთადერთ სათოფეს, რომელიც მარცხნივ კოშკის გვერდითაა მოთავსებული. როგორც ადრე ვწერდით, ამ გალავნის მარჯვენა კუთხეში რამდენიმე სართულიანი სახლი იდგა. მეორე იარუსი 20—30 სმ შეწეულია. დანარჩენის მსგავსად აქაც დამატებითი ხის ბილიკი იქნებოდა. ეს იარუსი მთლიანად თავდაცვითი

იყო. დახრილი და პირდაპირი ცალმაგი სათოფეები განლაგებულია მორიგეობით. ამ მხარეს ორმაგი სათოფეები არაა დატანებული (იარუსის ბოლოებში საპირფარეშოები ნიშებივითაა კედელში მოწყობილი, მესამე საპირფარეშო მდებარეობს მეორე იარუსზე სამხრეთ-დასავლეთის კოშკსა და სახლს შორის).

გალავნის კუთხეებში განლაგებული კოშკები გევით წრიულები. მაგრამ ყველგან ზუსტი წრე არ იქმნება. ოღნავ კუთხოვანობა შეიმჩნევა ეზოს მხარეს, რადგან კოშკების ფორმა გალავნის კუთხეებთანაა შეხამებული. ოთხივე კოშკი ერთი ტიპისაა და ყველა ოთხ-ოთხ სართულიანი ჩანს. ისინი აბსოლუტური ზომებით მცირედ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ასეთი გადაწყვეტა ქართულ ციხეებში იშვიათია, რადგან რომელიმე კოშკი უნდა ჭარბობდეს დანარჩენებს. ჩვეულებრივად ასეთი კოშკი არა მარტო სხვებზე მაღალია, არამედ დანარჩენებზე დიდია და სრულყოფილი. აქ იმყოფებოდა სიმაგრის მეპატრონე, თუ ციხის თავი. აქედან, როგორც ყველაზე მაღალი პუნქტიდან, ხდებოდა მიდამოების დაზვერვა. მტრის მოახლოების ნიშანიც აქედანვე გაიცემოდა. მართალია, ციხე ფერდობზეა განლაგებული და ორ კოშკს მაღლობი უკავია, მაინც არც ერთი მათგანი დონეონი არ არის; მათთვის ეს დანიშნულება არ მიუტიათ.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი სხვებზე მეტადაა დაზიანებული (სურ. 17). ეზოს კედელი სანახევროდ მორღვეულია, გადარჩენილი ზედა ნაწილი კი დაზარალებულია მთის რელიეფის გამო კოშკის მეორე სართული ეზოს დონეზეა და ამიტომაც კარიც იქვეა. იყო თუ არა მესამე სართულზე კარი, სხვა კოშკების მსგავსად, კედლის განგრევის გამო არ ირკვევა. პირველი სართული დამხმარე ყოფილა. ზედა სართულები კი თავდაცვითია საცხოვრებელი ელემენტებით. მეორე სართულზე, კარის პირდაპირ ნახევარწრიული ბუხარია, კარის მარჯვნივ კი—კიბე, რომელიც მეორე სართულზე მიემართება. ეს კიბე სანახევროდ ზის კედელში, შიგნითკენ კი ხის მოაჯირი ექნებოდა. მეორე სართულის კედლებში სათოფეები შემდეგი თანამიმდევრობითაა განლაგებული: ბუხრის გვერდებზე თითო ცალმაგი სათოფეა. მარჯვენას მისდევს ჯერ ორმაგი, შემდეგ ცალმაგი და ბოლოს (კიბის ქვეშ) ოთხკუთხა ნიშაში შეწყვილებული სათოფეა. ამ ნიშის პირდაპირ ისევ ნიშაა, მაგრამ იქ ცალმაგი სათოფეა, რომელსაც მარცხნივ ისევ ცალმაგი ორი სათოფე მოსდევს. მესამე სართულის კედლებიც დასერილია სხვადასხვა მხარეს მიმართული ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებით. ამათ გარდა, გარე კედლებში, სხვადა-

სხვა ინტერვალთ, განლაგებულია სამი დიდი ხერელობი (საშუალოდ 50×50 სმ). ასეთი ხერელობები სხვა კოშკებსაც აქვს. უშუალოდ მათი დანიშნულება არ ირკვევა, მაგრამ ეფიქრობთ, მათ მხოლოდ ერთი დანიშნულება არ უნდა ჰქონოდათ. მშვიდობიანობის დროს მათ გამოიყენებდნენ განათების მიზნით სარკმლებად, ხოლო თავდასხმის შემთხვევაში საჭიროების მიხედვით ან სულ ამოგმანავდნენ სქელი დარაბით, ან გამოიყენებდნენ სალოდელ და საზარბაზნედ.

ქართლ-კახეთის საზარბაზნეებისა და სალოდეების ტიპები ჩვენ დადგენილი გვაქვს⁶⁷. მატანის ზემოაღწერილი ხერელობები არც ერთ მათგანს უშუალოდ არ უდგება, მაგრამ საერთოდ კი—საზარბაზნეთა წრეს ეკუთვნის. ამ მხრივ ნიშანდობლივია მუხრანის ციხის (1756) დონეონის მეორე სართულის კედლებში დიდი სარკმლები⁶⁸. ცხადია, ასეთი სარკმლები საცხოვრებელი სადგომისათვის იყო განკუთვნილი, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ მშვიდობა რომ ყოფილიყო, მაშინ ციხის მეპატრონე კოშკში კი არ იცხოვრებდა. ეს სარკმლები ალყის დროს სახეს იცვლიდა და თავდაცვას დაექვემდებარებოდა.

კოშკის მეოთხე სართულიც თავდაცვითია (ქვემო სართულებისგან განსხვავებით, იქ მხოლოდ საპირფარეშოა ჩრდილოეთით). კოშკის ზედა კედლები მორღვეულია და ამიტომ არ ირკვევა, თუ როგორ იყო შემოფარგლული ბანი.

ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი იქვე გალავნის კუთხეში მიდგმულ ნაგებობასთან ერთად ერთ მთლიანს წარმოადგენდა. მშვიდობიანობის დროს ორივე საცხოვრებლად იქნებოდა გამოყენებული, ხოლო მტრის შემოსევისას თავდაცვისათვის ორივეს ერთნაირი ელემენტები გააჩნდა.

პირველი სართული ამ კოშკშიც დამხმარეა. ზედა სამივე სართული კი საცხოვრებელ-თავდაცვითია. მეორე სართულზე შესასვლელის პირდაპირ ბუხარია მოწყობილი. ეს ბუხარი ამ კოშკში ერთადერთია. სართულის დანარჩენი კედლები დასერილია სათოფეებით, მათგან სამი ორმაგია, ექვსი კი—ცალმაგი. მესამე სართულის

⁶⁷ П. П. Закаря, Некоторые вопросы крепостных сооружений Шидкартли XVI—XVIII, вв. Вестник Гос. Музея Грузии, т. XIX—А и XX—В, Тбилиси, 1957, გვ. 227—234.

⁶⁸ ზ. ზაქარაია, ქსნის, მჰადისჯვრის და მუხრანის ციხეები, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII—В, 1954, სურ. 12—13.

გარე კედლებში სხვადასხვა დონეზე განლაგებულია შვიდი ცალმაგი და ხუთი ორმაგი სათოფე. სამი ცალმაგი სათოფე კი მიმართულია ეზოსკენ. აღნიშნულის გარდა, ორი დიდი ზომის ხერელობი, რომელთაც პირობითად სარკმელ-საზარბაზნე ვუწოდეთ, მოთავსებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით. ასეთივე სარკმელ-საზარბაზნე მეოთხე სართულზე სამია მოთავსებული, კედლების დანარჩენ ნაწილში კი განლაგებულია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკიც ოთხსართულიანია (სურ. 17). ქვედა კოშკებისგან განსხვავებით, ზედა კოშკებში სათოფეები პირველი სართულიდან იწყება. მხოლოდ უნდა აღინიშნოს, რომ პირველ სართულებში სათოფეების ჩაოდენობა მცირეა. კერძოდ, განსახილავ კოშკს თანაბრად განაწილებული ოთხი შეწყვილებული სათოფე აქვს. პირველ და მეორე სართულს შესასვლელი ცალ-ცალკე აქვს ეზოდან. მეორე სართულზე, ისევ კარის პირდაპირ, მოზრდილი ბუხარია. მისი გადახურვა მარტივად ორი ქვის ერთმანეთთან მიდებიათა მიღებული. ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები თითქმის თანაბრადაა განაწილებული. ისინი 120 სმ სიგანის მქონე კედლებში უნიშოდან იწყება, ამიტომ მატანის არქიტექტორი კოშკებში ნიშებს იშვიათად მიმართავს. მეორე სართულის სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლებში თითო ნიშია შეწყვილებული სათოფეებით, ხოლო ერთი უნიშოდანაა. მესამე სართულის სათოფეებიც თითქმის ისევეა გადაწყვეტილი. ჩრდილო-დასავლეთის ღრმა და მაღალ ნიშაში საპირფარეშო იყო მოთავსებული. მეოთხე სართულზე, დახრილი და პირდაპირი სათოფეების გარდა, დიდი ხერელობებია (ისეთივე, როგორც განხილულ კოშკებში იყო).

ციხის მეოთხე კოშკი ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეს ამთავრებს. ისიც ძირითადად აღწერილი კოშკების მსგავსია, მცირე განსხვავებებით. პირველი სართულის კედლებში მხოლოდ შეწყვილებული (ხუთი) სათოფეებია. მეორე და მესამე სართულის კედლებში ინტენსიურადაა ცალმაგი და შეწყვილებული სათოფეები. მათ შორის მეორე სართულში მხოლოდ ორი სათოფეა ნიშაში. სხვა კოშკებისგან განსხვავებით, აქ ბუხარი მეორე და მესამე სართულებზეა. ბუხარი ისრული თაღებითაა გადახურული. მეოთხე სართულზე მცირეა საბრძოლო ელემენტები: აქ ორი თითო და სამი ორმაგი სათოფეა და ორიც — სარკმელივით ხერელობი. საპირფარეშო აქაც ღრმა ნიშაშია ჩრდილო-აღმოსავლეთით. სათოფე საპირფარეშოს გარე კედელშიცაა. მესამე და მეოთხე სართულზე თითო სათოფე ეზო-

სკენ იყურება. ეს სათოფეები დატანებულია უკანასკნელი თავგანწირვის მომენტისათვის. მისი გამოყენება მოხდებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მტერი ციხის ეზოში შემოვიდოდა და კოშკს გარს შემოერთებოდა. ამ კოშკსაც თითო შესასვლელი აქვს პირველ და მეორე სართულზე. ყველა კოშკში შესასვლელი სწორკუთხაა, ხის კოჭოვანი გადახურვით.

ციხის კოშკებს მხოლოდ ხის სართულშუა გადახურვა ჰქონია. ამიტომაც არც ერთს არ მოუღწევია ჩვენამდე. ბანის კედლებიც არსად არ შერჩენილა, რის გამოც პარაპეტის ღორმებს ვერ ვადგენთ. უქონგურო ციხის კედლები იყო გადამრგვალებული, მაგრამ ძნელია კოშკების წარმოდგენა ასეთივე დამთავრებით.

ციხე ნაგებია კლდის წვრილი ქვით, რიყისქვის გამოყენებით. მშენებლებს უცდიათ ქვის შერჩევის პორიზონტული რიგების დაცვა. მშენებელთა მხატვრულობა გამოძვლავნებულია ნაგებობის რელიეფთან შერწყმისა და პროპორციების შერჩევაში. ციხის მძლავრ კედლებს შეხამებულია კოშკები. ერთი შეხედვით ციხის დიდი მასშტაბისათვის კოშკები წვრილად გამოიყურება, მაგრამ როდესაც ყოველმხრივ გულდასმით დაათვალიერებთ ძეგლს, დარწმუნდებით ზუროთმოძღვრის მაღალ გემოვნებაში. კოშკების სიგანის შემცირება ან გადიდება ნამდვილად დაარღვევდა ანსამბლს და თანაც გრანდიოზულობას დააკარგვინებდა.

ციხის კედლებიდან და კოშკებიდან მორთულია მხოლოდ მთავარი შესასვლელი. სამხრეთის შესასვლელს ნახევარწრიული თალი ზურავს. თალი წაწვენილ სწორკუთხედშია ჩამჯდარი. შესასვლელის ქვედა ნაწილი კი უფრო ვიწროდაა შემოფარგლული. თალის გვერდებზე თითო რომბია გამოყვანილი, ზემოთ კი გოლგოთის ჯვარია გამოსახული. შესასვლელის მთელი ეს მორთულობა აგურიითაა ამოყვანილი. გვიანი და, განსაკუთრებით, XVIII საუკუნისათვის ასეთი მორთულობა ჩვეულებრივია.

ციხის ეკლესია მოზრდილი ცალნავიანი შენობაა. მას შესასვლელი აქვს სამხრეთით და დასავლეთით. ეკლესიის დარბაზი გადახურულია ისრული კამარით, რომელიც საბჯენ თაღებზეა დაყრდნობილი. განათება ხდება ყოველი მხრიდან თითო სარკმლის საშუალებით. ნახევარწრიულ აფსიდში სარკმლის მარცხნივ ორი ნიშაა. მათ შორის ერთი პატარა ოთხკუთხაა, მეორე კი—დიდი თაღოვანი. მოპირდაპირე მხარეს ასეთივე დიდი ნიშაა, მხოლოდ მის ზედა ნაწილში ხვრელია (20×30 სმ), რომლის შიგნითაც მოზრდილი სათავსოა აღმოსავლეთის მცირე სარკმლით. ასეთი სათავსოები, ჩვეულებრივ,

საშიშროების დროს დასამალად იქნებოდა გამოყენებული. მას განძის ჩაღების შემდეგ ამოქოლავდნენ და მტრისთვის შეუმჩნეველი გახდებოდა.

ეკლესიის ფასადები მარტივია. ფასადები, ისე როგორც შიგნით, ნაგებია ყოველ და რიყისქვით. ფასადებზე მცირედ და შიგნით კამარაზე და თაღებზე ნახმარია აგური (ზომით $24 \times 24 \times 4$; $25 \times 25 \times 5$ სმ). ფასადები შეღესილი ყოფილა, ახლა მხოლოდ ნაწილობრივია შერჩენილი. ხუროთმოძღვარს უცდია მცირედ მოერთო საყდარი. ორივე შესასვლელი ისრული თალითაა გადახურული და მთლიანად შესასვლელები მაღალ სწორკუთხა ჩარჩოებშია ჩამჭდარი. თაღების პორიზონტზე კი თითო რომბია. ეს აგურით გამოყვანილი რომბები დაბალი რელიეფითაა შესრულებული და ამიტომ ბრტყელ ფასადებზე მკრთალად მოჩანს.

ეკლესიის სახურავი კრამიტით იყო დახურული. ამჟამად კრამიტი მხოლოდ აქა-იქაა შერჩენილი.

ციხის ეზოში ეკლესიასა და დასავლეთის კედელს შორის რაღაც ნაგებობათა კვალი კიდევაა შერჩენილი, მაგრამ მათი გეგმის აღდგენა მხოლოდ გათხრებით იქნება შესაძლებელი.

მატანის ციხე-დარბაზი ისტორიულ წყაროებში არაა ნახსენები. მას არც ვახუშტი იხსენიებს. ამიტომ მისი დათარიღება მხოლოდ შედარების გზით შეიძლება.

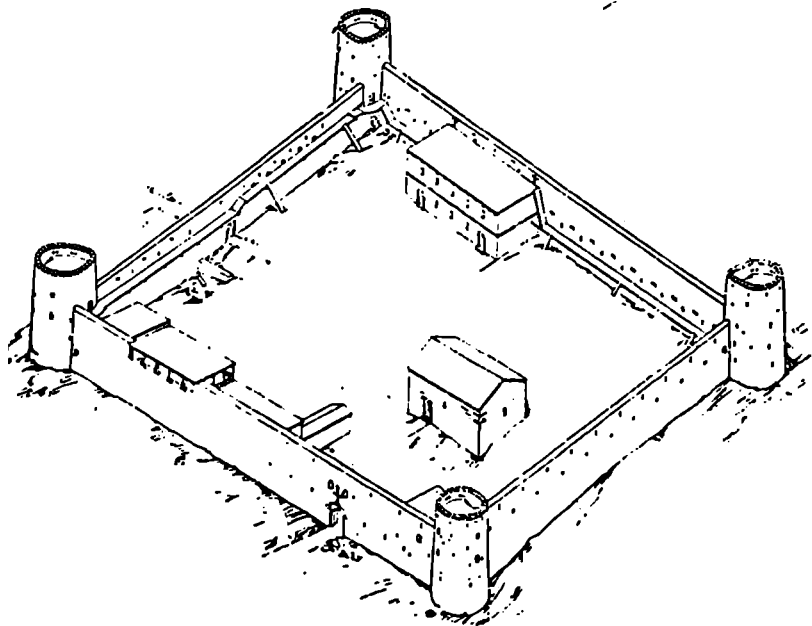
მატანის სიმაგრე ზოგად ხაზებში ციხე-გალავნების ტიპს იმეორებს, მაგრამ იმათგან განსხვავდება კონკრეტული გადაწყვეტით.

კვადრატს მიახლოებული ციხის გეგმა, კუთხეში ცილინდრული კოშეებით, XVIII ს. შუა ხანამდე არ გვხვდება. გულდენშტეტს 1772 წელს აქ ყოფნის დროს ეს ციხე უნახავს, რაც ფარგლავს მისი აგების ზედა თარიღს*.

ამ ტერიტორიის მფლობელებმა—ჩოლოყაშვილებმა ეპოქის შესაფერისი, ყოველმხრივ თავდაცვისათვის გამოსადეგი ციხის ტიპი კი გამოიყენეს, მაგრამ მას „გალავნისათვის“ დამახასიათებელი მთავარი ელემენტი — ჭიშკარი არ გაუკეთეს. ამით მფლობელებმა იაზი გაუსვეს სიმაგრის დანიშნულებას, რომ იგი „გალავანი“ კი არ არის, რომ მას „სათემო“ დანიშნულება კი არა აქვს, არამედ იგი ციხე-დარბაზია, ფეოდალის სამყოფია. ციხის სამხრეთ კედელში მდებარე მცირე ზომის კარი ბორბლიანი ტრანსპორტის გარდა, ყველაფრისათვის გამომდგებოდა.

* G ü l d e n s t ä d t, გვ. 102.

ფეოდალს რაც კი საცხოვრებლად სჭირდებოდა, ყველაფერი შიგ ჰქონდა. სიმაგრეში, კოშკების გარდა, იყო სხვადასხვა ზომისა და გადაწყვეტის სამი საცხოვრებელი ნაგებობა, ე. წ. კარის ეკლესია, წყარო და სხვა ნაგებობანი.

სურ. 18. მატანი. ციხის რეკონსტრუქციის პროექტი

მუხრან-ბატონების სოფ. მუხრანში მდებარე XVIII ს. ციხე-დარბაზი სხვანაირადაა გადაწყვეტილი- აქ სიმაგრე ორი ნაწილისაგან შედგებოდა და ორივეს ცალ-ცალკე ჰქონდა ჭიშკარი. სიმაგრის მცირე ნაწილში სასახლეც იყო, კარის ეკლესიაც და წყალიც (ჭა). ის თავადის სამყოფი იყო. მტრის შემოსევის შემთხვევაში ახლო მდებარე სოფლების მცხოვრებლებს. დიდ გალავანში მთელი მოძრავი ჯონებით შეეძლოთ შესვლა. მცირე გალავანში, ე. ი. მთავარ გალავანშიც იხიზნებოდნენ, მაგრამ არა ყველანი, არამედ ისევ ზედა ფენის წარმომადგენლები, მუხრან-ბატონების ნათესავები და აზნაურები. ერთნიც და მეორენიც თავდაცვის შემთხვევაში გარნიზონს შეადგენდნენ.

მატანსა და მის მიდამოებში რადგან სხვა გალავანი არსად იყო, სიმაგრია მფლობელნი მტრის თავდასხმისას იძულებული იყვნენ ყველანი თუ არა, ნაწილი მაინც ციხეში შეეშვათ. შეიძლება ეს მას სურვილს ეწინააღმდეგებოდა, მაგრამ საქმე ასე მოითხოვდა.

შერჩენილია ერეკლე მეფის 1789 წ. ერთი ბრძანება, რომლის მიხედვით ირკვევა, რომ სოფ. აბისის (ფრონეს ხეობა) მფლობელ აზნაურ მახვილაძეს მტრის შემოსევის დროს თავის საკუთარ ციხე-დარბაზში არ შეუშვია სოფლელები. ამას, როგორც მოსალოდნელი იყო, მოჰყვებოდა მსხვერპლი. დაზარალებულნი კი ჩიოდნენ მეფესთან. მახვილაძის ასეთი მოქმედებით განარისხებული მეფე ბრძანებდა: „ჩვენი ბრძანება არის მახვილაძე გლახავ, მერე ეს აბისელები ვინცავენ დღეს მანდ სახლობენ, როდესაც მაგ შენს ციხეში დასახიზნავად მოვიდნენ და არ შეუშვი ფიცითა გწერთ, რომ მაგ ციხეს ძირი დამ გადამოგიბრუნებთ, ასე იცოდეთ თუ რომ არ შეუშვი (ხაზი ჩვენი—პ. ზ.).

თუ აზნაური მახვილაძე ასეთ ურჩობას გაბედავდა, ჩოლოყაშვილისაგან უფრო მეტი იყო მოსალოდნელი. ყოველ შემთხვევაში, მან უჭიშკრო სიმაგრის აგებით სოფლელებს მოუსპო საშუალება დახიზნულიყვნენ მთელი სარჩო-საბადებლით.

მატანის სიმაგრე XVIII ს. ციხე-დარბაზთა ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია, ამიტომ ჩვენ ვცადეთ მოგვეცა მისი პირვანდელი სახის აღდგენის პროექტი. ძალიან მცირე დამატებების შეტანა დაგვჭირდა კოშკებისა და გალავნის აღსადგენად, ხოლო საცხოვრებელი ნაგებობისათვის კი ფაქტიური მასალა მეტად მცირე გვქონდა. სამივე სახლის სართულების რაოდენობა და მასები შედარებით ადვილად დგინდება, რაც არ ითქმის დეტალების გადაწყვეტაზე. სამხრეთით მდებარე ნაგებობის ნაშთებისა და გალავანზე არსებულმა სვეტების ძირებმა საშუალება მოგვცა წარმოგვედგინა ამ ნაწილის საინტერესო პროექტი (სურ. 18).

ა ზ მ ე ტ ა

ჩოლოყაშვილების ერთ-ერთი რეზიდენცია მდებარეობდა ახლანდელი ახმეტის დასავლეთით, მდ. ორვილის მარცხენა ნაპირზე. ამ ტერიტორიაზე გვიან მრავალი ნაგებობა დაუდგამთ. ძველიდან შერჩენილია ეკლესია და ციხის ნანგრევი.

ერთნავეან მოზრდილ ეკლესიას შესასვლელი სამი მხრიდან ჰქონია. დარბაზი გადახურულია ისრული კამარით, რომელიც შუაზე

გამბეჭენ თაღს ეყრდნობა. სამ კედელში თითო სარკმელია, ხოლო დასავლეთით კი—ორი.

ფასადები მორთულია მცირედ. როგორც ამას XVIII ს. ხშირად მიმართავდნენ, ისრულთალოვანი კარები სწორკუთხა ჩარჩოებშია ჩასმული, რომელთაც ზემოდან კბილანა კარნიზი გასდევს. აღმოსავლეთის ფასადის სარკმლის თავზე აგურის წყობით ჯვარია გამოსახული. ასევე ჯვარია გამოსახული დასავლეთის ფასადის ცენტრშიც. ეკლესიას ამთავრებს პროფილირებული აგურის კარნიზი⁶⁸.

ეკლესია ნაგებია რიყისა და ყორე ქვით, აგურის გამოყენებით.

საყდრის დასავლეთის შესასვლელის ზემოთ ნიშაში მოთავსებულია მარმარილოს ქვა მხედრული წარწერით. წარწერაში ყოველი სიტყვის შემდეგ ორი წერტილი ზის.

წარწერა ასე იკითხება:

„ქ. ნებითა ღვთისათა და შეწვენითა ცხოველთ მყოფელისა,

ჯვარისათა ჩვენ ჩოლოყაშვილმან სა(ხ)ლთხუცეს—

მან გრიგოლ და თანამეცხედრემან ჩემ(მ)ან კიზიყის
მოურავი(ს)

აბელის ასულმან მარიამ და ძეთა ჩემთა—გიგმან,

ქაიხოსრომ და აბელ

აღვაშენთ ეკლესია პატრიოსნის ჯვარისა და

შევაშეკვეთ შიგნით

და გარეთ უტ(ო)ს შინა; და თანა აღვაშენთ ციხეც

ყოვლით ქმნ.

ილკეთილობით, რათა გვერადე ცხოველთ ჯვარო

აქაც და მერმესაცა

მეუღლით, ძით და ასულით და მომავალთაცა ჩვენთა.

ჟამთა მეფობასა.

შინა ირაკლისა კახთა ზედა, ძისა თეიმურა-

ზისა, ქრისტეს აქეთ ჩლნე,

ქრონიკონსა უმღ“.

წარწერის შემსრულებელს თარიღის დაწერაში შეუსაბამობა აქვს, რადგან ქრისტეს აქეთა თარიღი 1755 (ჩლნე) წელს იძლევა. ხოლო ქრონიკონი უდრის 1756 (უმღ 444 + 1312) წელს. ამ ერო წელს თავისთავად დიდი მნიშვნელობა არა აქვს. ისე კი ზაზი უნდა გაეცვას იმ გარემოებას, რომ ციხე აგებულია ძნელბედობის პერიოდში. ამ საკითხზე საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოში

⁶⁸ კარნიზისათვის აგური სპეციალური ფორმიდანაა გამომწვარი.

ვკითხულობთ: „ქართლ-კახეთში ლეკიანობა, განსაკუთრებით ძლიერი იყო 1754—1760 წლებში. მთელი ქართლი ლეკთა ბრბოებით აივსო. მოსახლეობა ციხეებს იყო შეფარებული. მეურნეობა მიმქრალ-იყო⁷⁰.

ეკლესიისა და ციხის ამგებია მეფის სახლთუხუცესი გრიგოლ ჩოლოყაშვილი. წარწერაში მასთან ერთად იხსენიებიან მეუღლე მარიაში ქიზიყის მოურავის აბელის ასული და შვილები გივი, ქაიხოსრო და აბელი.

წარწერითვე ირკვევა, რომ გრიგოლს ციხე და ეკლესია აუგია „უტოს“. ასეთი სახელი ახმეტის ამ უბანს ახლაც აქვს შერჩენილი. შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ XVIII ს. შუა წლებში, როდესაც ეს ანსამბლი აქ გაჩნდა, მაშინ ეს ადგილი ცალკე ყოფილიყო და არა ახმეტასთან ერთად⁷¹.

ანსამბლი ვაეგზეა გაშენებული. წყლის გაღმა კი მაღალი მთებია. წარწერაში მარტო ეკლესიაზე და ციხის აგებაზეა საუბარი, მაგრამ, ცხადია, აქვე სხვა სამეურნეო ნაგებობანიც იქნებოდა.

ციხე-დარბაზი უშუალოდ მდინარეს გადაჰყურებს, ეკლესია კი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მოცილებით დგას.

ციხე-დარბაზი XVIII ს. შუა ხანაში ქართლ-კახეთში გავრცელებულ სიმაგრეთა ტიპს მიეკუთვნება. გეგმით მოგრძოა (დაახლოებით 40×30 მეტრი) და კუთხეებში ცილინდრული კოშკები ყოფილა აღმართული. ამ კოშკებიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისა მთლიანად მოშლილია, ხოლო დასავლეთის კოშკებიდან მხოლოდ ქვედა ნაწილია გადარჩენილი. სამწუხაროდ, ეს ნარჩენებიც ნანგრევებითაა ამოვსებული და აღწერა შეუძლებელი იყო. სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკიც საკმაოდაა დანგრეული, მიუხედავად ამისა, ტიპისა და გადაწყვეტის დადგენა მაინც ხერხდება.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი გარედან წრიულია, მხოლოდ შიგნით ოთხკუთხაა (ტაბ. XVI). ნაწილობრივ შერჩენილია

⁷⁰ საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, 1948, გვ. 380.

⁷¹ ადგილობრივ შერჩენილია გადმოცემა, რომ ეს ჩოლოყაშვილი მატანიჯან გადმოსულა. იქ ძმები გაიყარნენო და ერთმა ძმამ მატანში ააგო ციხეო, მეორემ კი აქაო. ციხეები თანადროული არიან და შეიძლება ეს გადმოცემა მართალი იყოს.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ციხის არსებობა, ისე როგორც მატანისა, აღნიშნული აქვს 1772 წ. კახეთში მოგზაურობის დროს გულდენშტეტს (Güldenstädt, გვ. 102).

სამი სართული: პირველ სართულს შესასვლელი ეზოდან აქვს. თალი ნახევარწრიულია. მის პირდაპირ, კედელში პატარა ოთხკუთხა სათავსოა მოწყობილი. ასევე ამაზე პატარა სათავსო დასავლეთის კედელშიცაა. აღმოსავლეთით შუაში მოზრდილი ბუხარია. სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კუთხეებში ღრმა და მაღალთაღოვანი ნიშებია განლაგებული.

მეორე სართულზე ასვლა ხდებოდა ხის კიბით, ხოლო შემდეგ სართულებთან კავშირი კი კედლის კიბით იყო. სამხრეთის კედელში მთელ სიმაღლეზე ორი ღრმა ნიშაა მოთავსებული. ნიშების ზედა ნაწილებში პატარა სარკმლებია, ქვემოთ კი პირდაპირი და ძირს დახრილი სათოფეებია (ტაბ. XV₂). ერთი ასეთი ნიშა დასავლეთითაცაა. აღმოსავლეთის კედლის შუაში ბუხარია იგი ქვედა სართულის ბუხარის მსგავსად ოთხკუთხა ჩარჩოში არ არის ჩამყდარი. ბუხრის გვერდებზე ნიშებია მოთავსებული.

მესამე სართულს უფრო პარადული იერი აქვს. მას ფართო და მაღალი სარკმლები აქვს სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით. დასავლეთის სარკმლის თაღზე მხატვრობის ფრაგმენტია. შერჩენილი, რაც გვიჩვენებს, რომ ამ სართულის კედლები მთლიანად მოხატული იყო. საფიქრებელია, რომ დანარჩენი სართულებიც მოხატული ყოფილიყო. ეს გარემოება თავისთავად მეტად საინტერესოა. რადგან ფრესკული მხატვრობის კვალი ქართლ-კახეთის სხვა კოშკებში არსად შერჩენილა. ამ კოშკის კედლების მოხატვა არაა გასაკვირი, რადგან იგი მარტო საბრძოლო კი არა. არამედ საცხოვრებელი, ციხე-დარბაზის ნაწილიც იყო.

სიმაგრის მეპატრონის ორსართულიან საცხოვრებელ სახლს ციხის დასავლეთის მონაკვეთი მთლიანად მოკავეებული ჰქონია. ციხის კიშკარი აღმოსავლეთის კედლის შუაში ყოფილა. შიგნით მის სახრეთით მარანი მდგარა, მეორე მხარეს კი — თონე.

როგორც აღვნიშნეთ, ციხე-დარბაზი ტიპიურია XVIII ს. შუახანისათვის. მართალია, იგი ძალიან დანგრეულია, მაგრამ ძეგლის გათხრა-გაწმენდა ბევრ საინტერესოს მოგვცემს.

შ ე ი ბ ი რ ი

სოფელ რუისპირსა და მის მიდამოებში სამი ხუროთმოძღვრული ძეგლია შერჩენილი. ორი მათგანი ციხეა და ერთი — ეკლესია. სოფლის მოცილებით, სამხრეთ-დასავლეთით, დგას სამეკლესიანი

საყდარი. რომელიც ადრეფეოდალურ ხანას მიეკუთვნება⁷². მისი ნანგრევები დღესაც კარგ შთაბეჭდილებას ახდენენ მნახველებზე. ციხეებიდან ერთი სოფლის ჩრდილო განაპირას ალაზნის მხარეზე დგას, მეორე კი სამხრეთ-დასავლეთითაა, სოფელთან ახლოს⁷³. ორივე ციხე ძალზე დაზიანებულია. ისინი ტიპით ციხე-გალავნებს მიეკუთვნება, მაგრამ სინამდვილეში XVIII ს. ფეოდალის ციხე-დარბაზებს წარმოადგენენ. ორივე ციხე ფეოდალ მაყაშვილებს ეკუთვნოდა. ამ სიმაგრეებიდან სოფლის გარეთ მდგარი უფრო მცირე ზომისაა და მეტადაცაა დაზიანებული.

სოფლის გარეთ მდებარე ციხის გეგმა თითქმის კვადრატულია, მხოლოდ აღმოსავლეთის კედელი, რადგან მდ. თურდოს ხევი მიჰყვება, შესაფერისად ოდნავ მოხრილია. გალავნის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას (ტაბ. XVIII₁). კოშკები ისეა დაზიანებული (სამხრეთ-აღმოსავლეთისა სულ დაქცეულა) და გადაკეთებული⁷⁴, რომ თავდაპირველი სახის აღდგენა მხოლოდ მიახლოებით ხერხდება. საფიქრებელია, რომ კოშკები ორსართულიანები ყოფილიყო, ქონგორებიანი ბანით. პირველი სართული ყველგან დამხმარე ჩანს, ხოლო მეორე სართულების კედლებში ცალმაგი დახრილი და ორმაგი პირდაპირი სათოფეები ყოფილა განლაგებული. სართულშუა გადახურვა იყო ხის.

ციხის კედლები ორიარუსიანია. როგორც ჩვეულებრივ, ისე აქაც ქვედა იარუსი ყრუა, ზედა კი—საბრძოლო. იარუსებს შორის კედლების სისქეში მცირე განსხვავებაა, ამიტომ აქაც იქნებოდა ხის ბილიკი. ზედა იარუსის კედლებში მორიგეობით განლაგებულია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები.

სიმაგრე რადგან ციხე-დარბაზს წარმოადგენდა, ამიტომ შიგნით სათანადო შენობებიც უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, შიგ სხვადასხვა ნაგებობის მხოლოდ კვალი და მცირეოდენი ფრაგმენტებია შერჩენილი (ტაბ. XVIII₁). შედარებით კარგადაა შენახული კარის ეკლესია. ფეოდალის სასახლე სამხრეთის კედლის გასწვრივ მდგარა. ორსართულიანი შენობის ქვის კიბეა დარჩენილი. ჩრდილო კედლის

Арх. Кахетии, გვ. 147—149, ტაბ. 75—77.

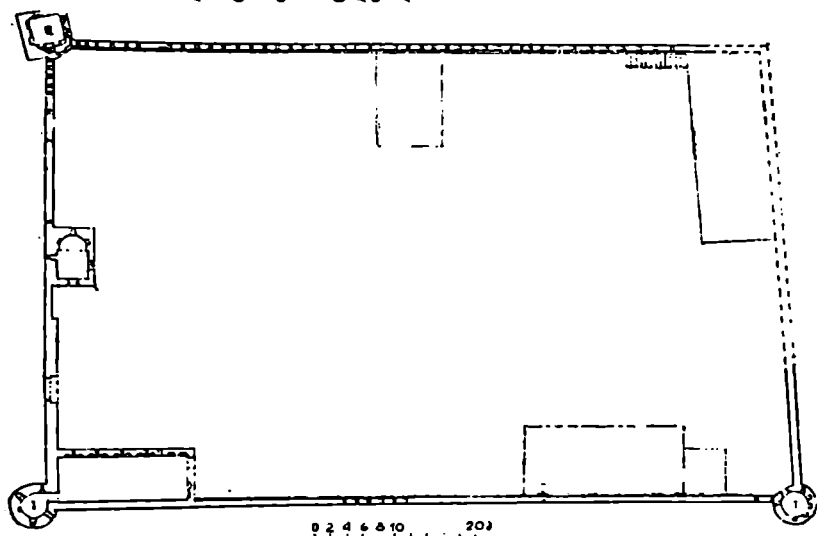
⁷³ გულდენშტეტს 1772 წ. კახეთში მოგზაურობის დროს რუისპირში აღწერილი აქვს ერთი ციხე. რადგანაც იგი სოფელთან დაკავშირებით ამბობს, ამიტომ, შესაძლოა, სოფლის გარეთ მდებარე ციხე მას ვერ შეენიშნა (Güldenstadt, გვ. 98).

⁷⁴ ციხე 1954 წელს ქათმის ფერმად გადაკეთეს. ამ გადაკეთებას კოშკების მეტი ნაწილი შეეწირა. ამავე მიზეზით მისი აზოშვა ვერ მოხერხდა.

დასავლეთის ნახევარი და აღმოსავლეთის კედლის ჩრდილო იახევარი მეორეხარისხოვან ნაგებობებს ჰქონიათ მოკავებული.

ციხე-დარბაზს განიერი ჰიშკარი ჩრდილო კედლის ცენტრში ჰქონია. მის პირდაპირ სამხრეთ კედელზე მიდგმულ სასახლის ტიპის ორ ნაგებობას შორის ძვირე გასასვლელია მოწყობილი.

ამ სიმაგრეში ჰიშკარის გაკეთებით, ცხადია, ეპოქა ჩანს. ამ ჰიშკარს ჩვეულებრივ დროს თვითთვ გამოიყენებდნენ, მაგრამ მტრის თავდასხმისას შემოვიდოდნენ დასახიზნავად გამოქცეული სოფლელები. ამ სიმაგრის თავისებურება სწორედ მის ეპოქალობაში ჩანს: იგი ძირითადად ციხე-დარბაზია, მაგრამ საჭიროების შემთხვევაში „გალავნის“ როლსაც შეასრულებდა.

სურ. 19. რუისპირი. ციხის გეგმა

ფეოდალის კარის ეკლესია, რომელიც ჰიშკარის სიახლოვეს დგას. მცირე ზომის დარბაზული ნაგებობაა. მას შესასვლელი დასავლეთით და სამხრეთით აქვს. აფსიდში სარკმლის გვერდებზე თითო ნიშანია. დარბაზი გადახურულია დაყიდულ თაღზე დაყრდნობილი კამარით. შიდა ყველა თაღი ისრული ფორმისაა. კედლები ნაგებია რიყისქვით, კამარა, თაღები და კარ-სარკმლები — აგურით (აგურის ზომაა: $24 \times 24 \times 5$ სმ). ეკლესიის ფსადლები დეკორატიულადაა გადაწყვეტილი. ოსტატს ორიგინალური ფორმები შეურჩევია. მაგრამ იქვე დაბალი გემოვნება მოჩანს.

სოფლის ჩრდილოეთ განაპირას მდგარი მეორე ციხე-დარბაზი გეგმით მოგორძო სწორკუთხედიან (სურ. 19). იგი ზემოაღწერილ სიმაგრეზე უფრო რთულია კუთხეებში აქაც კოშკები მდგარა, მაგრამ ეს კოშკები განსხვავებული ფორმებისაა. სამხრეთ-დასავლეთისა და ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხის კოშკი შიგნიდან თითქმის კვადრატულია, ხოლო გარედან უთანაბრო ხუთგვერდაა. სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხე მოშლილია და თანაც მრავალჯერ გადაკეთებული სასახლე დგას. საფიქრებელია, რომ აქვე იქნებოდა თავდაპირველი სასახლეც.

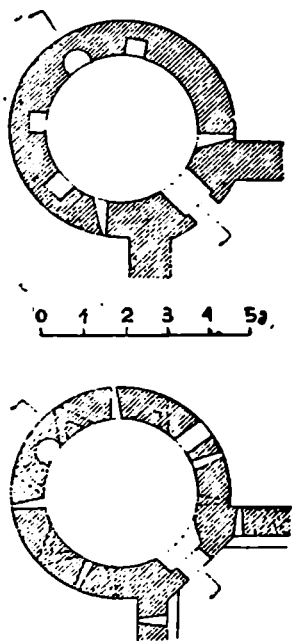
ციხის ეზოში სხვადასხვა ნაგებობა მდგარა. აქედან ყველაზე უკეთაა გადარჩენილი ეკლესია, შემდეგ შედარებით კარგადაა მარანი, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით მდგარი საცხოვრებელი ნაგებობა ძალზე დაზიანებულია. ამით გარდა, დასავლეთის კედლის სამხრეთის მონაკვეთი მოკავებული აქვს XIX ს. ორსართულიან დიდ ნაგებობას.

ციხის ჭიშკარი მდებარეობს ჩრდილოეთით (ალაზნის მხრიდან), ხოლო სათადარიგო გასასვლელი მას აღმოსავლეთით (თურდოს მხარეს) ჰქონია, სასახლესა და მარანს შორის.

ციხის კედლები ორიარუსიანია (ტაბ. XVII₂). ქვედა იარუსი 2—3 მეტრის სიმაღლეზე ყრუა, ზემოთ კი მებრძოლთა ხის ბილია იქნებოდა. ზედა იარუსის კედლებში სათოფეები ცალმაგი პირდაპირი და ძირს დახრილი ყოფილა განლაგებული, მაგრამ დასავლეთის კედელში შეწყვილებული სათოფეებიცაა. კედლებიდან აღმოსავლეთისა თითქმის ადგილზეა. სამხრეთისა ერთ მესამედზეა შერჩენილი. დასავლეთის კედლიდან მეტი წილი ადგილზეა, ხოლო ჩრდილო კედლის მხოლოდ ქვედა ნაწილია მოღწეული. გალავანს ქონგურები არ ჰქონია, ისეა გადამრგვალებული, ხოლო კოშკებს ჰქონდა თუ არა, ადგილზე არ ირკვევა, რადგან თავი არც ერთს არ შერჩენია. ციხის შიგნით მცხოვრებმა გვაცნობა, რომ სამხრეთ-დასავლეთის მაღალი კოშკის ქონგურები მოირღვა ამ ოციოდე წლის წინათ.

ციხის მთავარი კოშკი, რომელსაც სამხრეთ-დასავლეთის კუთხე უჭირავს, ოთხსართულიანი ყოფილა (სურ. 20, 21, ტაბ. XVI); მას, ანალოგიური ძეგლების მსგავსად, ქონგურებიანი ბანი უნდა ჰქონოდა. კოშკის პირველ და მეორე სართულს ცალ-ცალკე ჰქონია ეზოდან შესასვლელი. კარების პირდაპირ ბუხრებია. პირველ სართულში სამი კვადრატული ნიშა და გალავნების დამცველი თითო სათოფეა. ამ სართულს სარკმელი არ აქვს, ხოლო მეორე სართულზე

ერთი სარკმელი კარის თავზეა, მეორე კი—მოზრდილი—ჩრდილოეთითაა. კედლებში ქვედა რიგზე ოთხი ძირს მიმართული სათოფეა და ოთხიც შეწყვილებული ზემოთაა, ხოლო გვერდებზე გალავნების ჩისადგომების დამცველად თითო სათოფეცაა. მესამე სართულს სამხრეთით ერთი მოზრდილი სარკმელი აქვს და მცირე ეზოსკენ, ხოლო

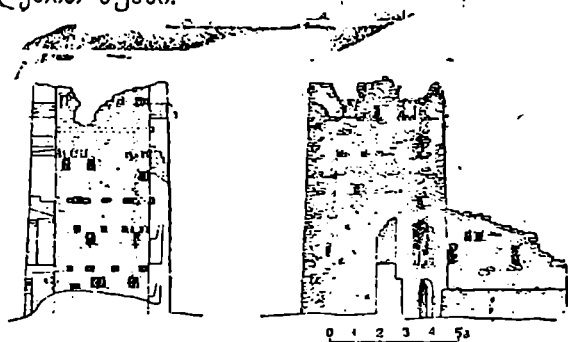
სურ. 20. რუისპირი. სამხრეთ-დასავლეთის კოშკის გეგმები

კედლებში ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები ორ რიგადაა განლაგებული. ბუხარი ჩრდილო-დასავლეთითაა. მეოთხე სართულის კედლებში საბრძოლველად ძირითადად სალოდეებია. კედლებში, თითქმის თანაბრად, განლაგებულია ოთხი სალოდე, ხოლო მათ შორის მოთავსებულია ცალმაგი ძირს დახრილი და შეწყვილებული პირდაპირი სათოფეები. სალოდეები ფასადებზე ნისკარტა ფორმით გამოდის. როგორც ცნობილია, ასეთ ფორმას განსაკუთრებით ხშირად ვხვდებით XVIII ს. ციხე-სიმაგრეებში. სართულები შიგნიდან კარგად ყოფილა შელესილი. ქვედა სამი სართულის კედლებში ირმის რქები

ბლომადაა ჩაშენებული. მათ, ალბათ, ტანისამოსისა და იარაღის ჩამოსაკიდად იყენებდნენ.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის ორიგინალური კოშკიდან მხოლოდ ორი სართულია გადარჩენილი. პირველი სართული ორი მეტრის სიმაღლეზე იწყება. ეს ნაწილი ამჟამად ამოვსებულია და არ ირკვევა მთლიანად ამოყორილია, თუ სარდაფია. პირველი სართულის შესასვლელის სქელ კედლებში მარცხენა მხარეს ზემოთ მიმავალი კიბის უკრედია, მარჯვნივ კი სიღრმეში საპირფარეშოა მოთავსებული.

ამ სართულის ყველა კედელზე ნიშებია მოწყობილი (სურ. 22). დანიშნულებით ისინი განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მაგ., აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლების ნიშები მხოლოდ თახჩების დანიშნულებას ასრულებდა, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ორ-ორ ნიშაში ზემოთ თითო სათოფეა, ხოლო ქვედა ნაწილი ისევ თახჩებად გამოიყენებოდა. ნიშები, გარდა დასავლეთისა, ყველა ისრული თალითაა გადახურული. საშუალო ზომის სარკმელი მხოლოდ ერთია — აღმოსავლეთით შუაში.

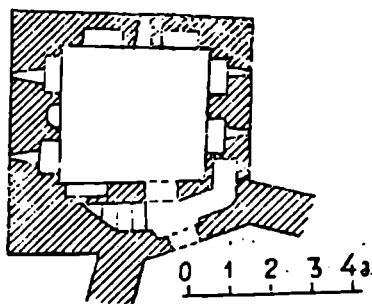
სურ. 21. რუისპირი. სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი.
განაკვეთი და ფასადი ეზოდან

მეორე სართულის კედლებიდან მხოლოდ ქვედა ნაწილებია დარჩენილი. გარე კედლების ცენტრებში დიდი სარკმელებია დატანებული (საპიროების შემთხვევაში მათი გამოყენება საზარბაზნედაც შეიძლებოდა). დასავლეთისა და სამხრეთის კედლების ბოლოებში კიბიდან გამოსასვლელია, მეორე ბოლოში კი დიდი ნიშაა.

კოშკი ნაგებია მხოლოდ რიყისქვით მყარად (ტაბ. XVII₁). სართულშუა გადახურვა იყო ხის.

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი უნდა განვიხილოთ მასზე მიდგმულ საცხოვრებელ სახლთან ერთად. საცხოვრებელი სახლი ორსართულ-

ლიანი უნდა ყოფილიყო. ნაწილობრივ შერჩენილი კედლებიდან ირკვევა, რომ შესასვლელი სამხრეთით ყოფილა. გარე კედლები, რომელიც იმავე დროს ციხის კედლებიცაა, ყოუდაა დატოვებული. სამაგიეროდ შიდა კედლები, ე. ი. აღმოსავლეთისა და სამხრეთის გადატვირთულია სხვადასხვა ზომის ნახევარწრიული და სწორკუთხა ნიშებით. სარკმლებიც ამ კედლებში ყოფილა. მეორე სართულის გადაწყვეტა არ ირკვევა.

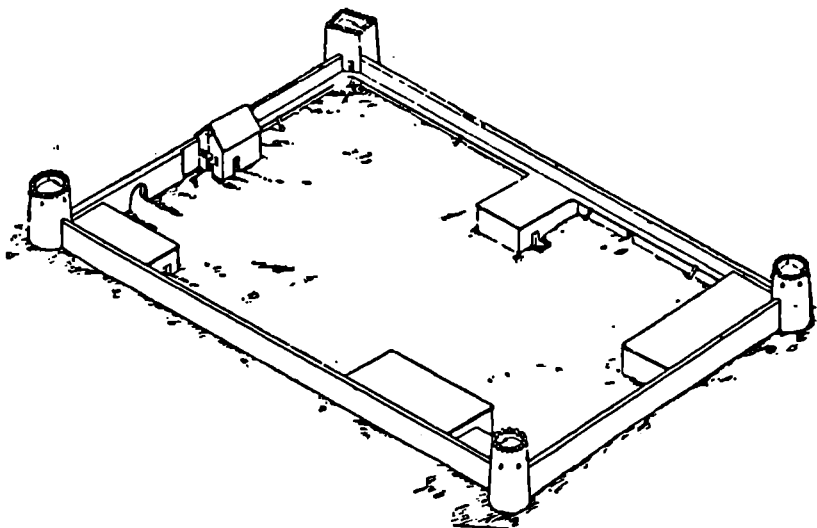
სურ. 22. რუისპირი. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკის გეგმა

ამ ნაგებობასთან დაკავშირებული ცილინდრული კოშკის საართულიანობაც არ ირკვევა. დღემდე მოღწეულია ორი სართული. ორივე სართულს ცალ-ცალკე აქვს შესასვლელი. პირველი სართული კონუსური გუმბათითაა გადახურული. განათება ხდება თითქმის თანაბრად განაწილებული ოთხი სარკმლით. მოისრო თალით გადახურული ბუხარი კარის პირდაპირაა. სათოფეები მხოლოდ ორი სარკმლის ქვედა ნაწილებშია მოთავსებული.

კოშკის მეორე სართული ნაწილობრივაა შერჩენილი. კედლებში ბლომადაა სხვადასხვაგვარი სათოფეები. ჩრდილო-აღმოსავლეთით და დასავლეთით მოზრდილი სწორკუთხა სარკმლებია. მტრის შემოსევისას ეს სარკმლები დაიკეტებოდა და გადაიქცეოდა ნიშებად, ობეღლთაც გვერდის კედლებში სათოფეები ჰქონდა. ამ საართულშიაც ბუხარი კარის პირდაპირაა. სხვების მსგავსად ეს კოშკიც რიყისქვითაა ნაგები.

ციხის ეზოში მდგარი ნაგებობებიდან აღმოსავლეთის კედლის შუაზე მდგომი მარანი გათხრას საჭიროებს. ისე ეტყობა, რომ იგი კაპიტალური ნაგებობა ყოფილა.

ეკლესია გალავანში ისეა ჩართული, რომ იგი ან ციხეზე ადრეა აგებული, ან არა და ციხეა ისე დაგეგმარებული, რომ ეკლესიის ჩრდილო კედელი გარეთ გადიოდა. საფიქრებელია, რომ ეკლესია ციხემდე იყო აგებული, თორემ ამ ეკლესიასაც, XVIII ს. სხვა ციხის ეკლესიების მსგავსად (ლარგვისი, ქოლაგირი), თუ ყველა კედელში არა, გარე კედელში მაინც ექნებოდა სათოფე. თანაც, როგორც ჩვეულებრივ ვხვდებით ხოლმე, ასეთ მცირე ეკლესიებს ჩრდილოეთით სარკმელი იშვიათად აქვს. მოსალოდნელი იყო, რომ რუისპირის ეკლესია თუ ციხის ეკლესიად შენდებოდა, მისთვის ჩრდილოეთით, ე. ი. ციხის გარეთ, სარკმელი არ დაეტანებიათ.

სურ. 23. რუისპირი. ციხის რეკონსტრუქციის პროექტი

ეკლესიას შესასვლელი სამხრეთით და დასავლეთით აქვს. დარბაზი გადახურულია ისრული თალით (შიგნით და გარეთ ნახმარი ყველა თალი ისრულია). გარდა სამხრეთისა სარკმლები თითოა. იატაკი ექვსგვერდა აგურითაა მოფენილი⁷⁵. კედლები გარედან რიყისქვითაა ნაგები. კუთხეში, კონსტრუქციული ადგილები და ფასადების დეკორი აგურითაა ამოყვანილი (აგურის ზომებია: $21 \times 21 \times 4$; $22 \times 22 \times 4$ სმ).

⁷⁵ ერთ-ერთი მაყაშვილის საფლავის ქვაზე წარწერას „უნგ“ (1765) ქორონიკონი უზის.

ციხის სხვა ნაგებობებზე გათხრების წარმოებამდე არაფრის თქმა არ შეიძლება.

ისტორიას არ შემოუნახავს ცნობები ციხის ამგებთა შესახებ. არაა ცნობილი არც თარიღი და არც ციხის მიერ გადატანილი ბრძოლები.

ანალოგიების მიხედვით ეს ციხე რუისპირის მეორე ციხის მსგავსად XVIII საუკუნის შუა ან მეორე ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

რუისპირის ამ მეორე ციხის თავდაპირველი სახის წარმოსადგენად ვიხელმძღვანელოთ ფაქტიური მონაცემებით და ანალოგიებით. სიძნელეს არ წარმოადგენდა სამხრეთ-დასავლეთის კოშკისა და გალავნის აღდგენა. მცირე დამატებები დასჭირდა შიგნით მდგარი ნაგებობებიდან მარანს და ჩრდილო-დასავლეთის კუთხის სახლს. მხოლოდ ზედა ნაწილის აღდგენა დასჭირდა ჩრდილო კედლის ბოლოებში მდგარ კოშკებს. დანარჩენი კი რეკონსტრუქციის პროექტზე ანალოგიებითაა აღდგენილი (სურ. 23).

ს ა ბ უ ე

სოფელ საბუეში ორი პირამიდული კოშკი და ერთი ციხე-დარბაზი დგას. კოშკები სანახევროდ დანგრეულია.

ციხე-დარბაზი ჯორჯაძეებს ეკუთვნოდათ. ანსამბლი არ არის ერთდროულად წარმოშობილი, იგი იქმნებოდა XVII—XVIII სს.

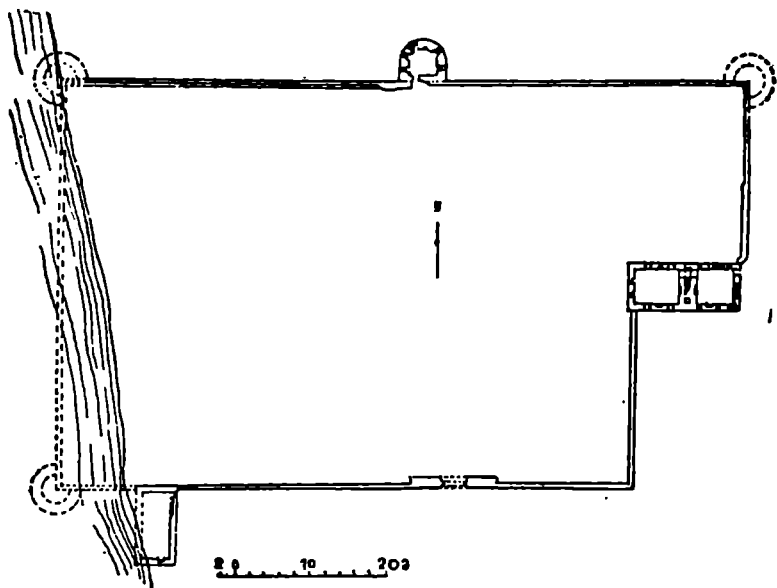
ჯორჯაძეების ციხე-დარბაზის ანსამბლი ძალიან დარღვეულა უკანასკნელი ასი წლის განმავლობაში. გალავნის შიგ და გარეთ მკიდროდ არიან დასახლებულნი. ყველაფერი ეს ხელს უშლის ნაგებობათა თავდაპირველი სახის წარმოდგენას.

ანსამბლი მდებარეობს ვაკეზე, მდინარე ინწობას მარჯვენა ნაპირას. ამ მხარეს მდინარის ქარაფი ორმოცდაათ მეტრამდეა. თიხნარი ნაპირი მდინარეს თანდათან გამოუთხრია და ციხის სამხრეთის გალავანი კუთხის კოშკებით თან ჩაუტანია (სურ. 24).

ანსამბლის შერჩენილ ნაგებობებში სხვებზე ადრეულია სასახლე, რომელიც შემდეგ გალავანში მოუქცევიათ (სურ. 24, 25).

სასახლე სამსართულიანია. იგი ორიგინალური ნაგებობაა. მისი უშუალო ანალოგია ჯერჯერობით ჩვენთვის უცნობია. სამწუხაროდ, იგი XIX საუკუნეში გადაუკეთებიათ, რის გამოც ზოგი რამის გაკვევა ძნელდება.

სასახლე გეგმით გრძელი სწორკუთხედია. იგი შუაზე გაყოფილია ვიწრო ტალანით. სასახლის ერთადერთი შესასვლელი ამ ტალანშია დასავლეთიდან. ტალანიდან ორივე მხარეს შეიძლება გასვ-

სურ. 24. საბუე. ციხის გეგმა

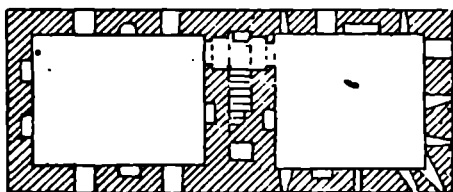
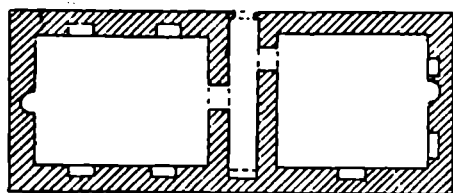
ლა ტალანი კამაროვანი გადახურვითაა. კამარის ბოლოში იწყება განიერი მილი, რომელიც მესამე სართულამდე აღწევს. მისი დანიშნულება ძნელი დასადგენია (შესაძლოა, აქედან აჰქონდათ მესამე სართულზე თავდასაცავი იარაღები—ქვა, ცხელი სითხე და სხვ.).

ტალანის ორივე მხარეს მოზრდილი დარბაზებია. ისანი თითქმის ერთნაირადაა გადაწყვეტილი. ბოლო კედლების ცენტრებში თათო ბუხარია, როგორც ამ, ისე გვერდის კედლებში სწორკუთხა მოზრდილი ნიშებია (ზოგი მათგანი გარღვეულია).

მეორე სართულის დარბაზებიც ქვედას მოხაზულობას იმეორებენ. აქაც გადაწყვეტა მსგავსია. დარბაზებს აკავშირებს მეორე სართულის ტალანში მდებარე თაღოვანი კარები. ამავე ტალანში მდებარე კიბით ხდება ასვლა მესამე სართულზე. ხოლო პირველიდან მეორე სართულზე ასვლა ხდებოდა დარბაზებში მოწყობილი ხის კიბეებით.

მეორე სართულის დარბაზებიდან დასავლეთისაში ბუხარი ჩრდილოეთითაა (ტაბ. XVIII₂). გვერდებზე ორ იარუსად სწორკუთხა სარ-

კმლებია. ასეთივე გადაწყვეტაა სამხრეთითაც, მხოლოდ იქ ბუხარის მაგიერ შუაში სწორკუთხა ნიშაა. ასეთივე ნიშებია მეორე კედელშიც. ტალანის კედელში კი მხოლოდ ერთი ნიშაა.

0 1 2 3 4 5 მ.

სურ. 25. საბუფ. სასახლის გეგმები

აღმოსავლეთით მდებარე დარბაზში ბუხარი არ ყოფილა. თითო მოზრდილი სწორკუთხა ფანჯარაა ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთის მარცხენა კუთხეში. თითო სათოფეა ჩრდილო კედლის ბოლოებში, ისიც აღმოსავლეთის კედლის მარჯვენა მონაკვეთში და ოთხი სამხრეთ კედელშია. ტალანისკენ მდებარე კედელში ერთი ნიშაა.

მესამე სართულის კედლებიდან დარჩენილია მხოლოდ ჩრდილოეთის, ისიც ტალანიდან დასავლეთის ბოლომდე. როგორც ეტყობა, აქ სწორკუთხა მაღალი და განიერი ნიშები იყო. მათ შუა კედლებში კი თითო და შეწყვილებული სათოფეებია.

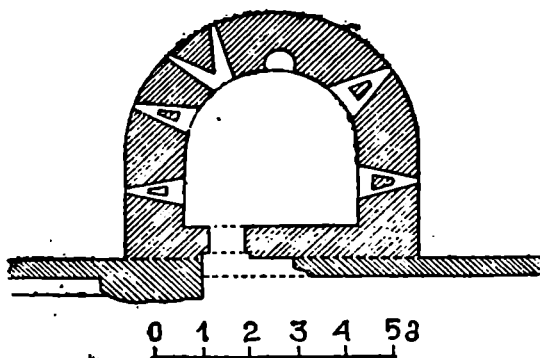
შენობა ნაგებია რიყისქვით, კარებში აქა-იქ აგურის გამოყენებით (აგურის ზომები $19 \times 19 \times 5$; $20 \times 20 \times 5$ სმ).

როგორც აღენიშნეთ, სასახლეს უშუალო ანალოგია არ მოეპოვება. ზოგად ხაზებში კი იგი საერთოს პოულობს XVII ს. ისეთ ნაგებობებთან, როგორიცაა ლენინგორის მეორე ანსამბლის სასახლე. ნულის სასახლე, ყორნისისა და სხვა.

ციხის გეგმა ოთხკუთხედს უახლოვდება. აღმოსავლეთის კედლის შუაში ადრევე მდგარი სასახლეა ჩართული. დასავლეთის ბოლოებში მდგარი ცილინდრული კოშკები მდინარეს წაუღია, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი ამჟამად საცხოვრებლადაა გამოყენებული. მისგან ნაწილობრივ ორი სართულია დარჩენილი.

ციხის ჩრდილო კედლის შუა მდგარი კოშკი არ არის გალავნის თანადროული, იგი მერეა მიდგმული. კოშკი კედელზე გარედან ნახევარწრედაა მიდგმული. კოშკის ეზოსკენ მდებარე კედელი ჩამონგრეულია და შენობას ზედა ნაწილიც აკლია. ნაწილობრივ დარჩენილია სამი სართული.

კოშკის პირველი სართულის გარე კედლებში ხუთი შეწყვილებული სათოფეა და შუაში—ბუხარი (სურ. 26). ამ სართულს კარი ეზოსკენ ჰქონია. მეორე სართულიც თითქმის ასევეა გადაწყვეტილი, მაგრამ ქვედას მსგავსად აქ სათოფეები ნიშაში არ არის მოთავსებული. თუ პირველ სართულს კოჭოვანი გადახურვა ჰქონდა, ეს სართული გუმბათოვანი გადახურვითაა. თვით სართული კი დაბალია.

სურ. 26. საბუე. ციხის ჩრდილოეთის კოშკი

გუმბათი ძალიან გაბედულადაა გაკეთებული, რადგან თითქმის ბრტყელია, ცენტრი მხოლოდ 30 სმ აწეული. მესამე სართულის კედლების ქვედა ნაწილია შერჩენილი. აქაც გარე კედლებში სათოფეები მოთავსებული.

ციხის კედლები მარტივია. სიმაღლე 5—6 მ არ აღემატება. კედლებს ქონგურები არ გააჩნია, არამედ, როგორც ეს ხშირად გვხვდება კახეთში, ზედაპირი გადამრგვალებული აქვს. კედლების ქვედა ნაწილი ყრუა, ზემოთ კი ხის იარუსი იყო. ამ საბრძოლო ბილიკის დონეზე კედლებში სათოფეები შორიშორს არის განლაგებული. სათოფეებიდან ორმაგი პირდაპირ იცქირება. ხოლო ცალმაგი ძირსაა დაქანებული. გალავნის ჩრდილო კედლის შუა ბუხარი ყოფილა მოთავსებული, ბუხარი ეზოში XVIII ს. შუა წლების წირქოლისა და ქვეშის ციხეებშიც გვხვდება.

გალავნის თაღოვანი ალაყაფის კარი სამხრეთის კედლის ცენტრშია.

ერთი მოგრძო ნაგებობის ნანგრევები დგას სამხრეთი კედლის დასავლეთის მონაკვეთში.

გალავანი კოშკებით ქართლ-კახეთის XVIII ს. შუა და მეორე ნახევრის სიმაგრეების მსგავსია. ასეთებიდან შეიძლება დავასახელოთ: რუისპირის ორივე სიმაგრე, თელავი, ლალისყური და სხვ.

ა ლ ა ვ ე რ დ ი

ალავერდის ტაძარზე და მის მრავალფეროვან ანსამბლზე არსებობს დიდძალი ლიტერატურა. ამ ლიტერატურიდან მივეთითებთ მხოლოდ ახლახან გამოსულ გ. ჩუბინაშვილის ნაშრომს კახეთის არქიტექტურაზე. ამ კაპიტალურ ნაშრომში ვრცლადაა განხილული ანსამბლის ისტორია და მისი არქიტექტურული სახე¹⁶.

ჩვენ ამ შემთხვევაში განვიხილავთ მხოლოდ ანსამბლის გალავანს. გ. ჩუბინაშვილის მართებული დასკვნით, არსებული გალავანი XVII—XVIII სს. მიეკუთვნება¹⁷. ადრინდელი გალავანი კი გათხრებით უნდა მოიძებნოს.

ტაძრის გალავნის გეგმა მიუხედავად იმისა, რომ ადგილი ვაკეა, უსწორო მრავალგვერდაა (სურ. 27). ასეთი გეგმის მიღება გამოწვეული უნდა ყოფილიყო, ერთი მხრივ, პატარა მდინარით და, მეორე მხრივ, ძველი ნაგებობის არსებობით. საჭირო იყო ამ ნაგებობათა გალავნის შიგნით, ციხის ფარგლებში მოქცევა. მდინარის გამო კედლის გარეთ დარჩა მხოლოდ აბანო.

¹⁶ Arch. Kakheti, გვ. 369—405. 525—528, 573—576 და სხვ.

¹⁷ Arch. Kakheti, გვ. 531.

გალავანს ორი შესასვლელი ჰქონია. ერთი მათგანი მდებარეობს ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით (ტაბ. XIX), ხოლო მეორე—ჩრდილოეთით. მეორე ამოქოლილია, ხოლო პირველი ამჟამად მოქმედებს. იგი აღრეული ნაგებობაა და რამდენიმე ფენას შეიცავს⁷⁸. ამ კოშკური სამრეკლოს გარე კედელი ზემოთ რესტავრირებულია XVIII საუკუნეში. ახალ კედელში სათოფეები მოთავსებული და მთავრდება ქონგურებით.

სიმაგრის კედლებში სხვადასხვა ფენაა ჩაქსოვილი. მიუხედავად ამისა, გადაწყვეტის სისტემა ერთიანი ჩანს. კედლები ორიარუსიანია. ქვედა იარუსი ყრუა, ზედა კი — საბრძოლო. მეორე იარუსის გამოსაყენებლად საბრძოლო ბილიკი მეტ შემთხვევაში ხისა ყოფილა, მაგრამ საკმაოდაა ქვის ბილიკიც. ამ მხრივ კარგადაა ვადაწყვეტილი აღმოსავლეთის მხარე. ზედა იარუსის კედლებში ვანლაგებულია მხოლოდ ძირს დახრილი და პირდაპირი სათოფეები.

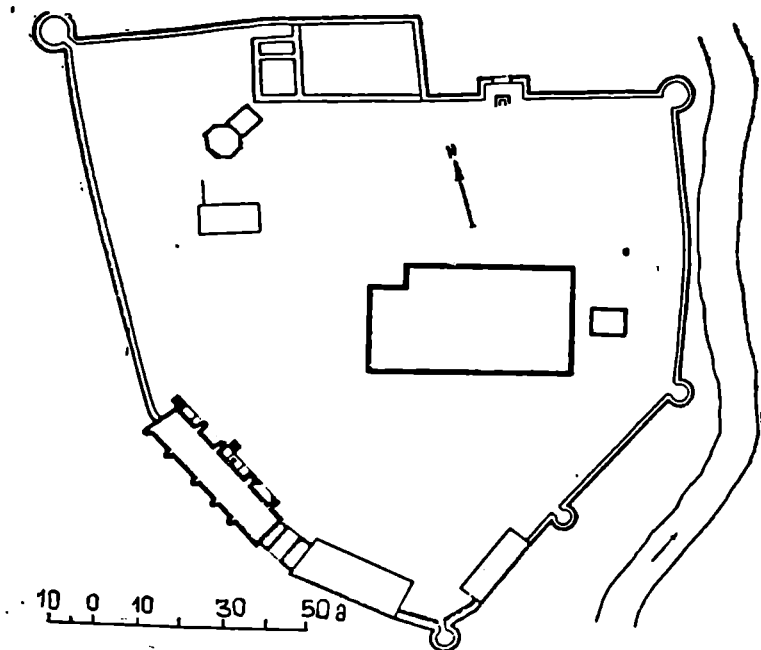
გალავანის კუთხეებში განლაგებულია ხუთი ცილინდრული კოშკი. ამათგან ოთხი მდინარის მხარესაა და მხოლოდ ერთია ჩრდილო-დასავლეთით. არც ერთი ეს კოშკი არ არის თავდაპირველი სახით მოღწეული; ყველა მეტ-ნაკლებად გადაკეთებულია.

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი სხვებზე დიდია (ტაბ. XIX₂). მის კედლებში თუ მეტი არა, სამი ფენა მაინც ჩანს. უაღრესი ფენა თითქმის მიწითაა დაფარული. მეორე სამშენებლო ფენიდან დარჩენილია ცილინდრული კოშკის პირველი სართული. მის კედლებში მხოლოდ ერთი სათოფეა. ეს ფენა XVII ს-ზე მიუთითებს. მეორე და მესამე სართული კი მთლიანად XVIII საუკუნისაა. მეორე სართულზე სათოფეები ორ პორიზონტზეა განლაგებული. ჩრდილოეთით დაბლა არის სარკმლისმაგვარი ხვრელი, მაგრამ იგი იმდენად დიდია, რომ შესაძლოა საზარბაზნედ იყოს (დაახლოებით ასეთივე გადაწყვეტაა მატანის ციხეშიც). მესამე სართულზე ოთხი სალოდე თანაბრადაა განლაგებული. მათ შუა კი პირდაპირი და დახრილი სათოფეებია. კოშკი თუ როგორ მთავრდებოდა, არ ირკვევა. ხის სართულშუა გადახურვა, როგორც სხვა კოშკებში, ისე აქაც მთლიანად ჩანგრეულია.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკს გადაკეთების შედეგად დაუკარგავს თავდაცვითი სახე. პირველი სართული აქაც XVII ს-სა ჩანს. მას თითო სარკმელი აქვს ჩრდილოეთით და სამხრეთით. მეორე სართულიდან მცირე ნაწილია გადარჩენილი.

⁷⁸Арх. Кахетин, гл. 526, 527, 529—531.

მომღევნო კოშკი დგას მდინარის მხარეს, ტაძრის სამხრეთის კედლის გასწვრივ. იგი ნახევარწრეაა მიდგმული გალავანზე. შერჩენილია მხოლოდ პირველი სართულის გარე კედლები. შუაში ბუ-

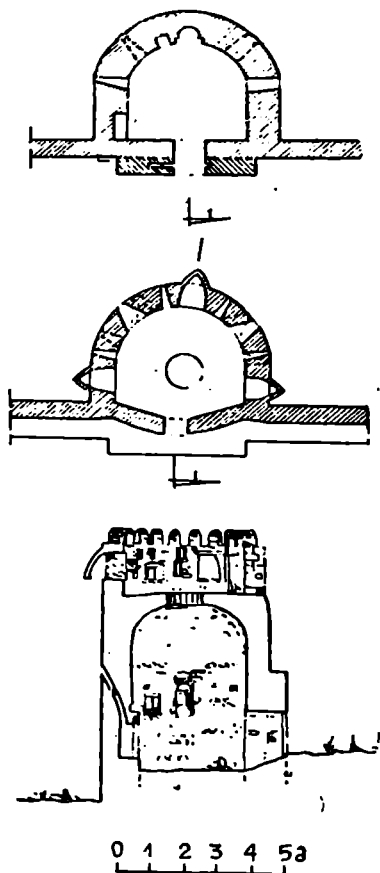

სურ. 27. ალაფერდი. გენგემა

ზარია. იგი თალიანად მაღალ სწორკუთხა ნიშაშია ჩასმული, ხოლო ზემოთ დაწოლილი სწორკუთხა ნიშაა. დანარჩენ კედლებში კვადრატული ნიშებია. ამ ნიშებში (ერთის გარდა) თითო სათოფეა მოწყობილი (ტაბ. XX₂).

სამხრეთისკენ მდგარი შემდეგი კოშკი ორიგინალურია. იგი სხეულისგან განსხვავდება (სურ. 28, ტაბ. XX₁). მას რადიკალური ცვლილებები განუცდია. XVII საუკუნის კოშკისთვის დაზიანების შემდეგ ახლის სახე მიუყვამთ თავდაპირველი კოშკის პირველ სართულს კოკოვანი გადახურვა ჰქონია. აღდგენისას მისთვის გუმბათოვანი გადახურვა გაუკეთებიათ. იმავე დროს კოშკისათვის საბრძოლო ბანი დაუდგამთ.

კოშკის პირველ სართულში შესასვლელი ეზოდანაა (დანარჩენ კოშკებშიც ასე იქნებოდა, ახლა შიდა კედლები ყველგან მორღვეულია). მის პირდაპირ წინა კოშკის მსგავსი ბუხარია. სართული ნათდება სამი სარკმლით. ერთი სათოფე ბუხრის მარცხნივაა. საბრძო-

სურ. 28. აღავერდი. სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი

ლო ბანის მაღალ კედლებში თანაბრად განლაგებულია სამი ნისკარტა სალოდე, ორი საზარბაზნე და სათოფეები. ამ სართულს ცალკე აქვს შესასვლელი.

სამხრეთის კუთხის კოშკი გალავანზე შემდეგაა მიდგმული და, ამის გარდა, მასაც არა ერთი გადაკეთება განუდგია. ძველი კოშკის ნაშთი ქვემოთ ჩანს. ამჟამად არსებული კოშკის პირველი სართულის სიმაღლე არანორმალურია, ოთხ მეტრს აღწევს. კედლები ყრუა. მეორე სართულის შუა ბუხარია ზემოაღწერილის მსგავსი. მის გვერდებზე კი სალოდებია და კუთხეებში — თითო სათოფე. ორივე სართულს ცალ-ცალკე ჰქონია ეზოდან შესასვლელი.

გალავანში ჩრდილოეთის შესასვლელი ძალიანაა გადაკეთებული. დარჩენილია დიდი ზომის სწორკუთხა კოშკის გარე კედლები, ხოლო შიდა კედელი მთლიანად მოშლილია, რაც ამ მონაკვეთს ვალავანის დიდი ნიშის სახეს აძლევს. ამ კოშკის შუა თუ გასასვლელი იყო, გვერდებზე საკმაოდ მოზრდილი საცხოვრებელი — თავდაცვითი სადგომები ყოფილა.

ტაძრის გალავანი კოშკებით ნაგებია ძირითადად რაყისქვით. როგორც ეს დამახასიათებელია XVII—XVIII სს. ქართლ-კახეთის ციხეებისათვის. აქა-იქ გამოყენებულია ფლეთილი ქვა და აგური (ზომით: 21×21 ; $22 \times 22 \times 4$ სმ).

ალავერდის გალავანს თუ როდის დაეკისრა ციხის როლი, არ ჩანს. ყოველ შემთხვევაში XVI საუკუნიდან საქართველოში ტაძარა და, განსაკუთრებით, მონასტერი წარმოუდგენელია სიმაგრის, ვალავანის გარეშე. ასეთივე მდგომარეობა უნდა წარმოვიდგინოთ ალავერდშიც. როგორც ბროსე აღნიშნავს, 1614—1615 წლებში შაჰ-აბასს უნდოდა ალავერდი ექცია სიმაგრედ საკუთარი გარნიზონით⁷⁹. სამწუხაროდ, არაა ცნობილი ამ დროს ვალავანმა განიცადა თუ არა რაიმე ცვლილებები.

1638 წელს, როდესაც რუსეთის ელჩები ალავერდში თეიმურაზ I ეწვივნენ, მაშინ მათი სიტყვით «Монастырь обнесен каменной стеною и 4-мя башнями; стены и башни развалились; над святыми вратами колокольная с двумя невеликими колоколами»⁸⁰.

იმ ბრძოლების შედეგად, რაც კახეთში იყო XVII ს. პირველ მესამედში არაფერია გასაკვირი, რომ ალავერდის გალავანი დარღვეული ყოფილიყო.

მემათიანე გორგიჯანიძეს XVII ს. შუა წლებისათვის აქვს შემდეგი საინტერესო ცნობა: „ალავერდის საყდარი ბატონის თეიმურა-

⁷⁹ М. Броссе, История Грузии, 1900, ნაწ. II, გვ. 48.

⁸⁰ М. Броссе, Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, СПб., 1861, გვ. 32.

ზის დროს დაქცეულიყო და აშლილობისაგან არ დასცალეობოდა, რომ აეშენებინა და მეფეს როსტომს მისი დაქცეულობა აეშენებინა⁸¹. აქ გალავანზე უშუალო მითითება არ არის, მაგრამ შეუძლებელია XVII საუკუნის შუა ხანებში ტაძარი შეეკეთებინათ და გალავანი არა. ვალავნის დიდი ნაწილი, როგორც განხილვის დროსაც აღვნიშნეთ. სწორედ ამ პერიოდზე მოდის და შეიძლება როსტომ მეფის დროინდელად მივიჩნიოთ.

XVII საუკუნის 50-იან წლებში ალავერდი კარგად გამაგრებული პუნქტი უნდა ყოფილიყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში კახეთის დამპყრობნი ირანელნი ბახტრიონს და ალავერდს არ აირჩევდნენ. მთავარ სიმაგრეებად. ამ საკითხზე კარგი ცნობა მოგვრევა ბერი ევნატაშვილს. იგი წერს: „თათართა ეპყრა მონასტერი ალავერდი ციხედ და იყუნენ შიგა და სხვადა მრავალი ადგილი კახეთისა დაეპყრათ, ბახტრიანი ციხედ ჰქონდათ“⁸².

როგორც ცნობილია, 1659 წელს თათრებს ხალხის რისხვა დაატყდა. აჯანყებულები ვახუშტის სიტყვით, „მიუხდეს პირველად ბახტრიანს, მოსრნეს და მოსწყვიტნეს თათარნი, მერმე ალავერდს და შემდგომად ყოველსა კახეთსა შინა მოსწყვიტნეს“⁸³. ამ ომში, შესაძლოა, ალავერდის გალავანიც დაზიანებულიყო.

ვახუშტის ცნობით, 1720—1721 წლებში, როდესაც კახეთში ლეკების შემოსევები გახშირდა, მაშინ „აიყრებოდიან და ჰყოფდნენ ციხე-სიმაგრეთა და გამაგრდებოდიან მათ შინა თელავს, ალავერდს. ლალისყურს, შილდა-ყვარელს, გავაზს, ვეჯინს, საგარეჯოს, ხაშმს და სხვათა ადგილებთა შინა“⁸⁴.

XVIII ს. 30-იან წლებში ალავერდი კახეთში ისევ ერთ-ერთ საიმედო სიმაგრედ ითვლება. მემკვიდრე ომან ხერხეულიძის ცნობით, როდესაც კახეთი ლეკებმა ძალიან შეაწუხეს, მაშინ „განამაგრეს თელავი და ალავერდი და შეჰკრბეს მას შინა“.

1742 წელს მომხდარი დიდი მიწისძვრის დროს დაინგრა ალავერდის ტაძრის გუმბათი. ამ ცნობას იძლევა რამდენიმე მემკვიდრე⁸⁵, მაგრამ ისინი არაფერს ამბობენ ციხის შესახებ.

მომდევნო პერიოდის ისტორიულ წყაროებში არაფერია ნათქვამი ალავერდის გალავანზე. ამ ხარვეზს თვით დარჩენილი ძეგლი ავ-

⁸¹ ფ. გ. ო. რ. გ. ი. ჯ. ა. ნ. ი. ძ. ე, გვ. 321.

⁸² ე. გ. ნ. ა. ტ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. ბ. ე. რ. ი, გვ. 199.

⁸³ ვ. ა. ხ. უ. შ. ტ. ი, ისტორია, გვ. 190.

⁸⁴ იქვე, გვ. 207.

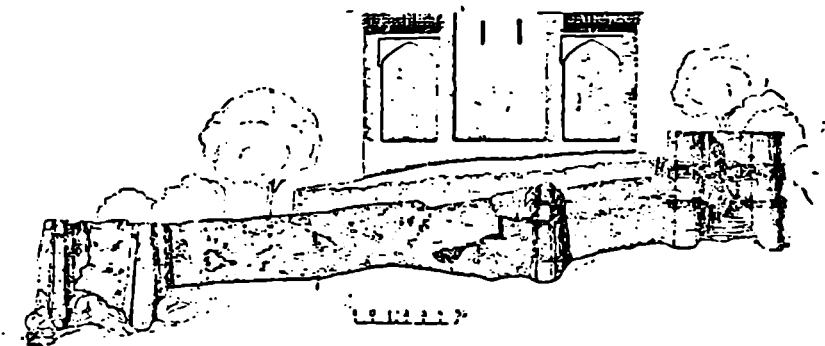
⁸⁵ იქვე, გვ. 220, 390; პაპუნა ო. რ. ბ. ე. ლ. ი. ა. ნ. ი, გვ. 67.

სებს, რადგან ზედა ნაწილი გალავნისა და კოშკებისა, სწორედ თეიმურაზ-ერეკლეს მეფობის ხანაზე მიგვითითებს.

გ რ ე მ ი

გრემის მთავარანგელოზთა ეკლესიის საინტერესო ანსამბლიდან ამჯერად შევეხებით მხოლოდ მის გამაგრების სისტემას. სხვა ძეგლებზე არსებობს მრავალფეროვანი ლიტერატურა⁸⁶.

მთავარანგელოზთა ეკლესიის ანსამბლი ნაქალაქარის გრემის აღმოსავლეთით წამოზიდულ ქედზე მდებარეობს. აქ იშვიათი მოზღენილი კომპოზიციისაა შექმნილი. თავის დროზე, ცხადია, იგი უკეთესი იქნებოდა, როდესაც ნაგებობები სრულად იყო და არ იქნებოდა ისეთი გვიანი დანამატები, როგორიცაა მაგ., კოშკი-სამრეკლოს შეუსაბამო ფანჩატური და სხვ. (ტაბ. XXI—XXIII).

სურ. 29. გრემი. ციხის ჩრდილოეთის ფსადი

მთავარანგელოზთა ტაძარი აგებულია კახთა მეფის ლევანის მიერ 1565 წელს მაშინ, როდესაც გრემი კახეთის დედაქალაქი იყო. მანამდე აქ პალატი და სხვა ნაგებობანიც მდგარა. ზოგი მათგანი იქვე მდგარ კოშკ-სამრეკლოშია ჩაქსოვილი, ზოგი კი დანგრეულა.

⁸⁶ Г. Чубинашвили, Иранские влияния в памятниках архитектуры Грузии, Иранское искусство и археология, III международный конгресс, 1939; იმავე ავტორის, Арх. Кахетин, გვ. 447—450, 500—501 და სხვ.; А. Хаканов, Экспедиции на Кавказ, 1892, 1893 и 1895 гг., МАК VII, 1938, М., გვ. 2—3.

ხოლო მცირე ფრაგმენტები გალავანსა და სხვა ნაგებობებშია ჩართული.

იმ კონცხს, სადაც ანსამბლია განლაგებული, უწესო რელიეფი აქვს. ამ რელიეფის მაქსიმალურად გამოყენებით აგებულია გალავანი. როგორც ეს გვიან საუკუნეებში იყო მიღებული, ტაძრის გალავანი თავისთავად სიმაგრეს წარმოადგენდა. კედლებს ზედა ნაწილი ყველგან მორღვეული აქვს, ზოგან კი ეზოს მხრიდან მიწის ზედაპირამდეა დანგრეული.

გალავნის შესასვლელი ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეშია მოთავსებული (სურ. 29, ტაბ. XXIII). იგი საგანგებოდ ყოფილა გამაგრებული. ვიწრო შესასვლელი ორ ბურჯს შუაა მოთავსებული. თაღოვანი შესასვლელის გვერდებზე თითო სათოფეა, ხოლო ზემოთ—ორი შეწყვილებული და ოთხი ძირს დახრილი. აქ მოქმედება ორ მეთოფეს ძლივს შეეძლო, რადგან სადგომის ფართი მეტად მცირეა.

დასავლეთის გალავნის შერჩენილ ნაწილში სათოფეები განლაგებულია 4—5 მეტრის დაცილებით. კედელი შუაში ნახევარწრედ უხვევს გარეთ. მასში ოთხი შეწყვილებული სათოფეა.

ჩრდილოეთის უსწორმასწორო კედელშიც ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებია განლაგებული 1,5—2 მეტრის დაცილებით. ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში კი სათოფეები ორიარუსადაა განლაგებული.

ტაძრის აღმოსავლეთით ადრევე გრძელი შენობა მდგარა. მისი დასავლეთის კედელი ყრუა, რადგან შენობა მიწაში იყო შეჭრილი. ამ შენობიდან მოყოლებული სამხრეთ-დასავლეთის კუთხემდე კედელი გარედან თითქმის ათი მეტრის სიმაღლისაა, შიგნიდან კი მიწის ზედაპირზეა. საბრძოლოდ მოწყობილი კედელი უფრო მაღლა უნდა ყოფილიყო.

სამხრეთ-დასავლეთის კუთხის კოშკი ნაწილობრივაა შერჩენილი. ქვედა სართული ამოვსებულია და მხოლოდ კარის ზედა ნაწილი ჩანს ეზოდან. მეორე სართული შიგნიდან წრბულია. კედლებში შერჩენილია სამი ცალმაგი სათოფე. ამ კოშკსა და სამრეკლოს შორის მდებარე კედელი ბურჯით შუაზეა გაყოფილი. კედლის სამხრეთის ნახევარი სიმაღლით ოთხი მეტრია, ჩრდილოეთისა კი—ექვსი. პირველში ორი ცალმაგი სათოფეა, მეორე კი ყრუა. სამრეკლოს კუთხეში კედელზე დაშენებულია ამ გალავანზე გასასვლელი კიბე (შესაძლოა ეს კედელი ზემოაღწერილზე ადრე იყოს აგებული).

გალავანი ნაგებია ყორექვთა რიგების დაუცველად. გარედან, გალავნის თითქმის ყოველ მოსახვევში, წრიული კონტრფორსია ჩარ-

თული. ამ კონტრაფორსებზე ზოგან ზოლებად აგურის წყობაა (აგურის ზომაა 21—23×4—5 სმ). აგურის წყობა შესასვლელის ბურჯებზე დეკორატიულადაა გამოყენებული. არშია ზოგან აგურის ვერტიკალური წყობითაა მიღებული, ზოგან კი თევზიფხურია. აგურის არშიის გამოყენება გვხვდება, XVIII ს. შუა წლების მარტყოფში მდგარ თუშმალიშვილების კოშკზე.

გალავნის შიგნით მდგარი კოშკ-სამრეკლოდან გვირაბი ჩადიოდა მდინარე ინწობაზე⁸⁷ (მდინარე ამჟამად ამ ადგილიდან მოშორებით გადის).

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, გალავანში არის როგორც XVI საუკუნის (ტაძრის თანადროული), ისე XVII ს. ფენები⁸⁸. ზედა ფენები კი ერეკლე II დროინდელი უნდა იყოს. ამაზე მეტყველებს, სათოფეების სისტემასთან ერთად, ზოგან კედლის წყობაც.

გრემის გალავნის განახლებაზე მიუთითებს ისტორიკოსი ომან ხერხეულიძეც. იგი წერს: „მეფე ირაკლიმ განაახლა ციხე გორისა. გალავანი სიღნაღისა... გრემისა“⁸⁹ და სხვ.

სამწუხაროდ, ამ ცნობას კონკრეტულობა აკლია. საინტერესო იყო გვცოდნოდა, თუ რა მასშტაბის განახლებასთან გვექონდა საქმე. ამ ცნობის შევსება შესაძლებელი იქნებოდა, რომ მოღწეული იყოს XVIII ს. სიმაგრე ხელუხლებლად, მაგრამ კედლების ზედა ნაწილი ყველგან მორღვეულია.

2. ციხე-გალავნები

ციხე-გალავნები განსაკუთრებულ პირობებში წარმოიშვა. ივრ დამახასიათებელია აღმოსავლეთ საქართველოსათვის. დასავლეთ საქართველოში კი ამ ტიპის ციხეებს ვერ ვხვდებით.

აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკურმა სიტუაციამ XVII ს. მეორე ნახევარში გამოიწვია ციხეების მასშტაბის შესამჩნევად გაზრდა, მაგრამ მომდევნო საუკუნის 30-იანი წლებიდან ისინი უკვე შეცვლილ გარემოებას ვერ პასუხობს.

როგორც ცნობილია, XVIII საუკუნის მეორე და მესამე ათეული წლები ხასიათდება მეტად რთული პოლიტიკური პირობებით.

⁸⁷ ეს გვირაბი შემჩნეული აქვს აგრეთვე ა. ხახანოვსაც (იხ. ზემოდასახელებული ნაშრომი, გვ. 3).

⁸⁸ М. Полневков, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений, 1937, გვ. 285—286.

⁸⁹ ო. ხერხეულიძე, გვ. 276.

სამხრეთის ორმა დიდმა მეზობელმა, ხან ერთსა და იმავე დროს, ხან კიდევ ცალ-ცალკე ქვეყნის საბოლოოდ შემომტყევა განიზრახეს. ეს სახელმწიფოები ქვეყანას შთანთქმას თუ უპირებდნენ, კავკასიის შთებში მობინადრე ლეკი-აბრავები იტაცებდნენ ყველაფერს, — სჯლიერსა და უსულოს. ასეთ გარემოცვას განსხვავებული დახვედრა სჭირდებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს, რადგან პოლიტიკურად ერთ ერთეულს არ წამოადგენდა, არ შესწევდა ძალა მთელი შესაძლებლობით აღდგომოდა მტერს. დაქუცმაცებულ ქვეყანაში მტერი ან ილგა, ან მუღამ მის მოლოდინში იყვნენ. ტყეები და ხეობები ლეკის მძარცველი რაზმების თავშესაფარს წარმოადგენდა. ასეთი ძნელბედობის ხანა იშვიათად დასდგომია ისედაც გამუდმებულ ომებში დასუსტებულ ქვეყანას.

ქვეყნის სიძლიერის შემთხვევაში, ჩვეულებრივ, სასაზღვრეო ციხეების აგება, ან ძველის გამაგრება ხდებოდა, სისუსტის შემთხვევაში კი — შიდა ადგილების გამაგრება. თითოეული საკუთარი სამფლობელოს გამაგრებას ფიქრობდა.

აღწერილი სიტუაციის საპასუხოდ საჭირო შეიქმნა სიმაგრეთა აგება არა დასახლებული ადგილებიდან შორს, არამედ უშუალოდ დასახლებულ ადგილებში. ასეთ გალავნებს ვინც აგებდა. ის იხიზნებოდა შიგ. შესაძლებელი იყო ერთ სოფელს აეგო ასეთი გალავანი, თუ არა და მას რამდენიმე სოფელი ააგებდა.

ასეთი ციხე-გალავანი უნდა აგებულიყო ადვილად მისადგომ ადგილას. მას ვიწრო შესასვლელი კი არა, განიერი კიშკარი უნდა ჰქონოდა, რომ ურმებს თავისუფლად ემოძრავათ. საჭიროების შემთხვევაში სარჩო-საბადებლით შედიოდნენ.

ციხე-გალავანს სპეციალური გარნიზონი არ ჰყავდა; მის გარნიზონს თავშეფარებულები წარმოადგენდნენ.

ვაკეზე მდგარ გალავნებს კუთხეებში კოშკები ჰქონდა. კედლები კი ჩვეულებრივად ორიარუსიანი იყო, სადაც დასაცავი ელემენტები ზედა იარუსს გააჩნდა.

განსახილავ ტერიტორიაზე განლაგებული ციხე-გალავნები ანალოგიებს პოულობენ ქართლში. არის ადგილობრივი ხასიათის დეტალები, მაგრამ ძირითად პრინციპში გადაწყვეტა ერთნაირია⁸⁰.

⁸⁰ ციხე-გალავნებზე იხ. პ. ზაქარაია, ქსნის, მკადისჯვრისა და მუხრანის ციხე-სიმაგრეები, მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII — B, 1954, გვ. 131—176; П. П. Закарая, некоторые вопросы крепостных сооружений Шиди Каргли XVI—XVIII вв., მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX—A და XXI—B, 1957, გვ. 183—188.

ყვარლის ციხე XVI—XVIII საუკუნეებში კახეთში აგებული სიმაგრეებიდან ერთ-ერთი დიდთაგანია. იგი ციხე-გალავანთა ტიპს შეეკუთვნება და ამიტომაც გვემით თითქმის კვადრატულია⁹¹. როგორც ამ ტიპის ციხეებისთვის საჭირო იყო, ისე ესეც ვაკეზე დგას და ყოველ მხარეს ერთნაირი მისადგომი აქვს. ასე რომ, ამ ციხეს არა აქვს წინა და უკანა მხარე. ოთხივე მხარის გადაწყვეტა მხოლოდ დეტალებში განსწავლდება ერთმანეთისაგან.

ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები დგას და მათ შუაჲ, გარდა სამხრეთისა, კოშკებია მიდგმული (ტაბ. XXIV). ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კოშკები ნახევარწრიული ფორმისაა, ხოლო აღმოსავლეთის—სწორკუთხაა. ციხის ჰიშკარი ამ სწორკუთხა კოშკის ქვედა სართულშია მოქცეული. ჰიშკრის თაღოვანი გასავლელი დაბალია და განიერი (ტაბ. XXVI). სართული გადახურულია ისრული კამარით. გვერდის კედლებში ღრმა და განიერი ნახევარწრიული ნიშებია. მეორე და მესამე სართულების კედლები ნაწილობრივია შერჩენილი. სართულშუა გადახურვა, პირველის გარდა, ხის ყოფილა; მეორე სართულს ეზოდან აქვს კარი. მასზე ხის კიბე ექნებოდა მიდგმული. მეორე სართულის გარე კედლებში სათოფეებია განლაგებული. მესამე სართულიდან ფაქტიურად მხოლოდ დასავლეთის კედელია შერჩენილი, მასში მხოლოდ ორი შეწყვილებული სათოფეა.

კუთხის კოშკები თითქმის ერთი ტიპისაა. სხვებზე უკეთაა შენახული ჩრდილო-აღმოსავლეთის (ტაბ. XXV). მას სამ სართულზე ცალ-ცალკე აქვს ეზოდან შესასვლელი. ამათ გარდა, მესამე სართულის დონეზე გამოდის კიბე და უერთდება გალავნის მებრძოლთა ბილიკს. კოშკის სართულშუა გადახურვა, გარდა მესამისა, ხის ყოფილა. მესამე სართულს კი სფერული გუმბათი ახურავს. პირველი და მეორე სართულების ბუხრები შემოსასვლელთა პირდაპირ მდებარეობს. ქვედა ბუხარი ქვითაა ამოყვანილი და თაღოვანია. ზედა კი აგურითაა ნაგები და ისრული თალი ზურავს. ამ საუკუნის სხვა ბუხრების მსგავსად ესეც სწორკუთხა ჩარჩოში ზის (აგურის ზომაა: $20 \times 20 \times 5$; $21 \times 21 \times 6$ სმ). პირველი სართულის ბუხრის გვერდებ-

⁹¹ გულდენშტეტის ცნობით. ყვარლის ოთხკუთხა ციხის ზოგნით არაჲნ ცხოვრობდა. ეს ასეც იყო მოსალოდნელი, რადგან იგი მხოლოდღამხოლოდ ციხე-გალავანი იყო (Guldenstädt, გვ. 94).

ზე ოთხკუთხა ნიშებია თითო სათოფით. ხოლო დანარჩენი კედლები უპირავს ერთ ჰორიზონტზე განლაგებულ თითო და ორმაგ სათოფეებს. მეორე სართულის ბუხრის გვერდებზეც ისევ ნიშებია, ზედა კუთხეში ორი და ქვემოთ თითო სათოფით. დანარჩენ კედლებში განლაგებულია მაღალი, ძირს დაქანებული სათოფეები. ზედა ჰორიზონტი კი უპირავს ორმაგ წვრილ სათოფეებს. მეორედან მესამე სართულზე მოხვედრა შეიძლება კედლის ამჟოლი ქვის კიბით. მესამე სართულის კედლებში ღრმა ნიშებია სათოფეებით. კოშკი ბანით მთავრდება, მაგრამ კედლების ჩამოშლის გამო, თუ როგორ იყო მოწყობილი, არ ირკვევა.

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი აღწერილი კოშკის მსგავსია. შესასვლელი სამივე სართულზე ცალ-ცალკეა. პირველი სართულის შესასვლელი განგრეულია და დამუშავება არ ირკვევა. მესამე სართულის შესასვლელის მარჯვენა მხარე მომდევნო კედლით დანგრეულია. არსებულის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ განიერი შესასვლელი ისრული თაღით ყოფილა გადახურული. მეორე სართულის შესასვლელი, სხვებთან შედარებით, დეკორატიულად ყოფილა გადაწყვეტილი. ისრულთაღოვანი მაღალი შესასვლელი მაღალივე სწორკუთხედში ყოფილა ჩასმული.

კოშკის შიდა გადაწყვეტა თითქმის პირველისას იმეორებს. აქაც პირველ და მეორე სართულებს ხის გადახურვა ჰქონია, მესამეს კი — გუმბათოვანი. გუმბათი აგურითაა ამოყვანილი და კონუსური ფორმა აქვს. კედლებში ისევ სათოფეებია განლაგებული, მხოლოდ მეორე სართულზეა კედელს მიმყოლი ქვის კიბე. გალავნის ბილიკიდან კედლის კიბე მიემართება კოშკის ბანზე. სხვა კუთხეების მსგავსად, კოშკი ისე დგას, რომ ციხის კედლები ურთიერთ დაცილებულია. ამიტომ ბილიკიდან ბილიკზე გადასვლა ხდებოდა ფიცრული იარუსით.

სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის კოშკები სხვებზე მეტადაა დაზიანებული, მაგრამ შერჩენილის მიხედვით ირკვევა, რომ ძირითადად ისეთივე იყო, როგორც ზემოაღწერილი ორი კოშკი, მხოლოდ მათში გუმბათოვანი გადახურვა არ ყოფილა გამოყენებული.

ციხის შუა კოშკებიდან დასავლეთისას პირველ და მეორე სართულებზე ეზოდან ცალ-ცალკე აქვს შესასვლელი. პირველი სართული სფერული გუმბათითაა გადახურული. კედლებში ღრმა ნიშებია სათოფეებით. ამ კოშკს სათადარიგო გასასვლელი აქვს აქვე პირველ სართულში. პირველი სართულიდან კედლის კიბე მიემართება გალავნის ბილიკზე და ბილიკიდან კი მეორე კარით შეიძლება შესვლა.

მეორე სართულში ქვედასგან განსხვავებით მეორე სართულის გეგმა ექვსგვერდაა. თითოეული გვერდი მაღალი წრიული თაღებითაა დამუშავებული და მათში სათოფეებია მოწყობილი. შესასვლელის პირდაპირ კედელში ბუხარია სათოფური. XVIII ს. ციხეებსა და კოშკებში ხშირად ვხვდებით ბუხარში სათოფურს (მჭადისჯვარი, მერეთი, ქვეში და სხვ.). კოშკი ნაგებია რიყისქვით, მაგრამ თაღები და ბუხარი აგურითაა ამოყვანილი.

ჩრდილოეთის ცენტრალური კოშკი თითქმის ანალოგიური ვადაწყვეტითაა (სურ. 30). პირველი სართულის გეგმა ნალისებრია და სფერული გუმბათითაა გადახურული. ამ სართულს შესასვლელი. როგორც შიგნიდან, ისე გარედან აქვს. მეორე სართულზე მოხვედრა შეიძლება დასავლეთის კედელში მდებარე კიბით. კიბის უჯრედს აქვს საკუთარი განათება და სათოფეც. კიბე აქაც ჯერ მებრძოლთა ბილიკზე ამოდის და შემდეგ იქიდან შეიძლება მოხვდეთ მეორე სართულში. ეს რვაგვერდა სართული გადახურული ყოფილა ჰორიზონტულად კოჭებზე. ზედა კედლები არაა შერჩენილი, ამიტომ ვერ ვიტყვით იქ ბანი იყო, თუ მესამე სართული. ამოსასვლელად აქაც კედლის კიბეა, რომელიც კარიდანვე იწყებოდა. ასე რომ, ბილიკიდან შემომსვლელს შეეძლო მეორე სართულში არ შესულიყო, ისე ასულიყო ზემოთ.

მეორე სართულის გვერდებზე მოთავსებულია ღრმა ნიშები თითო სათოფით, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთის გვერდზე ბუხარია. ნიშები იატაკიდან იწყება და მაღალია, ოდნავ შეისრული თაღებით.

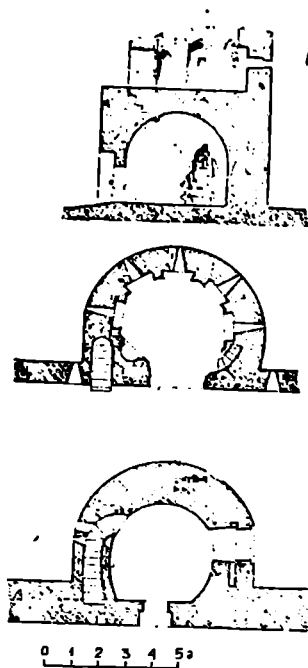
ციხის მაღალი გალავანი სხვადასხვა სისტემისაა. მაგ., ჩრდილოეთი კედელი, რადგან მას სხვებთან შედარებით გარედან მაღალი ზედაპირი ჰქონდა, ორიარუსიანია (ტაბ. XXV), ხოლო დანარჩენი—სამიარუსიანია და თანაც უჩვეულო.

ჩრდილოეთის ორიარუსიან კედელში, შუა კოშკის აღმოსავლეთით, რამდენიმე ათეული წლის წინათ, ახალი ჭიშკარი გაუკეთებიათ⁹². როგორც აღვნიშნეთ, ამ მხარეს ციხე ორიარუსიანია. პირველი იარუსი 4—5 მეტრის სიმაღლეზე ყრუა. ზედა იარუსის კედელი უფრო თხელია. მის წინ 70—80 სმ სიგანის საბრძოლო ბილიკი მიიმართება, სადაც თავისუფლად შეიძლება მოძრაობა. კედელზე სათოფეები განლაგებულია შემდეგი სახით: ქვედა ჰორიზონტზე ზაღალი ძირს დახრილი სათოფეებია (სათოფეები ერთმანეთისაგან 2-

⁹² ასლა ციხის შიგნით სტადიონი მოწყობილა. მშენებელნი ციხის კედლებსავე შეხებიან, მაგრამ ისე რამდენიმე დროებითი ნაგებობა დაუდგამთ, რაც ნაგებობას უკარგავს მთლიანობას.

2.5 მეტრითაა დაცილებული), ზედა პორიზონტზე კი, პირდაპირ მი-
შართული პატარა სათოფეებია.

ციხის დანარჩენი სამი კედელი თითქმის ერთგვარადაა გადაწ-
ყვეტილი. მიწიდან დაახლოებით ერთი მეტრის სიმაღლეზე ცოკო-
ლივით ყრუ კედელი მოდის. შემდეგ 2,5 მ სიმაღლეზე 20—30 სმ
კედელი შეწეულია (ზოგან 50—60 სმ). ამას ზემოთ 80—100 სმ

სურ. 30. ყვარელი. ციხის დასაუღეთის კოშკის
განაკვეთი და გეგმები

სიმაღლის შვერილი გასდევს მთელ სიგრძეზე, რის შემდეგაც იწყება
ბილიკი, რომლის სიგანე 80—120 სმ-მდე მერყეობს. როგორც ეტ-
ყობა, ქვედა შეწეული ნაწილის საბრძოლოდ გამოსაყენებლად
ცოკოლზე მოაწყობდნენ ფიცრულ შვერილს. კედელში ქვედა პო-
რიზონტზე ძირს დახრილი მაღალი სათოფეებია, ზემოთ კი მათ შუა
თითო და ორმაგი პირდაპირ მიმართული სათოფეებია. იგივე სის-
ტემა მეორდება ბილიკის ზემოთ მეორე იარუსის კედლებში.

ციხის კედლების მთელ პერიმეტრზე კოშკების გარეშე თავისუფლად შეიძლო ერთდროულად ემოქმედა ათასამდე მსროლელს. ამას თუ მივეთვათ შვიდი კოშკის სათოფეს, მივიღებთ სათოფეთა ისეთ რაოდენობას, რომელიც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ ძლიერი გარნიზონი.

ციხე გარედან მეტად მონუმენტური ნაგებობის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მაღალი კედლები და კოშკები ნაგებია რიყისქვით, ე. წ. თევზი-ფხური წყობით. აგური მცირე რაოდენობით მხოლოდ კოშკების ინტერიერებშია გამოყენებული.

როგორც სხვა ციხეებს, ისე ამასაც დეკორი უმნიშვნელო აქვს. აქცენტირებულია შესასვლელები რომბებით და ჯვრებით. ეს დეკორი აგურის წყობითაა გამოყვანილი. ნაგებობის მხატვრული მხარე თავდაპირველად იქნებოდა ამ დიდი მასის შეხამება ვაკე ლანდშაფტთან. მთლიანად ეს ადგილი შორი-ახლო მაღალი მთებითაა მოზღუდული. ამჟამად, დიდად გაზრდილი ქალაქის ტიპის რაიონული ცენტრი ისე მკიდროდაა შემორჩალული ციხეს, რომ ციხის ხუროთმოძღვართა ჩანაფიქრის მთლიანი აღქმა შეუძლებელია. მაგალითად, აღმოსავლეთსა და სამხრეთ მხარეს ციხის დათვალიერება შეუძლებელია, რადგან შენობები ზედგეა მიშენებული.

XIX—XX საუკუნეებში ასეთმა მიშენებამ და კედლების სამშენებლო მასალად გამოყენებამ ციხის ძირითად კედლებს დაუპარგა. ზედა ნაწილი და ამიტომაც არ დგინდება კედლებსა და კოშკებს ქონგურები ჰქონდა თუ არა. ამავე დროს, თითქმის მოსპობილია ციხის მეორე გალავანი და მის ირგვლივ გამავალი არხი.

მეორე გალავანზე და არხზე გვიყვება „ქალმასობაში“ მისი მნახველი იოანე, სადაც ვკითხულობთ: „იოანე წარვიდა (ყვარლის—პ. ზ.) ციხისაკენ და თან გაჰყვა ალავერდის სალთხუცესი. რა ეზესთან მივიდა იოანე, იხილა მეორე სხვა გალავანი შემორტყმული და გალავანს გარე არხი. იოანეს დია მოეწონა ეს სიმაგრე და ჰკითხა სალთხუცესს: ეს სიმაგრე ვინ გაგიკეთაო? მან უთხრა: იოანე ბატონიშვილმან, რომ მეფე ირაკლიმ აქ უბრძანა ყოფნაო, ოდეს ომარხან მოვიდოდა ოცდახუთი ათასის კაცით ამ ყვარელზედ, მაშინ ეს სიმაგრე გაგიკეთა ბატონის-შვილმან შიგნით გალავანში დედაკაცი და ყმა-წვილი და აყენა და ბურჯებში თოფაჩნი და მეთოფენი და თვითონ ჯარით და ჩვენ აქ ვიდექით. და ესრედ მაგრად ვიყავით, რომ მოვიდნენ მტრის ჯარნი, ბურსას ვერღა გასცილდნენ, და ორჯელ აქ დაგვესწრო ჩვენს

გაპირების დღეს, და ღმერთს გარდა იმან დაგვიხსნა იმ მტერთ ტყვეობისაგან. და ახლა ქიზიყს ბრძანდება კიდევ ომარხანის პირდაპირ⁹³.

ციხის მეორე გალავანი ოციოდე მეტრით ყოფილა დაშორებული პირველს. ამ გალავნის ფრაგმენტები შერჩენილია დასავლეთით. არსებული კედლების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ამ დამატებით კედელსაც პირველის მსგავსი სათოფეები ჰქონია.

მეორე გალავნის გასწვრივ ზოგან რელიეფი ოდნავ ჩაწეულია. ეს ზოლი, ალბათ, ციხის ირგვლივ გამავალი თხრილის ნაშთია. მისი თავდაპირველი სიგანისა და სიღრმის დადგენა მხოლოდ გათხრების ჩატარების შემდეგ იქნება მოსახერხებელი.

როგორც სხვა დროსაც აღგვინიშნავს, საქართველოს ციხეებისათვის არაა დამახასიათებელი თხრილის მოწყობა და წყლის გაშვება⁹⁴. მაგრამ გვხვდება როგორც გამონაკლისი. მაგ., ერეკლე მეფე 1773 წელს წერს გორის მოურავს რევაზ ამილახორს, რომ მან გორს უნდა შემოავლოს ღამა და განიერი თხრილი⁹⁵.

საქართველოში ციხეების ასაგებად ბუნებრივი პირობები ხელსაყრელი იყო, ამიტომ ციხე ვაკეზე იშვიათად შენდებოდა. ვაკეზე ციხეების აგების აუცილებლობის შემთხვევაში, თუ წყლით მომარაგება არ იყო რთული, თხრილის ამოღება და შიგ წყლის გადმოგდება უდავოდ კარგი გადაწყვეტა იყო.

ყვარლის ციხეს თარიღი არ გააჩნია. მაგრამ, როგორც სხვაგანაც აღგვინიშნავს, იგი ტიპურია XVIII ს. შუა ხანისათვის. ყველა ანალოგიას სწორედ იმ ხანის ციხე-გალავნებში ვპოვებს.

ყვარლის ციხის თავდადასავლიდან ბევრი არ არის ცნობილი, მაგრამ არის ერთი მეტად საყურადღებო ცნობა, რომელიც კარგად განსაზღვრავს მის დანიშნულებას. და გამძლეობასაც.

როგორც რამდენიმეჯერ აღვნიშნეთ, XVIII ს. 50-იან წლებში ძალიან ხშირი იყო ლეკების შემოსევა. ამათში გამოირჩეოდა 1754—1755 წლებში ხუნძახის ბატონის ნურსალ-ბეგის შემოსევა. ლეკები მკადისჯვარში პირველი ომის წაგების შემდეგ, მეორე ომში

⁹³ იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. I, გვ. 96.

⁹⁴ კალმასობაში პირდაპირ არ არის ნათქვამი, რომ ციხეს ირგვლივ წყალი უვლიდა, მაგრამ იოანე წერს „არხს“ და არა მხოლოდ თხრილს. არხში კი უოველთვის წყლის არსებობა იგულისხმებოდა. ჩვენც ამიტომ სხვა ვარიანტს არ ვუშვებთ.

⁹⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი Hd 13713.

უფრო მომზადებულნი წამოვიდნენ. ლეკების გაერთიანებული ჯარი კახეთს გადმოვიდა და ყვარლის ციხეს შემოადგა. ქართლ-კახეთაზღაშქარმა მტრის ქარბ ძალებთან შებმა ვერ გაბედა და სხვა ტაქტიკას მიმართა. რჩეული რაზმები მიუსიეს იმ მხარეებს, ვისი ჯარიც ყვარელთან იდგა. ამ ტაქტიკამ კარგად გასჭრა და ყვარლის ალყიდან ნელ-ნელა რამდენიმე ნაწილი მოიხსნა თავიანთი სამშობლოს დასაცავად. მანამდე კიდევ მაშველი რაზმიც შეაგზავნეს ციხეში და მაგრა იდგნენ ციხოვანნი. ნელ-ნელა მოიშალა ალყაც⁹⁶.

საინტერესოა მემატიანის ერთი ცნობა. მოკავშირე ქარელებმა უსაყვედურეს ზუნძახის ბატონს: „ჩვენ აქ უბრალოდ ერთ ციხეზე ვილაღებითო და ჩვენს სახლებს კახი ბატონი აოხრებსო“. ზუნძახის ბატონმა ამაზე უპასუხა: „აგერ ამ ციხეს ავიღებო და კახეთიც ხელთ დამრჩებაო და თქვენს გარჯას გარდავიხდით“⁹⁷. აგრეთვე მეფენი დაჰმუხვებულნი იყვნენ, რომ შესაფერი ჯარი არ ჰყავდათ და გადაწყვიტეს „სხვა ღონე რომე მოვიპოვნოთო და ყვარელის ციხე განვაძლიეროთო, თუ იმ ციხეს (ლეკი—პ. ზ.) აიღებდა გაღმა მხარი ხელთ დარჩებათ და რადგან გაღმა მხარს იშოვნიან, კახეთის შოვნაც გაუადვილდებათო. მერე დასუსტებულს ქართლს რითლა შევიმაგრებთო“⁹⁸.

ამ ამონაწერებიდან ნათლად ჩანს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა გაღმა მხარისა და მთლიანად კახეთისათვის ყვარლის ციხეს. ეს ციხე პირდაპირ გასაღები ყოფილა კახეთისათვის. ამ ომის დროს ქართლ-კახეთი მთლიანად მინდობილი ყოფილა ამ სიმაგრეზე. ამ სიმაგრის აღება ქვეყნისათვის კარის ჩამოხსნას უდრიდა.

ციხეთა ალყისა და შეტევის ისტორიისათვის საინტერესოა მემატიანის შემდეგი ცნობა: „შემოსაფრეს ყვარელის ციხე ლეკთა, იყო ომი დღედაღამ, კარგად კაცურად და მამაკურად ებრძოდნენ მყოფნი ციხისანი. მაგრამ ასეთი მაღალი საფრები შეუკრეს გარედამ, რომ შიგ ციხეში თოფს ჩაისროდენ“⁹⁹.

⁹⁶ ეს ამბავი აღწერილი აქვთ პაპუნა ორბელიანს (გვ. 223—227), ოპან ხერხეულიძეს (გვ. 259—260, 28!), დავით ბატონიშვილს (ახალი ისტორია, გვ. 6), ბაგრატ ბატონიშვილს (ახალი მოთხრობა, გვ. 51) და სხვ.

⁹⁷ პაპუნა ორბელიანი, გვ. 226.

⁹⁸ იქვე, გვ. 224.

⁹⁹ იქვე, გვ. 224.

სამწუხაროდ, აქ არ ჩანს თუ რისგან იყო აგებული საფარი. მაგრამ საფიქრებელია, რომ იგი ყოფილიყო დაგროვილი მიწისაგან და ან დაწყობილი, თუ დაყრილი ხე-ტყისაგან. ასეთი საფარის მიზანი იყო, რომ გარემომცველი ციხის მცველთაგან მოფარებული ყოფილიყო და ამავე დროს უნდა აღმოჩენილიყო ციხის ქონგურების დონეზე, ან მასზე მაღლა. ასეთ შემთხვევებში მცველები ყოველნაირად ცდილობდნენ მტრისათვის საფრის აგებისათვის ხელი შეეშალათ. თუ ეს ციხიდან მოხერხდებოდა კარგი, თუ არა და მოულოდნელად გამოუხდებოდნენ და თავს დაესხმოდნენ. მოკლედ, იმ შემთხვევაში თუ საფრის აგებას მცველები ვერ დაიშლიდნენ, მაშინ ციხის გარნიზონის მოქმედება პარალიზებული იქნებოდა, რასაც თავისთავად დამარცხება მოჰყვებოდა¹⁰⁰.

ყვარლის ციხის შემდეგი დროის ისტორია უცნობია. როგორც ეტყობა იგი ბოლომდე შერჩა ფეოდალურ საქართველოს.

ნ ო რ ი ო

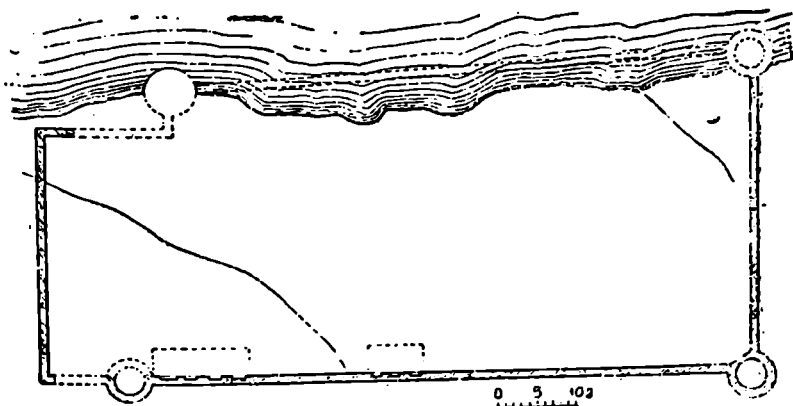
ნორიო და მარტყოფი თბილისის მისადგომებს იცავდნენ ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან. ამ ერთმანეთის გვერდით მდებარე პუნქტებიდან უფრო მეტი მნიშვნელობისა იყო მარტყოფი. ეს მდგომარეობა, ერთი მხრივ, შეპირობებული იყო იმით, რომ იქ მონასტერი ადრეფეოდალური ხანიდან მდებარეობდა და, მეორე მხრივ, როდესაც რუსთავის საეპისკოპოსოს რუსთავში საფუძველი მოეშალა, მან მარტყოფში გადაინაცვლა. ნორიოში კი ადრეული პერიოდის არქიტექტურული ძეგლები არ ჩანს. დღემდე შემორჩენილი ძეგლები XVII ს. უწინარესი არ არის.

ნორიოში ამჟამად ერთი ციხე-გალავნისა და ორი კოშკის ნანგრევია. სოფელი ხევის მარჯვენა მხარესაა გაშენებული. იგი გრძილადაა გაწოლილი და ძირითადად ვაკეზე მდებარეობს. სამივე ძეგლი ხევთან ახლოსაა.

ციხე-გალავანი ძალზე დაზიანებულია. მისი დაზიანება, ერთი მხრივ, ათეული წლების განმავლობაში უპატრონობის შედეგია, ხოლო მეორე მხრივ, ხევის მხარეს 30-ოდე მეტრის სიმაღლის ფლატე ჩაზღვაებულია და თან ჩაუტანია ციხის კედელი ორი კოშკით. ციხის ფრავ-

¹⁰⁰ ვახუშტი ბაგრატიონი ერთგან (ისტორია, გვ. 207) 1721 წლებიდან ამბობს დაკავშირებით ჩამოთვლის კახეთის ციხე-სიმაგრეებს. მათ შორის ნახსენებია „შილდა-ყვარელიც“. ყვარელში ამჟამად მდგარ ციხეში არაფერია XVIII ს. ოციანი წლებისა. ამიტომ, შესაძლოა, აქ იგულისხმებოდეს შილდის ციხე.

მენტალობის გამო მისი თავდაპირველი სახის მთლიანად აღდგენა შეუძლებელია და ამავე დროს არსებულის ზუსტად გააზრებას ხელს უშლის არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ ჩაშენებული სხვადასხვა და-ნიშნულების შენობები (სურ. 31).

სურ. 31. ნორიო. ციხის გეგმა

ციხე ორი ქრონოლოგიური ფენისაგან შედგება. პირველი ფენა აღმოსავლეთით მდებარეობს, მეორე კი—დასავლეთით. გადაკეთება თუ რა მიზეზით მოხდა არ ირკვევა, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ტიპი არ შეცვლილა; ციხე-გალავანი იყო და ასეთადაც დარჩა.

თავდაპირველი ციხე XVII ს. მეორე ნახევარში ან XVIII ს. დასაწყისში უნდა იყოს აგებული. მისგან ნაწილობრივ გადარჩენილია სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლები და მათ გადაკეთებაზე მდებარე კოშკი. ციხის აღდგენისას მისი მასშტაბი გაუზრდიათ პირველის გეგმა წაგრძელებული სწორკუთხედი ჩანს. მეორედ შშენებლებს ეს სწორკუთხედი უფრო დაუგრძელებიათ და უკანასკნელის გრძელი კედელი მოკლეს თითქმის ორნახევარჯერ აღემატება. საერთოდ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთი პროპორციები გვიანი საუკუნეების ციხეებისათვის არაა დამახასიათებელი; ამ ეპოქის ციხე-გალავნების გეგმები კვადრატულია, ან კვადრატს მიახლოებული სწორკუთხედი. კონკრეტულად აქ თუ რამ გამოიწვია ასეთი გეგმის მქონე ციხის აგება არ ირკვევა. შესაძლოა, ნაწილობრივ ეს გამოწვეული იყოს აღვიმდებარეობით; ციხე რადგან ერთი მხრივ ხევს გადაჰყურებდა, ფრონტიც ამის მიხედვით გაშალეს. თანაც მხედვე-

ლობაშია მისაღები ისიც, რომ მეორედ მშენებელი, ციხე-გალავნის ავტორი შებოჭილი იყო აღრინდელი ნაგებობის ნარჩენებით.

ციხის ძველი ფენა ნაგებია რიყისა და ყორექვით (ტაბ. XXVII:). წყობა საკმაოდ წესიერია, პორიზონტული რიგების დაცივით: მეორე რიგის კედლები წვრილი რიყისქვითაა ნაგები და ისეთი ლაზათი არა აქვს, როგორც აღრინდელს (საუკუნეთა განსხვავება ამაშიც ჩანს).

პირველი ციხის შერჩენილი ნაწილის მიხედვით თუ ვიპსჯელებთ, უნდა დავუშვათ, რომ ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა. ამ კოშკებიდან მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთისაა შერჩენილი. იგი ძალიან დაზიანებულია. ირკვევა, რომ ამ კოშკს პირველ სართულში შესასვლელი ეზოდან ჰქონია. როგორც ხშირად გვხვდება, ამ სართულის კედლები ყრუა, მეორე სართულზე სათოფეების ნაშთებია დარჩენილი.

ციხის ძველი ფენის ორი კედლიდან აღმოსავლეთის კედელი მთელ სიმაღლეზეა შერჩენილი. აქ ირკვევა იარუსთა განლაგების სისტემა. პირველი იარუსი ყრუა, მეორე იარუსის კედლებში კი — ცალმაგი სათოფეებია განლაგებული. სათოფეებს შორის ინტერვალი საშუალოდ ორი მეტრია. საბრძოლო ბილიკი ხის ყოფილა. ახალ კედლებში იარუსები ასევე მეორდებოდა, მაგრამ აქ მხოლოდ სათოფეებია მოწყობილი. ასეთია დასავლეთის მონაკვეთი მთლიანად, აღმოსავლეთი კედლის ჩრდილო ბოლო და სამხრეთის ძველ კედელზე დაშენებული ახალი კედელი.

ახალი გალავნის ჩრდილო-დასავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეებში კი არ მდგარა კოშკები, არამედ სამხრეთის კუთხიდან ხუთიოდე მეტრის დაცილებით, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს კუთხე იქმნება (როგორც ეტყობა, აქ რაღაც შენობა ყოფილა და შესაძლოა ასეთი გადაწყვეტა ამით იყოს გამოწვეული). ამ ახალ კუთხესთან მდგარა ისევ ცილინდრული კოშკი. ამ კოშკის კვალი ძლივსაა ირკვევა, ხოლო სამხრეთის კოშკის გარეთა ნახევარია დარჩენილი. ამ ფრაგმენტის მიხედვით მტკიცდება, რომ კოშკი ორსართულიანი ყოფილა საბრძოლო ბანით. კოშკი გვიან შეუღესიათ და საბრძოლო ხერელობებისა და სხვა გადაწყვეტა კარგად არ დგინდება. პირველი სართული ყრუ უნდა ყოფილიყო, ხოლო სათოფეები განლაგებული იყო როგორც მეორე სართულზე კედლებში, ისე ბანზეც.

ციხის შიგნით, სამხრეთის კედელზე, ორი შენობა ყოფილა მიღებული. ერთი მათგანი ძველ კედელზე იყო მიშენებული. მისგან კვალი ძლივს ირკვევა, ხოლო კედელში სამი ღრმა ნიშაა დარჩენი-

ლი. დასავლეთით ახალ კედელზე მიდგმული ყოფილა თითქმის ორჯერ იმაზე დიდი შენობა. ამ შენობისგანაც მხოლოდ ნიშებია დარჩენილი. ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში მდგარი შენობის ადგილზე ახალი შენობაა დადგმული და ამიტომ ძველი ფორმები არ ირკვევა.

თავდაპირველი ციხე ანალოგიას ნაწილობრივ ანანურის XVI საუკუნის შიდა ციხეში კპოვებს¹⁰¹, ხოლო მეორე ფენა ტიპურია ქართლ-კახეთის XVIII ს. შუა წლებისა და მომდევნო ხანისათვის.

მემატიაწე ომან ხერხეულიძე წერს: „ხოლო თვით მეფემ ირაკლიმ განაახლა ციხე გორისა. გალავანი სიღნაღისა, თელავისა... პატარძელისა და ნორიოსი“¹⁰². ციხის განშაახლებული და თითქმის მეორე მშენებელი ამ ცნობის მიხედვით ერეკლე მეორეა“¹⁰³.

ლ ა ლ ი ს ყ უ რ ს ი

კახეთის მრავალ ციხე-გალავანთა შორის ლალისყურის ციხე ერთ-ერთი დიდთაგანია. იგი მდებარეობს მდ. ალაზნის აუზში, მის მარცხენა მხარეს ვაკეზე. ციხეს აღმოსავლეთიდან ჩამოუღის მდ. შტორი, ხოლო ჩრდილოეთით ახლოს იწყება მთები.

ამ მხარის მესაკუთრეს შეეძლო ციხე აეგო იქვე მდებარე მთებზე, მაგრამ ეს არ შეეფერებოდა იმ ეპოქის მოთხოვნებს და ამიტომაც ციხე აგებულ იქნა ვაკეზე.

ლალისყურის ციხეს ისტორიულ წყაროებში პირველად 1721 წელს ვხვდებით. ვახუშტი აღწერს კახეთის უმწეო მდგომარეობას ლეკთა თარეშის გამო. კახეთის მეფის უძლურების გამო ქართლის მეფეს ვახტანგ VI თხოვეს დახმარება. ვახტანგი ჯარით ჩავიდა და სახმარებლად, მაგრამ შაჰის ბრძანებით იძულებული შეიქნა უკან დაბრუნებულიყო. ამის შემდეგ „იქმნა კმუნვა დიდი კახთა შინა, რამეთუ აიყრებოდნად და ჰყოფდნენ ციხე-სიმაგრეთა და გამაგრდებოდნად მათ შინა თელავს, ალავერდს, ლალისყურს, შილდაყვარელს, გავაზს, ვეჯინს, საგარეჯოს, ხაშმს და სხვათა ადვილებთა შინა და ოხრდებოდა ქვეყანა რბევით კირთებითა“¹⁰⁴.

¹⁰¹ ანანური, სურ. 15—19.

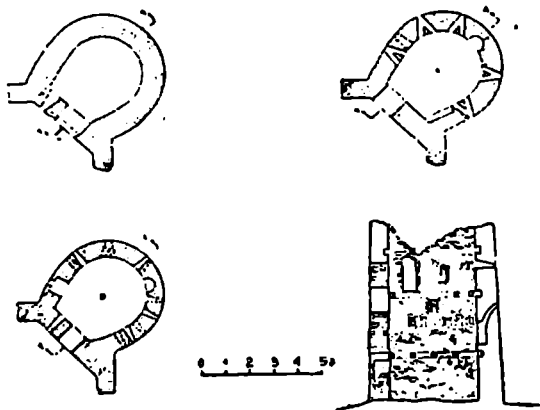
¹⁰² ომან ხერხეულიძე, გვ. 276.

¹⁰³ იმავე ავტორთან 1795 წელს ნორიოში ლეკებთან მოუტავე ანდრონიკა-შვილის ბრძოლა აღწერილი. თუმცა აქ უშუალოდ ციხე არ იხსენიება, მაგრამ იგულისხმება (გვ. 297).

¹⁰⁴ ვახუშტი, ისტორია, გვ. 207.

ამ ცნობიდან ვიგებთ მხოლოდ ციხის არსებობას. XVIII ს. და-
საწყისში.

რამდენიმე ხნის შემდეგ რუსეთში მყოფი ვახუშტი იმავე ციხე-
ზე შემდეგს წერს: „თურდოს-ქევის შესართავს ზეით ალაზანს მო-
ერთვის შტორის ხევი, გამოსდის თუშეთსა და ამას შორის კავკასსა

სურ. 32. ლალისყური. ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი

და მიდის აღმოსავლეთიდან დასავლით... სად მიერთვის ეს ქევი ალა-
ზანს, მუნ არს ლალის-ყურის ციხე (ვგონებ ნახჭევანად)“¹⁰⁵.

ლალისყურის გაიგივება „ნახჭევანთან“, როგორც ამას ისტო-
რიკოსი ვარაუდობს, ადგილობრივ არ დგინდება.

მემკვიდრის ცნობით 1742 წელს „შეიქნა ძვრა საშინელი, რომ
ორმოცი დღე და ღამე ქვეყანა ირყეოდა, დიდი საშინელება შეიქნა
ქვეყანა რყევისაგან, არღარა დადგა კახეთს, ალავერდის საყდარი
დაიქცა, ლალისყურის და ახმეტის ციხეები ორივე დაიქცა...
ქართლშიაც მრავალი შენობა დაიქცა“¹⁰⁶.

ამ ციხის ნანგრევები არსად ჩანს. ხოლო ის ციხე, რომელიც აბ-
ლა დგას, ამ მიწისძვრის მომდევნო პერიოდშია აგებული და ერთია-
ნია. მასში არ ჩანს ძველი ნაწილები.

ლალისყურის ციხე XIX საუკუნეში, უპატრონობის პერიოდში,
ძალიან დაზიანებულია, მაგრამ ძირითადად მაინც ხერხდება თავდა-

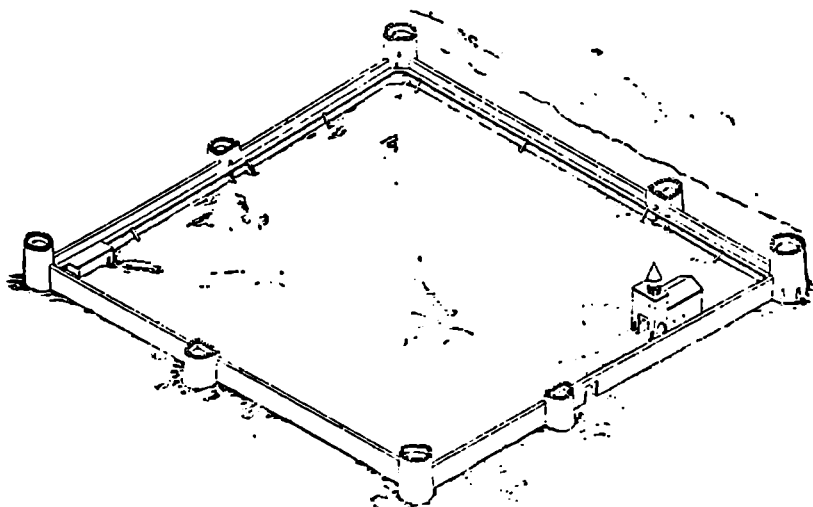
¹⁰⁵ ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. 101.

¹⁰⁶ პაპუნა ორბელიანი, გვ. 67.

პირველი სახის დადგენა. მისი გეგმა თითქმის კვადრატულია (100×97 მ). მის კუთხეებში ცილინდრული კოშკებია განლაგებული, ხოლო მათ შუა—ნახევარცილინდრული (სურ. 33).

ციხის სამხრეთ ნაწილში დგას ეკლესია სამრეკლოთი. XIX ს-ში, ციხის ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ, ჩოლოყაშვილებს სასახლე სამხრეთ-აღმოსავლეთის მონაკვეთში ჩაუდგამთ და იქვე მდგარი კუთხის კოშკიც საცხოვრებლად გადაუქეთებიათ¹⁰⁷.

ციხეს ჭიშკარი სამხრეთის კედლის შუა ჰქონია. ჭიშკრის აღმოსავლეთის კედელი და ზედა ნაწილი მორღვეულია, ამიტომ გადახურვის ფორმა და კონსტრუქცია არ ირკვევა.

სურ. 33. ლალისყური. ციხის რეკონსტრუქციის პროექტი

ციხის კედლების სიმაღლე 4—5 მ არ აღემატებოდა გალავნის ზედა ნაწილი მხოლოდ ეკლესიასთან ახლოსაა შერჩენილი. ამ ფრაგმენტის მიხედვით ირკვევა, რომ კედლებს ქონგურები არ გააჩნდა, არამედ მხოლოდ გადამრგვალებული ზედაპირით იყო. კედლების ქვედა ნაწილი ყველგან ყრუა, ზემოთ კი უწყვეტად ხის კოჭებზე დაყრდნობილი მებრძოლთა ბილიკი გაჰყვებოდა. ბილიკზე მდგომთ შეეძლოთ თავდაცვა ეწარმოებინათ. ამ ჰორიზონტზე, ამჟამად შე-

¹⁰⁷ უკანასკნელ პერიოდში ეს ნაგებობები კიდევ შესამჩნევად გადაუქეთებიათ, ხოლო სოფელში სკოლის ახალი შენობის აგების შემდეგ, ეს ნაგებობებია მიუტოვებული და იგი ნანგრევებად ქცეულა.

მორჩენილ მცირე მონაკვეთზე მხოლოდ სათოფე და ერთი სწორკუთხა ზერელობი ჩანს. ეს უკანასკნელი საზარბაზნე უნდა იყოს. მოსალოდნელია, იმავე რიგში სალოდნეებიც ყოფილიყო. კედლები რიყისქვით შესანიშნავი სწორი რიგებითაა ნაგები.

ციხის რვა კოშკიდან ყველაზე დიდია ზემოაღნიშნული სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი. XIX ს. გადაკეთებისას მისთვის ზედა სართული მოურღვევიათ და მხოლოდ პირველი სართულია დარჩენილი, ესეც ძლიერაა გადაკეთებული. ეზოსთან მაკავშირებელი კედელი გარღვეულია, სხვა კოშკების მსგავსად კარი აქაც იქნებოდა. შემოსასვლელის პირდაპირ კი ბუხარია (იგი იატაკიდან 40—50 სმ მაღლაა). მცირე ზომის სწორკუთხა ნიშებში თითო სათოფეა, ხოლო ნიშებს გარეთ შეწყვილებული სათოფეებია. ერთ მოზრდილ ნიშაში ქვევრია ჩადგმული (მასში წყალს თუ ინახავდნენ. ანალოგიური გადაწყვეტა გვინახავს მხოლოდ ქსნის ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთის დიდ კოშკში, რომელიც 1746 წელსაა აგებული).

კოშკების განხილვას თუ მივყევით აღმოსავლეთიდან, მდინარის აყოლებზე, წინასწარ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ისინი ოთხ-ოთხად თითქმის მსგავსნი არიან, ე. ი. კუთხის კოშკები ერთი სახისაა, ხოლო შუა მდგარნი მეორე სახეს ქმნიან.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკისთვის მდინარეს ძირი გამოუთხარია და იგი თითქმის მთლიანად მოუშლია.

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი შედარებით კარგადაა შენახული (სურ. 32, ტაბ. XXVII₂). იგი ოთხსართულიანი ყოფილა. კარი სამ სართულს ცალ-ცალკე აქვს ეზოდან. პირველ სართულს ერთი სარკმელი აქვს ეზოსკენ (იგი მაღლაა „აშვერილი“) და ერთი სათოფეა კარის გვერდზე. მეორე სართულზე, კარის პირდაპირ (ზომები. 20—21×4სმ) ისრული თაღით გადახურული აგურის ბუხარია. მის გვერდებზე ორმაგი სათოფეებია და ერთი მოზრდილი სწორკუთხა ნიშა აღმოსავლეთით. მესამე სართულზე ბუხარი იმავე მხარეზეა. იგი გადახურულია ერთმანეთზე მიყუდებული ორი აგურით. კედლებში ორ რიგად განლაგებულია სათოფეები. ქვემოთ ცალმაგი, ძირს დახრილი სათოფეებია, ხოლო ზემოთ—ორმაგი. მეოთხე სართულის მხოლოდ ქვემო ნაწილია შერჩენილი.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიდან მესამე სართული ნაწილობრივად გადარჩენილი. შესასვლელი ორ სართულს ცალ-ცალკე ჰქონია პირველ სართულში მხოლოდ სარკმელი (ეზოსკენ), ნიშა და სათოფეა. მეორე სართულის შუა ბუხარია, რომლის გვერდები და გადახურვა აგურისაა. კედლებში ცალმაგი სათოფეებია განლაგებული.

ნახევარცილინდრული კოშკებიდან ზღმოსავლეთისას ნაწილობრივ შერჩენილი აქვს მესამე სართული. ეზოსკენ მდებარე სწორი კედელიც მთლიანად მორღვეულია. პირველი სართულის მარჯვნივ კარია (მშვიდობიანობისას იგი ძირითადად გამოყენებული იქნებოდა მდინარეზე ჩასასვლელად). კედლებში პირდაპირ მიმართული საძირკეთი. მეორე სართულის ცენტრში ბუხარია, კედლებში კი ცალმაგი ძირს დახრილი და ორმაგი პირდაპირ მიმართული სათოფეები.

ჩრდილოეთის კოშკის პირველ სართულს, შიგნითას გარდა, გარეთაც აქვს კარი. სართულის კედლებში ოთხი ცალი ორმაგი სათოფეა. მეორე სართულზე, როგორც სხვაგან, შუაში ბუხარია და მათ შუა სათოფეებია (ცალმაგი დახრილი და ორმაგი—პირდაპირი).

დასავლეთის კოშკიც თითქმის იმეორებს აღწერილებს. კარი აქაც ეზოსკენაა და გარეთ—მარჯვენა მხარეს. პირველი სართულის კედლებში ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებია. მეორე სართულზე ისრულთაღიანი ბუხარია ცენტრში, გვერდებზე კი—სათოფეები. კოშკის შიდა კედელი დაზიანების გამო, კარგად არ ჩანს, მაგრამ ეტყობა, რომ იგი გვერდებზე. პილასტრებით, თუ ნიშებით ყოფილა დამუშავებული (აგურის ზომაა 20—22×5 სმ).

სამხრეთის კოშკი, რომელიც აგურის შენობის ნანგრევებზე დგას (იგი ხომ არ არის მიწისძვრით დანგრეული ციხის ფრაგმენტი?), სხვა მხრივ კი, იგი დანარჩენებსა ჰგავს. მას ერთი კარი ეზოდან აქვს, მეორე კი—გარედან, მხოლოდ ამჟერად იგი მარცხნივ მოთავსებული, რადგან აქეთ იყო ჰიშკარი. პირველი სართულის კედლებზე ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებია. კარი მეორე სართულსაც ჰქონია. მის პირდაპირ ბუხარია. სართულის კედლებში ბლომდაა ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები.

ციხის შიგ მდგარი ეკლესია ცალნავიანი მოზრდილი შენობაა (ტაბ. XXVIIII). მას შესასვლელი ჩრდილოეთით და დასავლეთით აქვს. როგორც ცნობილია, ცალნავიანი ქართული ეკლესიებისათვის შესასვლელის მოწყობა ჩრდილოეთით არაა დამახასიათებელი. ასეთი გადაწყვეტა გვხვდება იმ შემთხვევაში, როდესაც ადგილმდებარეობა არ იძლევა სამხრეთით შესასვლელის მოწყობის საშუალებას. ლალისყურში ეკლესია გალავნის აგების შემდეგაა აღმართული და რადგანაც იგი ციხის კედელთან ახლოს იყო, ამიტომ დამკვეთმა არჩია შესასვლელი ჩრდილოეთით, ეზოსკენ გაეკეთებინა.

ეკლესიის დარბაზი კამართაა გადახურული. საბჯენი თაღები და კამარა ისრული ფორმისაა. გვერდის კედლები პილასტრებით და

ორ-ორი თალითაა დამუშავებული. საკურთხეველის აფსიდში ტრაპეზი შუაზე დგას, გვერდებზე კი პატარა ნიშებია.

ეკლესია ნათდება გვერდების ორ-ორი და ერთი აღმოსავლეთის სარკმლით.

ეკლესიაზე დასავლეთით მიდგმული სამრეკლო მისი თანადროულია. იგი სამსართულიანი ყოფილა. პირველი სართული ეკლესიის ღია კარიბჭის როლს თამაშობდა. იგი სამი მხრიდან თაღოვან ღიადს წარმოადგენს. ამ კარიბჭის წინა პილონებიდან მარჯვენას ფასადზე მაღალი ნიშა აქვს. მარცხენა პილონის იმავე მოსაზულობის ნიშაში მოთავსებულია კიბე, რომელიც მეორე სართულზე მიემართება. სამრეკლოს მეორე სართული, როგორც ამას ვხედვებით XVII—XVIII საუკუნეების ანალოგიურ ნაგებობებში, წარმოადგენს საყარაულო საცხოვრებელ სადგომს. ეს სართული გადახურულია ჭვარული კამარით. ოთხივე კედლის თალი ისრულია. აღმოსავლეთის კედლის შუაში ბუხარია, გვერდებზე ნიშებით. სამხრეთით და დასავლეთით მაღლა მოწყობილია მცირე სარკმლები. სამხრეთის კედელზე მარჯვნივ კარია, ე. ი. აქ მოხვედრა შეიძლებოდა როგორც კედლის კიბით, ისე საჭიროების შემთხვევაში მისადგმელი ზის კიბით.

მესამე სართულზე მდებარე სამრეკლოს ფანჯატური ამ რამდენიმე ხნის წინად მთლიანად მოუწვრევიათ.

ლალისყურის ციხე ტიპურია XVIII ს. შუა და მეორე ნახევრისათვის, იგი ამ დროს წარმოშობილი გალავნების რიგისაა. მას ქართლ-კახეთში მრავალი ანალოგია გააჩნია, მათ შორის კი გამოირჩევა იმავე ხაზზე მდგარი ფშაველისა და ნაფარეულის გალავნები.

აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ლალისყურის ციხე წარმოშობილი უნდა იყოს ადრეული ციხის 1742 წელს დანგრევის უშუალოდ მომდევნო წლებში. სწორედ შუა ხანის ძეგლებში პოულობს იგი პირდაპირ ანალოგიებს. კახეთში 1772 წელს გულდენშტეტის მოგზაურობის დროს ეს ციხე მდგარა¹⁰⁸.

ლალისყურის გალავნის ისტორია უცნობია. მხოლოდ ისტორიკოს პლატონ იოსელიანთან ვკითხულობთ, რომ 1798 წელს მეფე გიორგი XII მის შვილს ბაგრატს „მიანდო მას მასვე დროსა გამაგრება ციხისა, შილდისა, ლ ა ლ ი ს ყ უ რ ი ს ა და სხვათა ლეკთათვის დაღესტნით გამოსავლელთა ხეობათა“¹⁰⁹.

¹⁰⁸ G ü l d e n s t ä d t, გვ. 96.

¹⁰⁹ პ. ი. ი. ს. ე. ლ. ი. ა. ნ. ი., ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ტფილისი, 1936, გვ. 87.

პლ. იოსელიანი ჩოლოყაშვილების ისტორიის დადგენისას ერთგან წერს, რომ ლალისყურის ციხე ეკუთვნოდაო ჯარდან ჩოლოყაშვილს, რომელიც ერეკლე მეორის მიერ იმერეთის მეფის დავითის წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობის მონაწილე ყოფილა¹¹⁰.

ანაზომების მონაცემებისა და ციხის ნაგებობათა ანალიზის შედეგად ჩვენ შევადგინეთ რეკონსტრუქციის პროექტი ამ პროექტში დამატებული მცირეა, ძირითად ფაქტიურ მასალაზე დაყრდნობილი. ფოტო-სურათები და ნახაზები არ იძლევა ასეთი დიდი ციხეების მთლიანობაში წარმოდგენის საშუალებას. ამ აქსონომეტრიული ნახაზით კი ციხის პირვანდელი სახე უკეთ აღიქმება (სურ. 33).

ნ ა ფ ა რ ე ლ ი

მდ. ალაზნის მარცხენა მხარეს, ვაკეზე დგას დიდი ზომის ციხე-გალავანი. იგი მჭიდროდ დასახლებულ სოფ. ნაფარეულის შუა მდებარეობს. როგორც ეტყობა, ამან განაპირობა მის ნანგრევებად ქცევა. ციხეს XIX ს-ში, როდესაც დაუკარგავს ფუნქცია, მისი ტერიტორია საცხოვრებელ და სხვა სახის ნაგებობებს მოუყავებია. თანაც, ციხის კედლები ქვის კარიერად ქცეულა.

ციხის შესახებ ისტორიულ წყაროებში არაერთი ცნობები არ არის შენახული. სამწუხაროდ, არც ძეგლს გააჩნია წარწერა. ცნობილია, რომ იგი ქავჭავაძეების ტერიტორიაზე იდგა, ალბათ ციხეც მათ ეკუთვნილებას წარმოადგენდა.

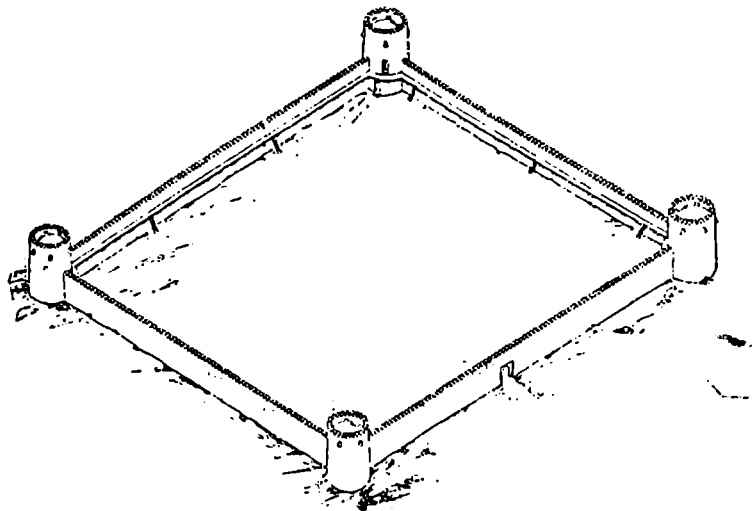
ციხის გეგმა კვადრატს მიახლოებულია (94×83 მ). მის შიგნით ძველ ნაგებობათა ნაშთი არ ჩანს, კუთხეებში კი, სხვა ამ ტიპის ციხეების მსგავსად, ცილინდრული კოშკები დგას. ნანგრევებში ზუსტად ვერ დგინდება კიშკრის ადგილი. შერჩენილი ნაწილების მიხედვით, სავარაუდოა, რომ კიშკარი დასავლეთით ყოფილიყო. დასავლეთის კედლის ცენტრში XIX ს-ის განიერი კიშკარია. შესაძლოა, იგი ძეგლის ადგილას იყოს მოწყობილი (სურ. 34).

ციხის კედლები აქაც ორიარუსიანი ყოფილა. ჩრდილოეთის კედელი ამ რამდენიმე ათეული წლის წინათ. მთლიანად მოუზღვევია და ამჟამად აქა-იქ მხოლოდ კვალი-ღა ჩანს. სამხრეთის კედლის მხოლოდ ქვედა ნაწილია ორმეტრამდე შერჩენილი. დასავლეთის კედლის შუა ნაწილი ზოგან მთლიანადაა შერჩენილი, ზოგან კი საწა-

¹¹⁰ П. Иоселиани, Род князей Чолокаевых, Тифлис, 1865, გვ. 26.

ხევროდ მორღვეულია. ყველაზე უკეთაა დაცული აღმოსავლეთის კედელი; აქ უმნიშვნელო ნაწილია დაკარგული.

ციხის კედლების ქვედა იარუსი საშუალოდ 2,5 მეტრის სიმაღლისაა. დაახლოებით ასეთივე სიმაღლისაა ზედა იარუსიც. ქვედა იარუსი მთლიანად ყრუ იყო, ზედა კი საბრძოლოს წარმოადგენდა. კედლები თხელი იყო; ქვედა თუ 80 სმ, ზედა 50 სმ. მათ შორის განსხვავება ქმნის 30 სმ საფეხურს, რაც არ იყო საკმარისი მეგრძოლთა ბილიკისათვის. ამიტომ დამატებით ხის ბილიკი ყოფილა (სურ. 35, ტაბ. XXVII₁₂).

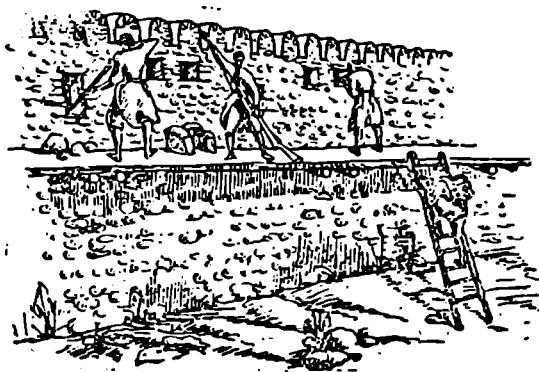

სურ. 34. ნაფარეული. ციხის რეკონსტრუქციის პროექტი

ზედა იარუსის კედლებზე იქვე მახლობლად მდგარი ნაფარეულის ციხის მსგავსად, მხოლოდ სათოფეები ყოფილა. ცალმაგი და შეწყვილებული სათოფეები მდებარეობს ერთ ჰორიზონტზე. ისინი ახლო-ახლოა განლაგებული. კახეთის ბევრი ციხე-გალავნის მსგავსად, ამ ციხის კედლებსაც ქონგურები არ გააჩნია, არამედ ზედაპირი გადამრგვალებულია.

კუთხეებში მდგარი ოთხივე კოშკი მეტ-ნაკლებად დაზიანებულია. მთავარი კოშკი, დიდი და მასიური, მდგარა სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეში. ანალოგიური ციხეების მიხედვით თუ ვიმსჯელებო, ეს კოშკი სხვებზე მაღალი უნდა ყოფილიყო. კოშკების სიმაღლეში განსხვავებას აღწევდნენ სართულების რაოდენობის გადიდებით, ან სართულების სიმაღლეების გაზრდით. ნაფარეულის კოშკებიდან

უკეთ შერჩენილი კოშკი ოთხსართულიანია. სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიდან მხოლოდ ორი სართულია გადაჩენილი, მაგრამ უნდა დავუშვათ, რომ აქაც იქნებოდა არანაკლები ოთხი სართულისა.

სურ. 35. ნაფარეული. ციხის რეკონსტრუქციის პროექტი

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკში, სხვა კოშკების მსგავსად, პირველი და მეორე სართულზე ცალ-ცალკეა შესასვლელი. პირველი სართული ნათდება მალა მდებარე ორი საკმლით. კოშკის სქელ კედლებში (185 სმ) განლაგებულია დიდი ზომის ოთხი ღრმა ნიშა. ყოველ ნიშაში შეწყვილებული სათოფეებია მოწყობილი. შესასვლელის პირდაპირ მდებარეობს ნახევარწრიული გეგმის მქონე ბუხარი, ხოლო მის მარჯვნივ ვიწრო კარია კიბის უჯრედში მოსახედრად. ამ კედლის კიბით შეიძლება მოხვდეთ მეორე სართულზე. იქიდან კი კიბე ისევ ზევით მიემართება. ასეთივე კავშირი იქნებოდა, ალბად, მეოთხე სართულთანაც. კოშკის მეორე სართული პირველის მსგავსადაა გადაწყვეტილი. აქაც ნიშებში შეწყვილებული სათოფეებია, მოზრდილი სამი საკმელია და ბუხარი.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკი დიამეტრით მცირედ ჩამოუვარდება აღწერილს. მისგან დარჩენილია მხოლოდ პირველი სართული სარდაფით¹¹¹. პირველი სართული გადაკეთებულია. შეიმჩნევა მხოლოდ ნიშები, შესაძლოა მათში სათოფეებიც იყო.

¹¹¹ ამ საუკუნის დასაწყისში კოშკი გადაუკეთებიათ საცხოვრებლად და ზემოდან ვრცელი ოთახი დაუდგამთ მოზრდილი აივნით (ამჟამად ამ სადგომში აფთიაქია გაშართული).

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი ოთხსართულიანი უნდა ყოფილიყო. იგი გადაკეთებულია¹¹². ეს კოშკი ჩრდილო-დასავლეთის კოშკის მსგავსი ყოფილა.

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი სხვებზე უკეთ გადარჩენია დროთა ვითარებას (სურ. 36). აქ მეოთხე სართულის ქვედა ნახევარიც კი არის შერჩენილი. ანალოგიური ციხეების კოშკების მსგავსად ეს კოშკიც ალბათ ქონგურებიანი ბანით მთავრდებოდა. კოშკს პირველ და მეორე სართულებში ცალ-ცალკე აქვს შესასვლელი. შესასვლელები ნახევარწრიული თაღოვანი გადახურვითაა. პირველი სართულის განათება ჩრდილოეთით, მაღლა ჰერქვეშ მდებარე სარკმლით ყოფილა. კედლებში მხოლოდ სამი სწორკუთხა ნიშაა. სართულშუა გადახურვა, სხვა კოშკების მსგავსად, აქაც ხის კოჭებზე ყოფილა მოწყობილი. სართულშუა კავშირი სხვადასხვაგვარად იყო გადაწყვეტილი. პირველსა და მეორე სართულს შორის ხის კიბე ყოფილა, ხოლო ზედა სართულები ერთმანეთს კედლის კიბით უკავშირდებოდნენ. ბუხარი, შეისრული თაღით, მეოთხე სართულს გაარდა, ყველა სართულშია.

მეორე სართულის კედლებში ორი სწორკუთხა ნიშა და სამი შეწყვილებული სათოფეა. მესამე სართულის კედლებში მხოლოდ ქვემოთ მიმართული ცალმაგი სათოფეებია. მეოთხე სართული სხვებზე ერთულია. მის კედლებში, თითქმის თანაბრად, განლაგებულია ხუთი სალოდე. ოთხი მათგანი ციხის კედლების გარეთაა, ხოლო ერთი შესასვლელების დასაცავად მათ დაჰყურებს. სალოდეებს შორის მოწყობილია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები. ჩრდილოეთით მდებარე სალოდეებს შორის სწორკუთხა ნიშებიცაა მოთავსებული, ხოლო აღმოსავლეთით ღრმა და მაღალ ნიშაში საპირფარეშო ყოფილა მოწყობილი. სალოდე გარედან ხის შევრილებზე დაყრდნობილი ნისკარტაა. როგორც არა ერთხელ აღგვინიშნავს, ასეთი ფორმის სალოდეები განსაკუთრებით გავრცელებულია XVIII ს. ქართლ-კახეთში.

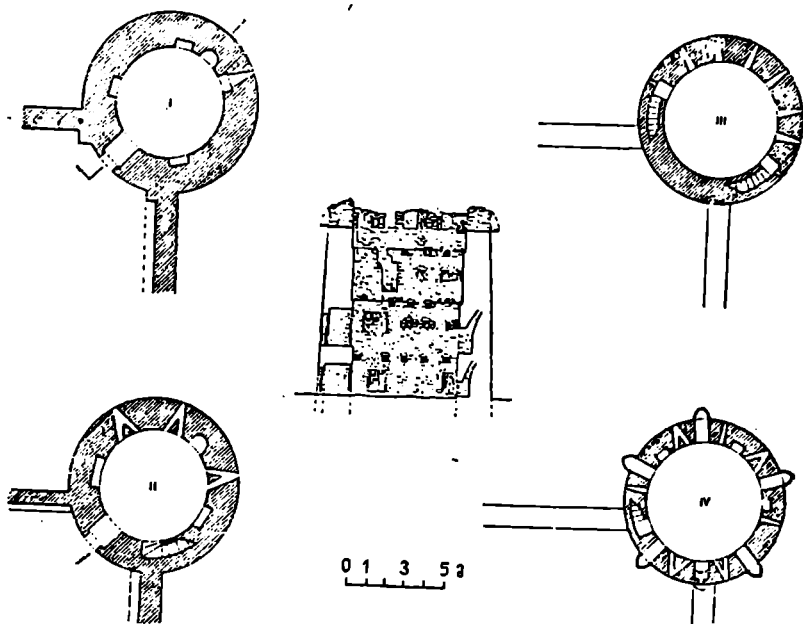
ციხის კედლები და კოშკები მთლიანად ნაგებია რიყისქვით. სხვა მასალა თავდაპირველ ფენაში არსად არაა გარეული.

როგორც აღრევე აღვნიშნეთ, ციხის არც წარსული და არც აგების დროა ცნობილი. აღმოსავლეთ საქართველოს ანალოგიური ციხე-გალავნების მსგავსად იგი არ შეიძლება აგებული იყოს XVIII ს.

¹¹² ოციანი წლების ბოლოს კოშკის გვერდით აბანო დაუდგამთ და კოშკში წყალსაცავი მოუწყვიათ.

მეორე მეოთხედზე უადრეს, ამიტომაც მისი დათარიღება შეიძლება XVIII ს. შუა წლებით და იმავე საუკუნის მეორე ნახევრით.

ალაზნის მარცხენა მხარეს, თითქმის ერთ ხაზზე, ციხე-გალავნების განლაგება დასახლებულ პუნქტებში უეჭველად სახელმწიფო...

სურ. 36. ნაფარეული. ციხის ჩრდილო-დასავლეთის კოშკის გეგმები და განაკვეთი

ფოს ერთიან ღონისძიებაზე მიგვითითებს. კახეთში ლეკთა გამუდმებით თარეშის წინააღმდეგ მიღებულ მრავალ ღონისძიებათა შორის, ერთ-ერთი იყო ციხეების, გალავნებისა და კოშკების გეგმიანი მშენებლობა.

როგორც განხილვისას ვნახეთ, ციხეს პირვანდელი სახით ჩვენამდე არ მოუღწევია, ამიტომ ვცადეთ აღგვედგინა იგი ძველ ფორმებში. აქ მოცემული რეკონსტრუქციის პროექტში გალავნის აღდგენა არავითარ სირთულეს არ წარმოადგენდა, რადგან მონაცემები საკმაოდ იყო, მაგრამ იგივე არ ითქმის კოშკებზე. დღეს არსებული ფრაგმენტების მიხედვით ზუსტად აღსდგა ჩრდილო-დასავლეთის

კოშკი. შედარებით კარი მონაცემები იყო სამხრეთ-დასავლეთის კოშკის აღსადგენად. ორი დანარჩენი კოშკი, ამ კოშკებისა და არალოგიური კოშკების მიხედვითაა აღდგენილი (სურ. 35).

ფ შ ა ვ ე ლ ი

ალაზნის აუზის მარცხენა მხარეს ვაკეზე დგას სოფ. ფშაველის ციხე-გალავანი. იგი ამ ტიპის სიმაგრეებში გამოირჩევა მცირე ზომით (58×50 მ), მისი შერჩენილი ერთადერთი შესასვლელი ვიწროა, ამიტომ ჭიშკრის როლს ვერ შეასრულებდა და ამდენად ურეშიც ვერ შევიდოდა (ტაბ. XXXI).

ციხის კედლები შესამჩნევად დაზიანებულია, მათი სიმაღლე ოთხ მეტრს არ აღემატება. კედლის ქვედა ნაწილი ყრუა. ზედა ნაწილს ხის კოჭებზე დაყრდნობილი მებრძოლთა ბილიკი ჰქონია (ზედა კედელი ქვედაზე თხელია მხოლოდ 20 სმ). მეოთხე იარუსს, როგორც საბრძოლოს, ჰქონია სათოფეები. ცალმაგი სათოფეები ორ რიგად გაჰყვება კედლებს. ქვედა რიგის სათოფეები ცერად ძირს მიემართება, ზედა კი ჰორიზონტალურად იმზირება. კედლებს ქონგურები აქაც არა აქვს, ისინი ისეა გადამრგვალებული.

გალავნის კუთხეებში მდგარი კოშკები მეტ-ნაკლებად ყველა დაზიანებულია. არც ერთ მათგანს თავდაპირველი სიმაღლე არ შერჩენია, ამდენად არ ირკვევა სართულიანობა. კოშკებს პირველ და მეორე სართულებზე ცალ-ცალკე აქვთ შესასვლელი.

სამხრეთ-აღმოსავლეთის კოშკის ქვედა სართული ყრუა. მეორე სართულის კედლებში ცალმაგი სათოფეები ორ რიგადაა განლაგებული. მესამე სართულის (თუ ბანის) კედლების მხოლოდ მცირე ნაწილია შერჩენილი.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკის შიდა კედელი ნაწილობრივ მორღვეულია. აქაც ქვედა სართული ყრუა. მეორე სართულზე სათოფეები ისევ ორ ჰორიზონტზეა განლაგებული. მესამე სართულიდან არაფერია შერჩენილი.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკის შიდა კედელი ნაწილობრივ მორღვეულია. აქაც ქვედა სართული ყრუა. მეორე სართულზე სათოფეები ისევ ორ ჰორიზონტზეა განლაგებული. მესამე სართულიდან არაფერია შერჩენილი.

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკი სხვების მსგავსია. კოშკის ეზოსკენ მდებარე კედელი დაზიანებულია, მაგრამ ეტყობა, რომ ორივე სართულის კარები კოჭებით იყო გადახურული. მეორე სართულის

კედლები 10—15 სმ თხელდება და მასში ორმაგი და ცალმაგი სათოფეებია განლაგებული.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიც აღწერილის მსგავსია. მხოლოდ იგი მეტადაა დაზიანებული. პირველ სართულს კარი აქვს, ხოლო მეორე სართულის დაზიანებულ კედლებში ნაწილობრივ შერჩენილია პირდაპირი და დახრილი სათოფეები.

ციხის ნანგრევებში არ ირკვევა. თუ როგორ მთავრდებოდა კოშკები. იმ დროის სხვა ციხეების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, უნდა დავსკვნათ, რომ აქაც კოშკების დამთავრება ქონგურებიანი იქნებოდა.

ციხე მთლიანად ნაგებია რიყისქვით, სხვა მასალა და მათ შორის აგურიც არსად არაა გამოყენებული.

ციხის ტერიტორიაზე თავდაპირველი ნაგებობის კვალი არ ჩანს. მე-19 საუკუნეში კი აქ ერთნაეიანი მოზრდილი ეკლესია დაუდგამთ. უფრო მოგვიანებით კი მისთვის დასავლეთით სამსართულიანი ულახათო სამრეკლო მიუშენებიათ.

ფშაველის ციხე ჩვენამდე მოღწეულ ისტორიულ საბუთებში არ არის ცნობილი. არც ძეგლს გააჩნია სამშენებლო წარწერა. მხოლოდ ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით, ჩვენს სოფელს ციხე არ ჰქონია და შიშიანობის დროს თურმე ლალისყურის ციხეს აფარებდნენ თავს. ეს კი დაკავშირებული იყო მრავალ უხერხულობასთან, რადგან ციხე სხვისი იყო და ამავე დროს მათ შორის მდინარე შტორი გადიოდა, რომელიც ძნელი გადასალახავი იყო. შემდეგში, ლეკების ხშირი თავდასხმის გამო, აქვე ციხე აუგიათ.

ციხე ტიპით ისე სხვა ნიშნებითაც, სწორედ ლეკიანობის დროინდელ ციხეებთან პოულობს ანალოგიებს. ამდენად, მისი დათარიღება შეიძლება XVIII ს. მეორე ნახევრით. გულდენშტეტი 1772 წელს კახეთში მოგზაურობის დროს ლალისყურის ციხეს იხსენიებს. ფშაველისას კი—არა. შეიძლება ეს შემთხვევითი იყოს. მაგრამ არა ისაა გამორიცხული, რომ ციხე მერე იყოს აგებული*.

რაც შეეხება ზემომოყვანილ გადმოცემას, იგი არ უნდა იყოს სიმართლეს მოკლებული. როგორც ლალისყურის განხილვის დროს იყო აღნიშნული, იქ მდგარი ერთი ციხე დაინგრა 1742 წელს მიწისძვრისაგან, ხოლო მეორე ციხე რომელიც ახლაც დგას, აგებული უნდა იყოს მიწისძვრის შემდეგ უახლეს ხანებში. მისი თანამედროვეა ფშაველის ციხეც. ქრონოლოგიურად ისინი დიდად არ უნდა იყვნენ ერთმანეთს დაცილებულნი. ლალისყურის პირველი ციხის დროს კი ფშაველში ციხე არ იყო.

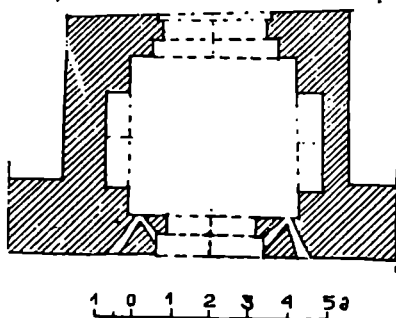
აღნიშნულის გარდა, ზემომოყვანილ გადმოცემაშიც კარგა-
ჩანს გალავანთა დანიშნულება.

შ ი ლ დ ა

სოფლის „გალავნის“ ტიპის ციხე მდებარეობს მდ. ჩელთის მარ-
ცხენა ნაპირზე. სოფელი ვაკეზეა გაშენებული, აქ კი მდინარის ნა-
პირი 30—40 მ ციცაბოა. ციხისთვის მდინარეს ძირი გამოუთხრია.
და კედელი ამ მხარეს მთელ სიგრძეზე წაუღია.

ციხე ძალიან დაზიანებულია. ციხის შიგ და გარეთ მრავალი
ახალი სახლი დგას. ზოგი მათგანი საცხოვრებელია, ზოგი სააუადმ-
ყოფო და ზოგიც დამხმარე დანიშნულებისაა. ამ მიშენება-დაშენე-
ბათა გამო რაც ნგრევას გადაურჩა, ისიც მთლიანად არ აღიქმება.

ციხის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა (ჩრდილო-
დასავლეთისა არაა შერჩენილი, მაგრამ ადგილობრივმა მცხოვრებლე-
ბმა დაგვიდასტურეს). სამხრეთისა და დასავლეთის ცენტრებში კი
სწორკუთხა კოშკებია. იყო თუ არა ჩრდილოეთის კედლის შუა,
მდინარის მხარეს, ასეთივე კოშკი, არ ჩანს.

სურ. 37. შილდა. ციხის შესასვლელი კოშკის
გეგმა

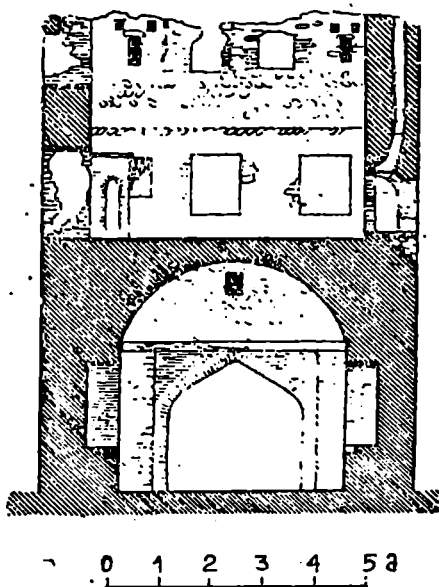
ციხის ჰიშკარი მოთავსებულია სამხრეთის ცენტრალური კოშ-
კის ქვემოთ (სურ. 37, 38, ტაბ. XXIX). კოშკში XIX საუკუნეში
უცხოვრიათ და იგი შესამჩნევადაა გადაკეთებული. განსაკუთრებით
თვალში გეცემათ მეორე და მესამე სართულის დიდი სარკმლები.
პირველი სართული ცილინდრული კამარითაა გადახურული, ზედა

სართულებს კი ხის გადახურვა ჰქონია. ციხის განიერი შესასვლელი ისრული თალებითა და კამარითაა გადახურული. კოშკის გვერდის კედლებში თითო დიდი ნიშაა. ამ ნიშების გადახურვაც შეისრული თალია. ოთხივე თალის ფორმა ისეთია, როგორც ეს ხშირად გვხვდება XVIII საუკუნეში. კოშკის შიგნითა კუთხეებში შეწყვილებული სათოფეებია მოთავსებული. ეს სათოფეები დატანებულია კონკრეტული შემთხვევისათვის, კერძოდ, როდესაც მტერი ჰიშკრის გარეთა კარში შემოსვლას მოახერხებდა და შიდა კარის აღებას შეუძლებოდა სწორედ ამ შემომწყვდეულთა წინააღმდეგ შიგნიდან ოთხი თოფი ამოქმედდებოდა.

მეორე და მესამე სართულებზე ყველა დეტალი გადაკეთების გამო არც ირკვევა, მაგრამ შერჩენილის მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ კედლებში ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები ყოფილა განლაგებული. ბუხარი მხოლოდ მეორე სართულზე ყოფილა დასაყლებით. კოშკის მესამე სართულს ეზოსკენ ორი დიდი და ერთი პატარა სარკმელი გააჩნია. ეს დიდი თაღოვანი სარკმლები კოშკის საცხოვრებელ დანიშნულებაზე მეტყველებს. ეზოსკენ ნალებს საშიში იყო ასეთი დიდი ღიაღების დატანება, მტრის შემოსევისას კი მას დახურავდნენ (კოშკში საპირფარეშო აღმოსავლეთით ღრმა და მაღალ ნიშაში უნდა ყოფილიყო მოთავსებული). კოშკს ჰქონდა თუ არა მეოთხე სართული ან საბრძოლო ბანი, არ ირკვევა. კოშკი მხოლოდ გარეთაა შევრილი, გალავნის შიდა ხაზი კი არ ირდევია. კოშკის მთელი კორპუსით გარეთ გატანა კარგადაა მოფიქრებული გალავანთან მომდგარი მტრის მოსაგერიებლად. სამხრეთის ხაზზე სამი კოშკი გამოდიოდა. მათ შორის მანძილები ისე იყო გათვლილი, რომ მკვდარი წერტილები არ რჩებოდა. ასეთ შემთხვევაში მანამ დამცველებს ტყვია-წამალი არ გამოელოდათ, გალავანთან მტერი ვერ მივიდოდა.

ციხის მეორე პირამიდული კოშკი, რომელიც დასავლეთის კედლის შუა დგას, ძირითადად აღწერილის მსგავსადაა გადაწყვეტილი. კოშკის პირველი სართული აქაც შესასვლელს წარმოადგენს, მაგრამ ეს შესასვლელი სათადარიგოა და არა ჰიშკარი. ჩვეულებრივი კაზო მდებარეობს სამხრეთის კედელში (ტაბ. XXIX₂). ამ შესასვლელის ფასადი, ჰიშკრის ფასადის მსგავსად სწორკუთხედშია ჩამჯდარი და კბილანებით მთავრდება. შიგნით, მოგრძო სწორკუთხა გეგმის მქონე სართული ცილინდრული კამარითაა გადახურული. ციხეში გასასვლელი კარი აღმოსავლეთის კედელშია გაჭრილი (აქ რაღაც გადაკეთებასთან უნდა გვეკონდეს საქმე. გალავანში მდებარე სათო-

ფეების მიხედვით კოშკი მერეა აგებული). სართულის, ორ დანარჩენ კედელში ღრმა და განიერი ნიშებია მოთავსებული. ამას გარდა, დასავლეთის კედელში მოწყობილია კიბე, რომლითაც შეიძლება მეორე სართულზე მოხვედრა. მეორე და მესამე სართული აქაც გადაკეთებულია. ისე ეტყობა, რომ ესენიც საცხოვრებელი და თავდაცვითი იყო. კედლებში სხვადასხვანაირი სათოფეებია განლაგებული. სარკმლები კი დიდებიცაა და პატარებიც (საპირფარეშო მეორე სართულის დასავლეთის კედლის მარცხნივაა მოთავსებული). გადაკეთებული კედლების თავდაპირველი დეტალების დადგენა ძნელია, მაგრამ ეტყობა, რომ მეორე და მესამე სართულებს სამხრეთით ცალ-ცალკე ჰქონია კარი. თუ აქეთ შვერილი აივნები არ იყო, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ საჭიროების შემთხვევაში ხის კიბეებს გამოიყენებდნენ. თუ პირველი სართული კამარით იყო გადახურული, მეორე და მესამე სართულებს ხის გადახურვა ჰქონიათ.

სურ. 38. შილდა. ციხის შესასვლელი კოშკის განაკვეთი

ციხის კუთხეებში მდგარი ცილინდრული კოშკებიდან ყველაზე უკეთაა მოღწეული სამხრეთ-აღმოსავლეთის. თუ როგორ მთავრდე-

ბოდა კოშკი, აქაც არ ჩანს, მაგრამ მოღწეულია ოთხი სართული. პირველ და მეორე სართულებს შესასვლელი ცალ-ცალკე ჰქონიათ ეზოდან. პირველი სართული ყრუა. მეორე სართულის კედლებში ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები განლაგებულია თანამიმდევრობით, ცალმაგი ძირსაა მიმართული, ორმაგი—პირდაპირ იყურება. მესამე სართულიც დაახლოებით ასე ყოფილა გადაწყვეტილი, მაგრამ XIX ს-ში გაჭრილი კარ-სარკმლებით დარღვეულია თავდაპირველი გადაწყვეტა. მეოთხე სართულის კედლების ქვედა ნაწილებია შერჩენილი. სადაც ვხედავთ თითქმის თანაბრად განლაგებულ ექვს სალოდე. დავასკვნათ, რომ, რადგან სალოდეები მეოთხე სართულზეა იგი იქნებოდა უკანასკნელი სართული. მის ზემოთ მოსალოდნელია ბანი ყოფილიყო. კოშკი მთლიანდ ნაგებია რიყისქვით.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კოშკი აღწერილის მსგავსი ყოფილა. ამ ოციოდე წლის წინათ მდინარეს ძირი გამოუტყლია და ჩანგრეულია. დარჩენილია გალავნის მიჯნაზე კოშკის სამი სართული ვიწრო ზოლად.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი დიდი ხანი არ არის რაც დაურღვევიათ. შერჩენილია სამხრეთის კედელი ორიოდე მეტრზე, სადაც ჩანს ორი შეწყვილებული სათოფე და მესამის ნაწილი.

ციხის გალავანი მაღალია, 6—7 მ ამართული. გალავანი ორ-იარუსიანია. ძირითადად საბრძოლოა მეორე იარუსი, მაგრამ პირველის კედლებშიცაა განლაგებული სათოფეები. მეორე იარუსის კედლებში თითქმის თანამიმდევრულად, 1,5—2 მ დაცილებით, განლაგებულია ცალმაგი ძირს დახრილი და ორმაგი პირდაპირი სათოფეები. მეორე იარუსის მებრძოლთა ბილიკი მიღებულია კედლების სისქის განსხვავებით. ქვემოთა კედლები ორი მეტრის სისქისაა, მაშინ, როდესაც ზემოთა 80—90 სმ, დარჩენილ 100—120 სმ სიგანის ბილიკზე მოძრაობა თავისუფლად შეიძლება. გალავანი ზემოდან გადამრგვალებულია, ისე როგორც ეს ხშირად გვხვდება კახეთის ციხეებში.

ციხეს კიდევ ერთი სათადარიგო კარი ჰქონია აღმოსავლეთის კედლის შუა. კარი ისრული თაღითაა გადახურული.

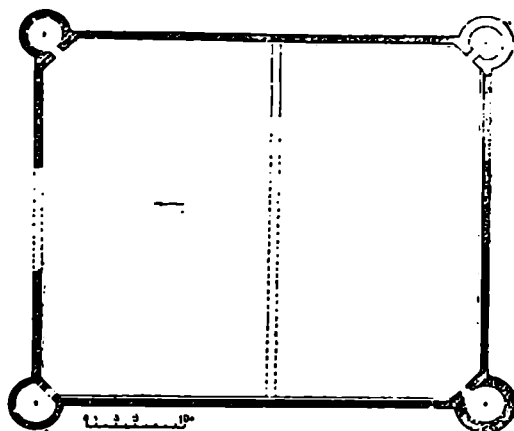
ციხის მეპატრონეზე, მშენებლებზე და მის ისტორიაზე არაფერი ცნობა არ არის შერჩენილი. გადმოცემით ციხე ეახვახიშვილებს ეკუთვნოდათ.

ციხე ყველა ანალოგიას მხოლოდ XVIII ს. შუა და მეორე ნახევრის ციხეებში პოულობს, ამიტომ მასაც ამ პერიოდის ნაგებობაჲ მივიჩნივთ.

ი ყ ა ლ თ ო

შუა საუკუნეების ქართული კულტურის ერთ-ერთი ცენტრი იყალთოში მდებარეობდა. ამ დიდებულ ანსამბლს მრავალი გადკეთება განუცდია. ანსამბლის გალავანსაც არა ერთხელ უცვლია სახე. მას გვიან საუკუნეებში, სავარაუდოა, თავდაცვისათვის შესაფერისი გალავანი ჰქონოდა. მაგრამ იგი არ შერჩენილა.

იქვე ერთ კილომეტრზე მდებარე სოფელ იყალთოს XVIII ს. ში საკუთრად სიმაგრე ჰქონია. ამ ძნელბედობის ხანაში სიმაგრის გარეშე ყოფნა სავალალო იქნებოდა. ამ პერიოდში ეს სოფელი მაყაშვილებს ეკუთვნოდათ და ციხეც მათი იქნებოდა (ამ გვარის წარმომადგენლებს, ციხის ფუნქციის დაკარგვის შემდეგ, მის ეზოში ორი შენობა აუგიათ და ამჟამადაც ცხოვრობენ).

სურ. 39. იყალთო. ციხის გეგმა

იყალთოს სიმაგრე ციხე-გალავნების ტიპისაა, მხოლოდ ზომებით მცირეა ($42 \times 37,5$ მ). სამწუხაროდ, როგორც კახეთის ციხე-

გალავნები საერთოდ, ისე ესეც ძალზე დაზიანებულია. მისი არც ერთი ნაწილის თავდაპირველი სახის აღდგენა არ ხერხდება.

ციხის გეგმა კვადრატს მიახლოებული სწორკუთხედია (სურ 39) მის კუთხეებში ცილინდრული კოშკები მდგარა გალავნის დასავლეთის ერთი ფრაგმენტის მიხედვით ირკვევა, რომ მისი სიმაღლე ექვს მეტრს აღემატება, კედლები ჩვეულებისამებრ ორსართულიანია. ქვედა იარუსი ყრუა, ხოლო ზედაში სათოფეები ყოფილა განლაგებული. სათოფეები, რამდენადაც მტკიცდება, ცალმაგისა და შეწყვილებულის თანამიმდევრობით ყოფილა წარმოდგენილი. ცალმაგი შიგნიდან მაღალია და ქვემოთკენაა დაქანებული, ხოლო ორმაგი პირდაპირაა მიმართული. იარუსები ყველგან არაა ერთ დონეზე. მაგ., დასავლეთისა 3 მეტრზეა, ხოლო დანარჩენები—2.5 მეტრზე. კედლების სისქეებს შორის განსხვავებით 20—30 სმ საფეხური იქნება. ცხადია, მებრძოლთა ჩამოსადგომად ეს საფეხური არ იქნებოდა საკმარისი. აქ დამატებით ხის ჩამოსადგომს მოაწყობდნენ.

ციხის ტერიტორია შუა კედლით თითქმის ორ თანაბარ მონაკვეთად ყოფილა გაყოფილი. ამ კედლის ფრაგმენტებით არ ირკვევა, თუ სად იყო მათი მაკავშირებელი კარი. ციხეში შესასვლელი კი მოწყობილი ყოფილა დასავლეთ მონაკვეთში.

კოშკებიდან უკეთაა შერჩენილი ჩრდილო-აღმოსავლეთის. აქ გვიანი გადაკეთების მიუხედავად შემდეგის გარჩევა ხერხდება. კოშკის მეორე სართულის ზედა ნაწილი მორღვეულია. კოშკის ორივე სართულს ეზოდან ცალ-ცალკე ქონია შესასვლელი. პირველი სართული, როგორც დამხმარე, მხოლოდ ორი სათოფითაა. ერთი მათგანი ერთ გალავანს იცავს, მეორე—მეორეს. კარის პირდაპირ ბუხარია. გვერდებზე კი — მცირე ზომის ორ-ორი ნიშა. მეორე სართულზეც კარის პირდაპირ ისევ ისრულთაღიანი ბუხარია. გარე კედლების ქვედა რიგში ძირს მიმართული შეიდი სათოფეა, ზედა რიგში კი — ექვსი პირდაპირი.

დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობაშია სამხრეთ-დასავლეთის კოშკი. როგორც ეტყობა ოთხივე კოშკს შესასვლელები პირველ და მეორე სართულებზე ჰქონიათ. ამ კოშკის პირველი სართულიც აღწერილის მსგავსადაა გადაწყვეტილი, მხოლოდ აღსანიშნავია ის ვარაუზი, რომ გალავნების დამცველი თითო სათოფეები მოთავსებულია თითქმის ქერქვეშ. ასეთი გადაწყვეტა, ცხადია, ნაკარნახევია იმით, რომ პირველი სართული მიწასთან ახლოს იყო, ამიტომ ალყის შემთხვევაში სათოფე თუ დაბლა იქნებოდა, მტერსაც გაუადვილდებოდა მისი გამოყენება. მეორე სართულის კედლების შერჩე-

წილ ქვედა ნაწილში ჩანს ბუხარი და ძირს დაქანებული ექვსი სათო-
ფე.

სამხრეთ-დასავლეთის კოშკიც აღწერილების მსგავსია, მხოლოდ
აქ შესამე სართულიცაა ადგილზე. ეს სართულიც სათოფეებიანია.

ჩრდილო-დასავლეთის კოშკიდან მხოლოდ პირველი სართულია
გადარჩენილი. აქეთ მხარეს გარედან მიწა დაბლაა, ამიტომ პირველი
სართული ისეა გადაწყვეტილი, როგორც სხვების მეორე სართული.
ე. ი. გარე კედლებში პირდაპირი და დახრილი სათოფეებია. აქაც
სხვა კოშკების მსგავსად, სართულშია გადახურვა ყოფილა ხის.

ციხე მთლიანად ნაგებია ფლეთილი ქვით. აგური მხოლოდ ბე-
ხრების თაღებზეა ნახმარი.

ციხის წარმოშობასა და მის წარსულზე არაფერია ცნობილი
ტიპით კი იგი მხოლოდ XVIII ს-ში შეიძლება წარმოშობილიყო.
უფრო კი ციხე იმავე საუკუნის შუა ხანების ნაწარმოებია. ამაზე
განსაკუთრებით მიგვითითებს გეგმის გადაწყვეტა და სათოფეების
სისტემა.

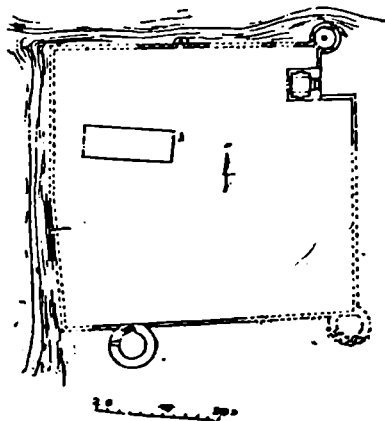
ზ ა მ მ ი

მდ. იორის მარცხენა ნაპირას მდებარეობს სოფ. ხაშმი. სოფელი
დაბალზეა გაშენებული, ციხე კი უშუალოდ მდინარეს დაჰყუ-
რებს¹¹³. მდინარის კალაპოტი გაშლილია. ახლა მდინარე ასიოდე მე-
ტრით მოშორებულია ციხეს, მაგრამ ადრე, როგორც ეტყობა, ეი-
ხეს ძირში მდინარე ჩამოუდიოდა. ციხეს სპეციალურად წყალზე
ჩასასვლელი ჰქონია. ამ მხარეს, გალავნის ერთ მონაკვეთში, კაოი
იყო, საიდანაც მოხვდებოდა ბაქანზე. ბაქნიდან კედლის გაყოლე-
ბაზე, მდინარის ორივე მხარეს ჩასასვლელად განიერი კიბე მიიმარ-
თებოდა. ხაშმს სასმელი წყალი, მდინარის გარდა, ამ უკანასკნელ
წლებამდე არ ჰქონია. მაშინაც მდინარე იყო მათი მკვებავი და ასე-
თი კაპიტალური ჩასასვლელიც ამის გამო იყო მოწყობილი. მდინა-
რის ნაპირის სიმაღლე 5—6 მ არ აღემატებოდა.

ხაშმის სიმაგრე არ არის ერთდროული. მთელი ანსამბლი XVII ს.
ბოლოსა და XVIII ს. ნაწარმოებია. უკანასკნელი პერიოდის დამა-
ტებებმა იგი ციხე-გალავანთა ტიპს დაუახლოვა (სურ. 40).

¹¹³ გულდენშტეტის ცნობით, ხაშმის ციხე 1772 წ. ლეკების ხშირი შემოსე-
ვების გამო მიტოვებული უფილა (Güldenstädt, გვ. 81).

თავდაპირველად აქ ერთნავიანი ეკლესია მდგარა. მისთვის, არც თუ ისე დიდი ხნის შემდეგ, კოშკოვანი სამრეკლო მიუშენებიათ (სურ. 41). ერთი ოთხკუთხა კოშკიც, ალაყათის კარით, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მოშორებით დაუდგამთ. ეკლესიას და სამრეკლოს

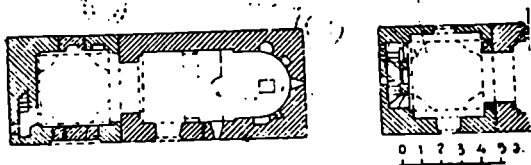
სურ. 40. ხაშში. ციხის გეგმა

ალაყათის კოშკთან ერთად გალავანიც უნდა ჰქონოდა. ეს გალავანი, რაღაც მიზეზით, მოშლილა და შემდეგ ახალი გალავანი აუვიათ. ახალი გალავანი უფრო დიდი მასშტაბისა იყო და მას, უკვე არსებულითა გარდა, სამი ცილინდრული კოშკიც ახლავს. ანსამბლის ამ უკანასკნელ სახეს მე-19 საუკუნემდე მოუღწევია. ხოლო ამ დროს, რადგან მას ფუნქცია დაკარგული ჰქონდა, შიგ სახლები ჩაუდგამთ. უპატრონობის გამო ნაგებობები დარღვეულა და ანსამბლი მეტად დაზიანებული სახითაა მოღწეული.

ერთნავიანი ეკლესია საშუალო ზომისაა. მას შესასვლელი სამხრეთით ჰქონია. აღმოსავლეთით და სამხრეთით თითო თანჯარა იყო (კარი და სარკმელები XIX ს. გაუგანივრებით). დასავლეთით იყო თუ არა ასეთი სარკმელი არ ირკვევა, რადგან იგი სამრეკლოს მიშენების შემდეგ მთლიანად გაუხსნიათ. ეკლესიის აფსიდში სარკმლის გვერდებზე ორ-ორი ნიშა ყოფილა. სამხრეთის ერთი ნიშა ამოუქოლიათ. ტრაპეზის ქვა საკურთხევლის შუაში დგას. დარბაზი გადახუ-

რულია ისრული კამარით, რომელიც თაღს ეყრდნობა. კამარა და თაღები აგურისაა, კედლები კი ქვის.

ეკლესიის ქვით შემოსილი ფასადები მარტივია, მას ამთავრებდა ქართული ეკლესიებისათვის ჩვეული ფორმის კარნიზი. სარკმელებს ქვაში ჩაჭრილი თითო ლილვი შემოუყვებოდა. ერთადერთ დეკორატიულ ელემენტს წარმოადგენდა აღმოსავლეთის ფასადზე მოთავსებული მოზრდილი ორნამენტებული ჯვარი, რომელიც მთლიანად ქვის სიბრტყეში იყო ჩაჭრილი; ეს ხერხი თავისთავად XVII—XVIII სს. ძეგლებზე გვხვდება აღმოსავლეთის ფასადის ჯვრის საერთო სახე, ორნამენტი და კრის თავისებურება უფრო XVII ს. პოლოსა და XVIII ს. პირველ ხანებში აგებულ ძეგლებში პოულობს ანალოგიებს. კერძოდ, შეიძლება დავასახელოთ ანანური¹¹⁴, „გიგოს საყდარი“ ყინცვისთან¹¹⁵, „პეტრე-პავლეს“ ეკლესია საგარეჯოსთან და სხვ.

სურ. 41. ხაშში. ეკლესია და სამრეკლო

ეკლესიაზე დასავლეთით მიდგმული სამრეკლო რამდენიმეგვარაა გადაკეთებული, ხოლო სამრეკლოს ფანჯატური მთლიანად მორღვეულია. გადაკეთებისა და ზოგი ნაწილის დაკარგვის გამო ახლა მდგარი ორსართულიანი კოშკის თავდაპირველი დანიშნულებისა და სახის გამოცნობა მხოლოდ ანალოგიურ ძეგლებთან შედარების გზით ხდება. მისი ანალოგიები შეიძლება ვნახოთ ანჩისხატისა და ქვემო ქალის სამრეკლოებში.

ეკლესიის დასავლეთის კედელზე სამრეკლო უშუალოდაა მიდგმული. მისი პირველი სართული ორმხრივ ღია სადგომი იყო. მეორე სართული საცხოვრებელ-საბრძოლოა, ხოლო მესამე სართულზე სამრეკლოს ფანჯატური იდგა.

¹¹⁴ ანანური, ტაბ. 24—27.

¹¹⁵ რ. შმერლინგი, XVII ს. დეკორატიული შემოქმედების ნიმუში, — გიგოს საყდარი, სოფ. ყინცვისში, აკადემიის შოამბე, ტ. X, № 9, 1949, სურ. 4—5.

პირველი სართული გუმბათითაა გადახურული. ქვედა კვადრატ-
იდან გუმბათზე გადასვლა ტრომპული სისტემით ხდება. ეს სადგომი
სამხრეთიდან განიერი და მაღალი თაღით იყო გახსნილი, ხოლო მო-
პირდაპირე კედელში ნაკლები სიგანის გასასვლელი იყო. დასავლე-
თის კედელში კი, ზემოთ ასასვლელი კიბე იყო მოთავსებული. ამ კი-
ბეში ახლა შესასვლელი შიგნიდან არის, მაგრამ იგი მერე უნდა იყოს
გაჭრილი. თავდაპირველად შემოსასვლელი უნდა ყოფილიყო დასა-
ვლეთიდან. იგი ამჟამად ამოქოლილია. დაახლოებით ანალოგიური გა-
დაწყვეტა აქვს ქვემო ქალის სამრეკლოსაც. იქაც შესასვლელი გარე-
დანაა, დასავლეთის მხრიდან.

მეორე სართულიც გუმბათოვანია. აქაც კვადრატიდან წრეზე გა-
დასვლა ტრომპებით ხდება. როგორც ცნობილია, ასეთი წესი მიღე-
ბულია XVI—XVIII სს. ძეგლებში და მრავალი პარალელი გააჩ-
ნია¹¹⁶. სართულს თითო დიდი ფანჯარა აქვს სამხრეთითა და ჩრდი-
ლოეთით, დასავლეთით კი—მხოლოდ ნიშაა. დასავლეთის კედელშივე
მოთავსებულია მესამე სართულზე (სამრეკლოს ფანჯატურზე) ასას-
ვლელი კიბე.

სამრეკლო გარედან მარტივი კუბური მასაა. კარგი იქნებოდა
იგი თავდაპირველად, როდესაც მას ანჩისხატისა¹¹⁷ და ქვემო ქა-
ლის¹¹⁸ მსგავსად თაღოვანი ფანჯატური ამთავრებდა.

შემდეგში, ალბათ, XIX ს-ში ეკლესიისა და სამრეკლოსათვის
სახე უცვლიათ. ეკლესიის ფართის გაზრდის მიზნით, მისი დასავლე-
თის კედელი მთელ სიგრძეზე გაუჭრიათ და სამრეკლოს გასასვლე-
ლების ამოშენებით პირველი სართული შემოუერთებიათ. ამ ვად-
კეთებისას ჩრდილო გასასვლელი მთლიანად ამოუქოლიათ, ხოლო
სამხრეთის განიერი თაღის შუაში კარი დაუტანებიათ. იმავე დროს
უნდა იყოს გაჭრილი კედლის კიბესთან მაკავშირებელი კარი. ამ კა-
რის გაჭრა დასავლეთით მდებარე კარის ამოქოლვას თავისთავად გა-
მოიწვევდა.

იმავე ოსტატის მიერ აგებული კოშკი დგას ეკლესიის ჩრდილო-
აღმოსავლეთით ოციოდე მეტრზე. მისი ძირითადი დანიშნულება
იყო ალაყაფის კარების დაცვა. ამ მიზნით, პირველი სართული გა-
ნიერი კამაროვანი გასასვლელია, მეორე სართული—თავდაცვით-სა-

¹¹⁶ გ. ჩუბინაშვილი, ნ. სევეროვი. ქართული არქიტექტურის
გზები, 1936, გვ. 137.

¹¹⁷ იქვე, გვ. 141, 143.

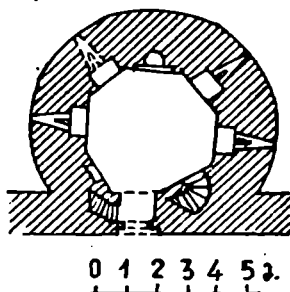
¹¹⁸ ვ. ციხაძე. საცხოვრებელი სახლის ერთი სახის დახასიათებისათ-
ვის საქართველოში, საქართველოს ხელოვნება, წ. 4, 1955, სურ. 17.

ცხოვრებელია, ხოლო მესამე სართული საბრძოლო ბანია (სურ. 41. ტაბ. XX XI).

კოშკის გეგმა თითქმის კვადრატულია. პირველი სართული აღმოსავლეთით და დასავლეთით თაღებითაა ღია. დაცვასთან დაკავშირებით გარეთა თალი უფრო ვიწროა, ვიდრე შიდა. გასასვლელის გვერდითა კედლებში ღრმა ნიშებია, შუაში თითო სათოფით. ალყაფის კოშკებში ჩვეულებრივ ამ. ადგილას სათოფე არ უკეთდება. მაგრამ დაცვის გაძლიერების მიზნით. ასეთი გადაწყვეტა მიუღიათ.

მეორე სართული კვადრატულია. გადახურული ყოფილა დიდ ტრომპებზე დაყრდნობილი გუმბათით (ახლა თითქმის ჩანგრეულია). კუთხეებში ნიშები და სათოფეებია. XIX ს. სართულის საცხოვრებლად გამოყენების მიზნით. ნიშები დიდ ფანჯრებად გადაუკეთებია.

ბანზე ასვლა ხდებოდა დასავლეთის კედელში მდებარე კიბით. ბანს ძალადი კედლები აქვს და ქონგურებით მთავრდება. კედლებში განლაგებულია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები.

სურ. 42. ბანში. სამხრეთის კოშკის გეგმა

განხილული კოშკისა და კოშკოვანი სამრეკლოს თარიღი დასადგენია. შედარებას თუ მივმართავთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთი პრიზმული კოშკები დამახასიათებელია XVII საუკუნისათვის. ასეთებია: ანანური¹¹⁹, ახალგორი¹²⁰, ნორიო და სხვ. ამას გარდა, მათ დასათარიღებლად უკეთეს ანალოგიას ვპოულობთ XVII ს. სამრეკლოებში. კერძოდ, პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ანჩისხატი სამრეკლო¹²¹, რომელიც აგებულია 1675 წელს. იმავე დროით თარიღ-

¹¹⁹ ანანური, სურ. 21—24.

¹²⁰ პ. ზაქარაია, ქსნის ხეობის ციხე-სიმაგრეები, გვ. 194—195.

¹²¹ გ. ჩუბინაშვილი, ნ. სევერთაძე, ქართული არქიტექტურის გზები, გვ. 139, 141, 143; Н. Северов, Памятники грузинского зодчества, М., 1947, გვ. 185.

დება ქვემო ქალაში გივი ამილახორის ანსამბლში მდგარი კოშკად გადაკეთებული სამრეკლო¹²².

ხაშმის ანსამბლის მეორე პერიოდის გალავანი უფრო დიდ ტერიტორიას მოიცავს. ამ გალავანს სამი ცილინდრული კოშკი ახლდა. ერთი მათგანი იდგა სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში. ეს კოშკი და მასთან მდებარე გალავანიც XIX ს. დაუნგრევეით და სახლი დაუდგამთ. ხოლო დანარჩენი ორი კოშკი დაზიანებული სახითაა მოღწეული. ერთი მათგანი დგას ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში, მეორე კი—სამხრეთით. ამათგან უფრო დიდი და საინტერესოა ეს უკანასკნელი.

სამხრეთის კოშკი სწორხაზოვან გალავანზე დასავლეთის მონაკვეთში გარედანაა მიდგმული. იგი იყო ორსართულიანი საპარძოლო ბანი. ბანი მთლიანად მოშლილია (სურ. 42, ტაბ. XXXI₂).

კოშკის ერთადერთი შესასვლელი მეორე სართულზე იყო ეზოდან. შესასვლელის ორი თალი მაღალ სწორკუთხედშია ჩამჯდარი და ორმაგი კბილანა კარნიზით მთავრდება, გვერდებზე კი ოთხ-ოთხი რომბი მიყვება. შესასვლელი და მისი მორთულობა მთლიანად აგურიტაა ნაგები. როგორც ცნობილია, შესასვლელის ასეთი მორთვა დამახასიათებელია XVIII საუკუნისათვის.

მეორე სართულიდან კედლის კიბეებით შეიძლება მოვხვდეთ როგორც პირველ, ისე მესამე სართულზე.

პირველი სართულის გეგმა შიგნითაც წრიულია. მას მხოლოდ ერთი სარკმელი ჰქონია აღმოსავლეთით. მეორე სართული არაზუსტი რვაგვერდაა. შესასვლელის პირდაპირ ისრულთაღოვანი ბუხარი ორკუთხა ნიშაშია ჩამჯდარი. ბუხრის ორივე მხარეს მთელ სიმაღლეზე თაღოვანი ღრმა ნიშებია შეწყვილებული სათოფეებით. თითო პატარა ფანჯარა ყოფილა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ნიშებში.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის ცილინდრული კოშკიც, სხვა კოშკებთან ერთად, XIX საუკუნეში საცხოვრებლადაა გადაკეთებული და ზოგი რამის გარკვევა არ ხერხდება.

კოშკს პირველ და მეორე სართულებში ცალ-ცალკე აქვთ ეზოდან შესასვლელი. პირველ სართულში ჰა ყოფილა მოწყობილი. მისი გვერდები ქვით და აგურით დეკორატიულადაა ამოყვანილი. თითქმის ზუსტად ასეთი გადაწყვეტა ვნახეთ მუხრანის 1756 წელს აგებულ ციხის მთავარ კოშკში. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ცი-

¹²² Н. Северов, იქვე, გვ. 209; ვ. ცინცაძე, საცხოვრებელი სახლის ერთი სახის დახასიათებისათვის საქართველოში, ქართული ხელოვნება, წ. 4, სურ. 17.

ხის ამგები, ოსტატი მუხრანის ოსტატთან ერთად თუ არ მუშაობდა, უნახავს მაინც. პირველი სართულის კედლებში ცალმაგი და შეწყვილებული სათოფეებია განლაგებული. მეორე სართული დაბალია. მის კედლებშიც სხვადასხვა მხარეს მიმართული სათოფეებია განლაგებული. ჩრდილო-აღმოსავლეთით კი ბუხარია. სართულშუა გადახურვა ორივე სართულზეა შერჩენილი. სქელ კოჭებზე ფიცრებითა დალაგებული და ზემოდან მიწა დაყრილი. მესამე სართულის კედლები შიგნიდან გვიანი ნაღესობითაა დაფარული და არაფერია ჩანს. ფასადების მიხედვით კი ირკვევა, რომ აქ სათოფეების გარდა ნისკარტა სალოდეებიც ყოფილა. მეოთხე სართული ბანი თუ იყო.

ციხის გალავანი 5—6 მ სიმაღლისაა. კედელი ქონგურებით კი არ მთავრდება, არამედ ზედაპირი გადამრგვალებული აქვს, როგორც ეს ხშირად გვხვდება კახეთის ძეგლებში. ციხის კედელი ორ იარუსადაა გაყოფილი და ორივე იარუსზე ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებია განლაგებული. მეორე იარუსისათვის ხის ბილიკი იქნებოდა მოწყობილი. ჩრდილო კედლის შუაში ერთი მეტრი სიგანის ნიშაა მოწყობილი. და გალავნის მსგავსად სათოფეები ორ რიგადაა განლაგებული (ტაბ. XXXII). ეს ნიშა გარეთ ნახევარწრედაა გამოშვებული. როგორც ეტყობა, მშენებლებს ამ ნიშისათვის მცირე კოშკის დანიშნულება მიუყიათ და სწორადაც მოქცეულან, რადგან ჩრდილო კედლის ფრონტი გრძელი იყო.

დასავლეთის კედლის მხოლოდ საძირკველია დარჩენილი. ეტყობა, რომ მის ბოლოებში კოშკები არ მდგარა. თუ მივიღებთ მხედველობაში იმას, რომ ეს კედელი უშუალოდ მდინარეს დაჰყურებდა, გამართლებულად შეიძლება ჩაითვალოს აქეთკენ კოშკების გაუქმებლობა.

ხაშმის ანსამბლი მთლიანად XVII—XVIII სს. კახეთის არქიტექტურის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი ობიექტია.

3. კოშკები

კოშკი სიმაგრეთა ერთ-ერთი სახეა. იგი სხვებზე მარტივია და ფაქტიურად ერთი ვერტიკალური ნაგებობისგან შედგება. კოშკი შეიძლება იდგეს ცალკე სხვა ნაგებობისგან მოწყვეტილად, ამასთანავე, იგი ყველა სახის სიმაგრეთა შემადგენელი ნაწილია.

ქალაქებსა და სიმაგრეთა სხვა სახეს, განვითარების პირველივე ეტაპიდან, თან დაჰყვა კოშკებიც. სიმაგრესთან ერთად კოშკის წარ-

მოშობა ძირითადად შეპირობებული იყო შემდეგი გარემოებით: 1. სიმაგრეთა კედლებში საჭირო გახდა ისეთი ელემენტის შექმნა, რომლიდანაც შესაძლებელი იქნებოდა გარსმომდგარი მტრისათვის ფლანგებიდან დარტყმა, 2. გარემოცვის შემთხვევაში კედლების გასწვრივ საჭირო იყო დამცველთა კონცენტრაცია ისეთ ნაგებობებში, რომლებიც მშვიდობიან დროს გამოდგებოდა გარნიზონის თავშესაფარად, 3. სიმაგრეთა ზოგიერთ სახეს, მაგალითად, ციხე-დარბაზებს, ფუნქციონალურად ესაჭიროებოდა კოშკური ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი.

ცალკე მდგარი კოშკებიდან პირველ რიგში აღსანიშნავია საყარაულო კოშკები. ისინი წარმოადგენენ მაკავშირებელ რგოლებს. ქვეყნის დაცვის საერთო სისტემაში, ამიტომ მათი განლაგება ექვემდებარებოდა ერთიან გააზრებას, რომ საზღვარს მომდგარი მტრისამბავი სწრაფად მისულიყო ცენტრამდე.

ზოგიერთი კოშკი ერთსა და იმავე დროს განკუთვნილი იყო როგორც თავდაცვისათვის, ისე საცხოვრებლადაც. ასეთი კოშკები უფრო რთულ ნაგებობებს წარმოადგენდნენ, რადგანაც თავიანთ თავში ერთსა და იმავე დროს ითავსებდნენ ორ ფუნქციას.

კოშკებთან ერთად შესაძლოა განხილულ იქნეს ე. წ. კოშკური სახლიც. ასეთი სახლი ჩვეულებრივად 2—4 სართულიანია. სხვა კოშკებთან შედარებით, კოშკური სახლი ხასიათდება დიდი მოცულობით. მათი გავრცელების არე, ძირითადად, კავკასიონის მთიანი ზოლია. უშუალოდ კახეთის ტერიტორიაზე კი იგი არ გვხვდება.

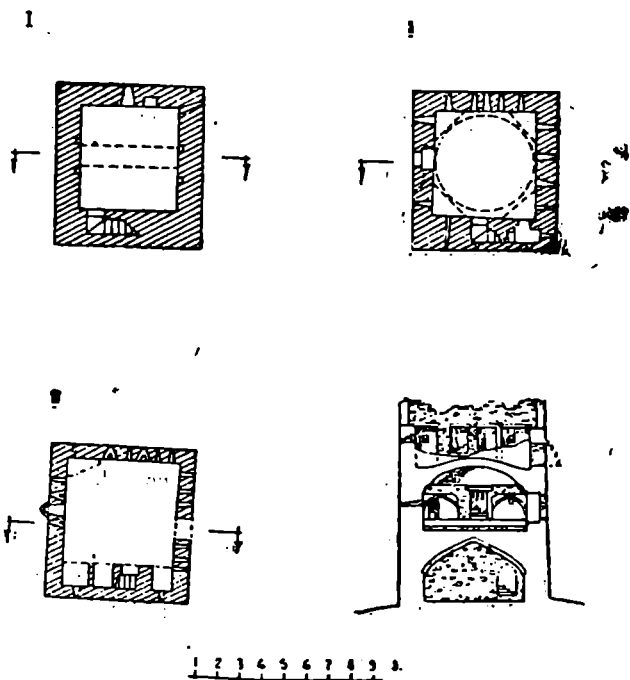
ფორმის მიხედვით, აღნიშნული კოშკები საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება ოთხკუთხა, მრავალკუთხა, „ზურგისანი“ და ცილინდრული. ამათგან განსახილავ ტერიტორიაზე გვხვდება მხოლოდ ორი სახის — ოთხკუთხა და ცილინდრული.

წარმოშობის მხრივ თუ განვიხილავთ კოშკის სახეებს, ვნახავთ, რომ სხვებზე ადრე გამოყენებულ იქნა სწორკუთხა კოშკი და იგი მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ხმარებიდან არ გამოსულა. რაც შეეხება წრიულ ფორმას, იგი დამახასიათებელია გვიანი შუა საუკუნეებისათვის, განსაკუთრებით კი XVIII საუკუნისათვის¹²³.

¹²³ კოშკის წარმოშობისა და განვითარების საკითხებზე ვრცლად იხ. П. П. Закарая, Некоторые вопросы крепостных сооружений Шиди Каргли XVI—XVIII вв. მუხუმის მოამბე, ტ. XIX—A და XXI—B, 1957, გვ. 188—191; 211—221.

ნორიოში ამჟამად ორი კოშკი დგას. ამ კოშკებიდან უფრო საინტერესოა აღმოსავლეთით განაპირას მდებარე. მას ღღეს „ცოფურაანთ კოშკს“ უწოდებენ, რადგან ცოფურაშვილების უბანში დგას.

ცოფურაანთ კოშკს თავი მორღვეული აქვს და სართულიანობა არ ღგინდება (სურ. 43, ტაბ. XXXIII). შერჩენილია ნაწილობრივ მესამე სართული. კოშკი თითქმის კვადრატული გეგმისაა. შესასვლელი მხოლოდ მეორე სართულზეა დასავლეთიდან. აქედან შეიძლება მოხვდეთ სამხრეთის კედელში მდებარე კიბის უჯრედიდან. როგორც პირველ, ისე მესამე სართულზე.

სურ. 43. ნორიო „ცოფურაანთ კოშკი“. განაკვეთი და გეგმები

კოშკის პირველი სართულის კედლები ყრუა, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ჩრდილოეთით, ხევის მხარეს, მდებარე სარკმელს.

იგი, როგორც ჩვეულებრივ გვხვდება ხოლმე, მაღლა მდებარეობს და ზემოთკენაა მიმართული. გარდა ამისა, ორ-ორი პატარა ნიშაა აღმოსავლეთით და დასავლეთით, ერთი სათოფეა ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში. სართული გადახურულია შეისრული კამარით. რომელიც გამბჯენ თაღს ეყრდნობა. კედლები და კამარა რიყისა და ყორეკისაა, თალი კი—აგურის (ზომები: $22 \times 22 \times 4$; $23 \times 23 \times 5$ სმ).

კვადრატული გეგმის მქონე მეორე სართული გადახურულია სფერული გუმბათით. კვადრატიდან გუმბათის წრეზე გადასვლა ხდება ისრული ფორმის დიდი ტრომპებიტ. კედლები ნაგებია ქვით, გუმბათი და ტრომპებიტ კი—აგურით. დასავლეთის კედლის ცენტრში სწორკუთხა კარია. დანარჩენ კედლებში კი ცალმაგი სათოფეებია—სათოფეები სხვადასხვა მხარესაა მიმართული. ჩრდილო კედლის შუაზე სარკმელი მდებარეობს.

მესამე სართული დაზიანებულია და თანაც რესტავრაციის კვალს ატარებს. თხელი კედლები ნაგებია რიყისქვით და აგურით. კედლებში ბლომდაა ცალმაგი პირდაპირი და დახრილი სათოფეები. არის აგრეთვე რამდენიმე შეწყვეილებული სათოფეც. დასავლეთის კედლის შუაზე ნისკარტა სალოდო იყო. მის მთავარ დანიშნულებას შეადგენდა მეორე სართულზე მდებარე კარის დაცვა. მოპირდაპირე მხარეს განიერი ხერელია. თითქოს კარი უნდა ყოფილიყო, სალოდესათვის კი მეტად დიდი. (თანაც სალოდეს შვერილისათვის არც საკოჭავები ჩანს.).

სართულის დიდი ნაწილი ნანგრევითაა დაფარული, რის გამო ყველაფერი ვერ ირკვევა. სამხრეთის მხარეს შუაზე კარია კიბის უჩრდილდან გამოსასვლელი. მის მარცხნივ ერთი და მარჯვნივ ორი ღრმა ნიშაა. ამ ნიშებს ჩვეულებრივ დროს სამეურნეო დანიშნულებისათვის გამოიყენებდნენ, თავდაცვის დროს კი კედლებში მდებარე სათოფეები ამოქმედდებოდა.

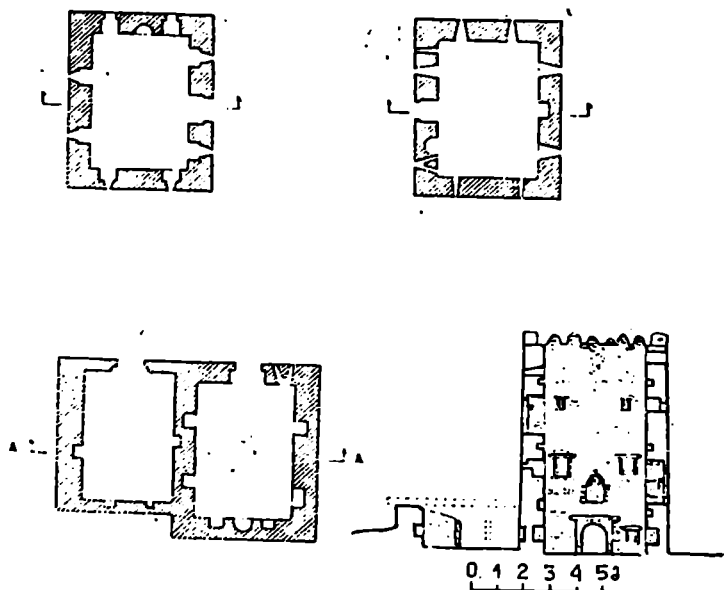
არსებული ნიშნების მიხედვით, სართულს ჰორიზონტული გადახურვა ჰქონია. ზემოთ კი ბანი იქნებოდა¹²⁴.

კოშკის გარე კედლები ზუსტი ხაზებითაა ნაგები. მას სწორხედაპირიანი ვერტიკალური კედლები გააჩნია. რიყისა და ფლეთილი ქვები ოსტატურადაა მორგებული.

¹²⁴ ვ. ცინცაძე ამ კოშკის განსხვავებულ რეკონსტრუქციას იძლევა. ჩვენი აზრით, ასეთი გადაწყვეტისათვის საშუალებას ადგილობრივი მონაცემებია არ იძლევა (იხ. ვ. ცინცაძე, საცხოვრებელი სახლის ერთი სახის დახასიათებისათვის საქართველოში, ქართული ხელოვნება, 4, 1955, სურ. 20).

ასეთი ვერტიკალურკედლებიანი კოშკი არც თუ ისე ხშირად გვხვდება. ქართლ-კახეთის კოშკებისათვის ძირითადად დამახასიათებელია მცირე, თუ დიდი პირამიდულობა.

ნორიოს კოშკის უშუალო ანალოგიას ვერ დავასახელებთ, მაგრამ ასეთი პრიზმული კოშკი დამახასიათებელია XVII საუკუნისათვის. ასეთებიდან დავასახელებთ ანანურს (შესასვლელი კოშკი), ახალგორი (მეორე ანსამბლი), ბრეთი და სხვ. რამდენიმე ასეთი მაგალითი XVIII ს. პირველ ნახევარშიც გვხვდება. კერძოდ, შეიძლება მივუთითოთ ლარგვისზე (მთავარი კოშკი). სართულშუა გადასახურავად კამარების გამოყენებაც აღნიშნული პერიოდის კუთხოვანი კოშკებში გვხვდება. კოშკში გამოყენებული სათოფეების სისტემა, სალოდებები და სხვა დეტალებიც იმავე ეოპქის ძეგლებში პოულობს ანალოგიებს.

სურ. 44. ნორიო. „ქვეერაანთ კოშკი“. გეგმები და განაკვეთი

„ქვეერაანთ კოშკი“ დგას სოფლის შუა და სხვებზე უკეთაა შენახული¹²⁵. იგი ტიპური საცხოვრებელ-საბრძოლო კოშკია. უკეთ

¹²⁵ ახლა მას „ბაღრიძეების კოშკს“ უწოდებენ, რადგან ამჟამად მას ვინმე ბაღრიძე იყენებს თივის შესანახავად.

რომ ვთქვათ, იგი სახლია ეპოქის შესაფერისი. მფლობელმა, რომელმაც იგი ააშენა, ორი საქმე ერთად გააკეთა: ცალკე საცხოვრებლისა და ცალკე თავდაცვითი ნაგებობის აგებას არჩია ამ ნაგებობათა შერწყმა და ერთი შენობის დადგმა. ამ სახით ეს ნაგებობა კარგად პასუხობდა თავის დანიშნულებას (სურ. 44, 45, ტაბ. XXXI!).

კოშკს ოდნავ წაგრძელებული სწორკუთხა გეგმა აქვს და ოთხ-სართულიანია, ხოლო ჩრდილოეთის სადგომი ფართობით მას მცირედ ჩამოუვარდება და ერთსართულიანია. მას დამხმარე დანიშნულება ექნებოდა. ალბათ იგი ბოსელი იყო. შესასვლელი ორივე სადგომში ცალ-ცალკეა, აღმოსავლეთიდან კოშკს კიდევ ორი შესასვლელი აქვს ზედა სართულზეში. ნაგებობის პატრონს გადაუწყვეტია მოხერხებული საცხოვრებლის აგება და სამივე სართულისთვის ცალ-ცალკე დაუტანებია შესასვლელი. ეს ნაწილობრივ ასუსტებდა კოშკის დაცვის უნარიანობას, მაგრამ ძირითადად იგი საცხოვრებელი იყო, თავდაცვა ხომ გამუდმებით არ იქნებოდა! ამიტომაც სამი კარი სხვადასხვა კედელშია განლაგებული, ასეთი გადაწყვეტა დაცვისათვისაც უკეთესია და არქიტექტურულადაც გამართლებული. თუ პირველ სართულში გარედან უშუალოდ შეიძლებოდა შემოსვლა, სამხრეთით მდებარე მეორე სართულის კარზე გარედან ხის მოკლე კიბეს მიაღვამდნენ. ასევე მოკლე კიბე დასჭირდებოდა ჩრდილოეთით მდებარე მესამე სართულის კარს, რადგან ამ მხარეს ბოსლის ბანი იყო და კიბეც ბანზე დაიდგმებოდა.

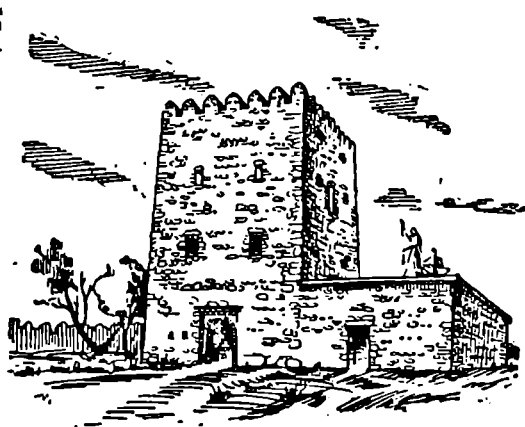
კოშკის პირველ სართულში, კარის პირდაპირ, ნახევარწრიული თაღოვანი ბუხარია. მის ორივე მხარეს და გვერდებზე სხვადასხვა ზომის ნიშებია. ამ სართულზე შეწყვილებული სათოფე მოთავსებულია მხოლოდ შესასვლელის დასაცავად.

მეორე სართულზე ბუხარი აღმოსავლეთის კედლის ცენტრშია. მას შეისრული თაღოვანი გადახურვა აქვს. მის გვერდებზე მოთავსებულია მოზრდილი სწორკუთხა სარკმლები. ასეთი ზომის სარკმლების დატანებაც ხაზს უსვამს კოშკის საცხოვრებელ ხასიათს. სამხრეთით შუაზე მდებარე კარის გვერდებზე ოთხკუთხა ნიშებში თითო სათოფეა. ასეთი ორ-ორი სათოფე მდებარეობს დასავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლებშიც.

მესამე სართულის კედლის შუაში, ჩრდილოეთით კარია, მის მარცხნივ ისევ შეისრული თაღოვანი ბუხარია და ბოლოსკენ—შეწყვილებული სათოფე. კარის მარჯვნივ კი ორი ცალმაგი სათოფეა: დასავლეთით სამი ცალმაგი სათოფეა, რომელთაგანაც ორი პირდაპირაა მიმართული და ერთი კი ცერად დაბლა იქიჩრება. სამხრეთით

და აღმოსავლეთით ორ-ორ ნიშაში ვიწრო და მაღალი სარკმლებია. საჭიროების შემთხვევაში ისინი სათოფეებადაც გამოდგებოდა.

კოშკის ბანს მაღალი (1,5 მ) სიმაღლის კედლები შემოჰყვება. ამ კედლებზე ნახევარწრიული მოხაზულობის ქონგურებია. ჩარიგებული. კედლებში მოწყობილია რამდენიმე პირდაპირი და დახრილი სათოფე.

სურ. 45. ნორიო. „კმეგრანთ კოშკი“.
რეკონსტრუქციის პროექტი

კოშკის ყველა სართულშუა გადახურვა ხისა იყო და ჩანგრეულა. კვეშირი სართულებს შორის ხის კიბით იქნებოდა.

კოშკის გარე სახე კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს. მისი პრიზმული მასა ზემოთკენ ოდნავ ვიწროვდება. პროპორციები ისეა შერჩეული, რომ მისი საბრძოლო დანიშნულებისათვის არაა ხაზი გასმული. ნაგებობა რომ, პირველ ყოვლისა, საცხოვრებელია, ამას ხაზი ესმება კარების განლაგებით სამივე მხარეს, დაწყებულ პირველი სართულიდან და დიდი ზომის სარკმლების დატანებით (პირველი და მეორე სართულების შესასვლელები გადახურულია ნახევარწრიული თაღებით, ხოლო მესამე სართულისა—შეისრულით).

ქართლ-კახეთის ცალკე მდგარი კოშკების განხილვა გვიჩვენებს, რომ შესასვლელი პირველ სართულში ძალიან იშვიათად კეთდება,

ისიც XVII საუკუნისა და ადრეულ კოშკებში. ასეთებია: კოდის-წყარო, ბაგინი¹²⁶, წინარეხი¹²⁷ (1679 წლისა), წორბისი¹²⁸ და სხვ.

კოშკი სხვა მხრივაც XVII საუკუნის კოშკებში პოულობს ანალოგიებს. პირველ ყოვლისა, ასეთია მისი ფორმა, — პრიზმული მასა ქონგურებით დამთავრებული ზემოდასახელებული ძეგლების გარდა, შეიძლება დავასახელოთ: ახალგორის მეორე ანსამბლი¹²⁹, ანანური¹³⁰, ყორნისის კოშკები და სხვ. ნორიოს კოშკის სათოფეების სიმცირე და მათი ფორმაც იმავე პერიოდზე მიგვითითებს.

„ტ ა ლ ი ხ-ც ი ხ ე“

სოფ. ლალისყურს ჩრდილოეთიდან დაჰყურებს კოშკი. იგი დარაჯობს შტორის ხეობას (ტაბ. XXXIII₂). სამხრეთით ალაზნის დაცემული ველი კოშკიდან დიდ მანძილზე მოჩანს, ხოლო ჩრდილოეთით იგი ვიწრო ხეობის ჩამკეტია. ამ ადგილას მარტო კოშკი არ უნდა ყოფილიყო, მის ირგვლივ საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნანგრევებია.

კოშკს თავი მორღვეული აქვს და სართულიანობა არ ირკვევა. ამჟამად ნაწილობრივ სამი სართულია დარჩენილი (სურ. 46, ტაბ. XXXIV₁).

კოშკი გეგმით მოგრძო სწორკუთხედიანია. კოშკის ერთადერთი კარი მოთავსებულია აღმოსავლეთით, ხეობისკენ. პირველი სართული, განსხვავებით ზედა სართულებისაგან, ისრული ფორმის კამარით ყოფილა გადახურული. ზედა სართულებს კი ხის კოჭოვანი გადახურვა ჰქონია. ხის გადახურვას ჩვენამდე არ მოუღწევია, ხოლო კამარა, ნახევრად დანგრეულია. კამარა მთლიანად აგურისაა და იგი შუაზე აგურისავე საბჯენ თაღს ეყრდნობოდა (აგურის ზომები: 22×22×4; 23×23×5 სმ). კოშკის კედლები კი ამოყვანილია ფლეთილი დარიყისქვით.

¹²⁶ პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, ქსნის ხეობის ციხე-სიმაგრეები, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XVI—B, თბილისი, 1950, გვ. 189—191.

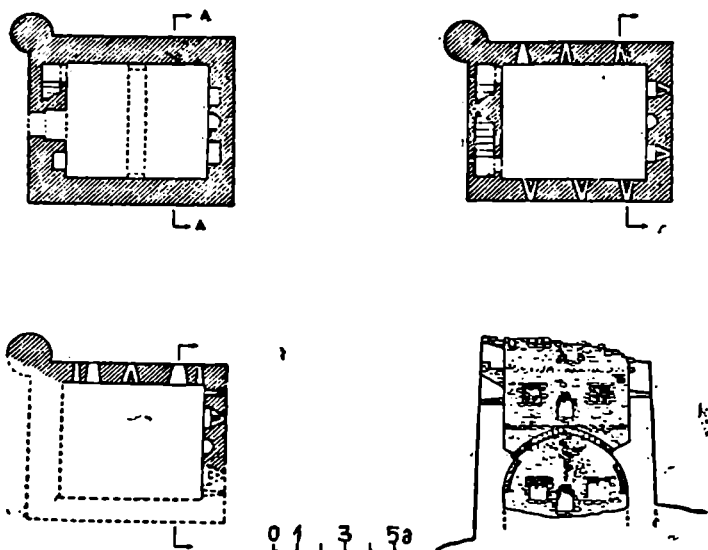
¹²⁷ ე. ბ ე რ ი ძ ე, წინარეხელი მაღალაძეთა მშენებლობა XVI—XVIII სს. საქ. მუზეუმის მოამბე, XIV—B, 1947, გვ. 207—211.

¹²⁸ პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, საამლახოროსა და ზემო ქართლის სადროშოს XVI—XVIII სს. ციხე-სიმაგრეები. აკადემიის მოამბე, ტ. XX, № 1, 1958, გვ. 125, სურ. 1^ა.

¹²⁹ პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, ქსნის ხეობის ციხე-სიმაგრეები, გვ. 194.

¹³⁰ ანანური, ტაბ. 1, 2, 9, 11.

პირველ სართულზე კარის პირდაპირ ისრულთაღოვანი ბუხარა (თალი აქაც აგურისაა), მის გვერდებზე თითო კვადრატული ნიშაა. ასეთივე ერთი ნიშაა კარის მარცხნივ. კარის მარჯვნივ

სურ. 46 ლალისყური. „ტალის-ციხის“ განაკვეთი და გეგმები

კი, მეორე სართულზე, ასასვლელი კიბის უჭრელი იწყება. მეორე სართულზე ბუხარი ისევ დასავლეთის კედელშია. მის გვერდებზე მდებარე კვადრატულ ნიშებში ორ-ორი სათოფეა. გვერდის გრძელ კედლებში კი—სამ-სამი შეწყვილებული სათოფეა.

მესამე სართულიც საბრძოლოა. აქ ყველა კედელშია სათოფე. როგორც ხშირად სხვაგანაც ვხედავთ, ისე აქაც მალლა მდებარე სათოფეები გადაწყვეტილია სხვაგვარად; ცალმაგი სათოფეები ცერად ძირსაა მიმართული, ხოლო ორმაგი — პირდაპირ იცქირება.

მეორე და მესამე სართულები სამხრეთიდან ორ-ორი სარკმლით ნათდებოდა. პირველ სართულს კი, რადგან მიწასთან ახლოს იყო, მტრის შიშით სარკმელი არ დაატანეს, ალბათ სჯერდებოდნენ კარიდან შემოსული შუქით.

კოშკის ფასადები ფლეთილი და რიყისქვით საკმაოდ გემოვნებითაა ნაწყობი. შესასვლელი მცირედ მორთულია. შესასვლელის თალი სწორკუთხედშია ჩასმული და ზემოთ ერთი რიგი აგურის კბილანა გაჰყვება.

კოშკს წარწერა არ გააჩნია. მისი დათარიღება მხოლოდ ანალოგიებით შეიძლება. ჩვენ, როგორც არა ერთხელ აღგვინიშნია, ასეთი მასიური სწორკუთხა კოშკები დამახასიათებელია XVII საუკუნის ქართლ-კახეთისათვის. იმავე პერიოდზე მიუთითებს სათოფეების სიატემა, მათი რაოდენობა, პირველი სართულის კამარით გადახურვა, ისრული ფორმები და სხვ. ანალოგიებად შეიძლება მოვიყვანოთ: ყარანგოზაშვილის კოშკი (დუშეთი), ანანური¹³¹, ახალგორი¹³² და სხვ.

თუ რატომ ქვია ამ კოშკს „ტალის-ციხე“, ადგილზე არ ირკვევა. არ არის გამორიცხული, რომ აქ, თითქმის დაღისტნის კართან ყოფილიყო ციხე. კოშკის ირგვლივ არსებულ ნანგრევებში ამის დაზუსტება ძნელდება. პლ. იოსელიანიც ამ ადგილს „ტალის ციხედ“ იცნობს¹³³.

კ ა რ დ ა ნ ა ზ ი

მთების ფერდობზე გრძელადაა შეფენილი სოფ. კარდანახი. მას რამდენიმე პატარა ხევი კვეთს. სოფლის სამხრეთის მონაკვეთში მთის თავზე მცირე მოვაკებაა, სადაც დგას XVII ს. პირამიდული კოშკი, XVIII ს. ცილინდრული კოშკი და XIX ს. ეკლესიის ნანგრევი. მათში უკეთაა შენახული პირამიდული კოშკი.

ცილინდრული კოშკი ძალიან დაზიანებულია. დარჩენილია პირველი სართულის ნაწილი. ამ სართულს შესასვლელი არ ჰქონია. როგორც ჩვეულებრივ სხვაგან ვხვდებით, აქაც ამ ცალკე მდგარ კოშკს შესასვლელი მეორე სართულზე ექნებოდა. კოშკის კედლებში სამი ცალმაგი სათოფეა შერჩენილი, ჩამონგრეული კედლებში მოსალოდნელია ყოფილიყო კიდევ ორი სათოფე. სართულშუა გადახურვა კოჭოვანი ყოფილა. ნაგებია რიყისქვით. კოშკი XVIII ს. მეორე ნახევარში უნდა იყოს აგებული.

პირამიდული კოშკი კარგი პროპორციისაა. იგი მაღლიდან დაჰყურებს ალაზნის გაშლილ ხეობას. მისი სილუეტი შორსა ჩანს და კარგი სადაზვერვო პუნქტი იქნებოდა.

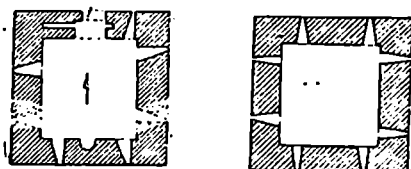
¹³¹ ანანური, გვ. 50—54, ტაბ. 1, 2, 11, 13.

¹³² პ. ზაქარაია, ქსნის ხეობის ციხე-სიმაგრეები, საქ. მუზეუმის მოამბე, XVI-B. 1950, გვ. 191—195.

¹³³ П. Иоселиани, Род князей Чолокаевых, Тифлис, 1866, გვ. 25.

კოშკი ოთხსართულიანი ყოფილა ბანით (სურ. 47, ტაბ. XXXIV₂). ხის სართულშუა გადახურვა მთლიანად ჩანგრეულია.

კოშკს ერთადერთი შესასვლელი პირველ სართულში ჩრდილოეთიდან აქვს. შესასვლელი ისრული თალითაა გადახურული. შესასვლელის გვერდებზე თითო მოზრდილი სათოფეა. ასევე ცალმაგი სა-

0 1 2 3 4 5 მ

სურ. 47. კარდანახი. კოშკის გეგმები

თოფეები დანარჩენ კედლებშიც ორ-ორია. შესასვლელის პირდაპირ ბუხარი ყოფილა (გვიან გაუნგრევიათ). მეორე სართულის კედლებში მხოლოდ ორ-ორი სათოფეა.

მესამე სართულის სამხრეთის ცენტრში ისრულთაღოვანი ბუხარია. მის გვერდებზე მდებარეობს სათოფეები. დასავლეთის კედლის შუაში თაღოვანი ნიშაა საპირფარეშოსათვის. მის გვერდებზე ისევ თითო სათოფეა. ჩრდილოეთით მხოლოდ ორი კვადრატული ნიშაა, აღმოსავლეთით კი—ორი წვრილი სათოფე.

მეოთხე სართულზე, სამხრეთით, ისევ ბუხარია. მის გვერდებზე და დანარჩენი კედლების ბოლოებში სათოფეებია განლაგებული. კოშკებში მხოლოდ ცალმაგი სათოფეების მოწყობა, ისე როგორც თვით კოშკის ოთხკუთხა ფორმა, XVII ს. მიგვითითებს. იმავე პერიოდზე მიუთითებს სათოფეთა სიმცირეც. აღნიშნულისათვის საუკეთესო მაგალითებს იძლევა XVII ს. პირველი ნახევრის კოშკები ახალგორიდან¹³⁴ (მთავარი ანსამბლის დიდი კოშკი), ნოსტე და სხვ.

კოშკის მეოთხე სართულის აღმოსავლეთის კედელში კარია მოწყობილი. იგი გადიოდა შვერილ აივანზე. აივანს, ხის კრონშტეინების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ფასადის მთელი სიგრძე ჰქონია მოკავებული.

¹³⁴ პ. ზაქარაია, ქსნის ზეობის ციხე-სიმაგრეები, სურ. 17.

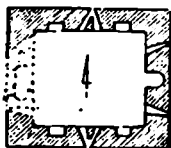
საცხოვრებელ-საბრძოლო ოთხკუთხა კოშკებში შევრილი აივნების მოწყობა დამახასიათებელია იმავე XVII საუკუნისათვის. შიდა ქართლში ასეთებიდან შეიძლება დავასახელოთ იმავე ახალგორის გარდა კუსირეთი, ყორნისი, დგვრისი და სხვ. ქვემო ქართლიდან ასეთ მაგალითებს ვხედავთ: ღორისთავში, ტბისში, ღლაურსა და სხვ.

კოშკი ნაგებია ძირითადად რიყისქვით. აქა-იქ გამოყენებულია ყორექვაც. აგური კი მხოლოდ თაღებზეა გამოყენებული.

როგორც ზემომოყვანილმა ანალოგიებმა დაგვანახა, კოშკი XVII საუკუნეშია აგებული¹³⁵.

ჩ უ მ ლ ა ყ ი

ამ სოფლის ტერიტორიაზე ორი სწორკუთხა კოშკი მდგარა. ერთი მათგანი სოფლის შუაა¹³⁶, მეორე კი ჩრდილო განაპირასაა. მშრალი ხევის გაღმა. ორივე ნანგრევს წარმოადგენს, მაგრამ სოფლის შიგ მდგარი კოშკის ნაწილი მაინცაა შერჩენილი, მეორესი კი მხოლოდ კედლის ძირებია დარჩენილი. ნანგრევებში მხოლოდ იმის გარკვევა შეეძლებოდა, რომ მის ჩრდილო კედელზე კონტრაფორსი ყოფილა მიდგმული.

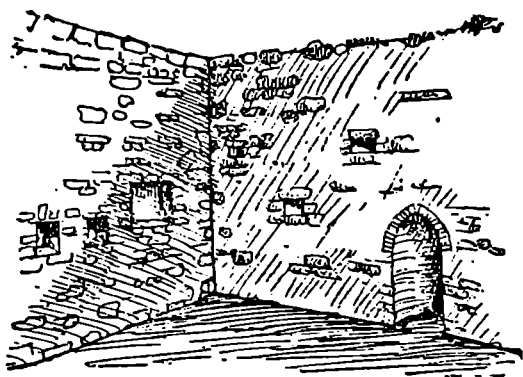
სურ. 48. ჩუმლაყი. კოშკის გეგმა

პირველი კოშკიდან ორი სართულის ნაწილია შერჩენილი (ადგილობრივთა გადმოცემით კოშკი ოთხსართულიანი ყოფილა). პირველი სართულის ისრულთაღოვანი შესასვლელი ახლახან გაუნგრევიათ (სურ. 48). მის პირდაპირ ღრმა ბუხარია (სურ. 49). შესასვ-

¹³⁵ ეს ანსამბლი ვაჩნაძეთა გვარს ეკუთვნოდა.

¹³⁶ კოშკი დგას იოსებ გოგოსაშვილის ეზოში.

ლელისა და ბუხრის გვერდებზე ცერად მიმართული ცალმაგი სათოფეებია. ჩრდილო და სამხრეთის კედლების განაპირებში სწორკუთხა ნიშებია, შუაში კი—შეწყვილებული სათოფეები. მეორე სათოფელის კედლები ერთმეტრამდეა დარჩენილი და მასზე არც ერთი ელემენტი არ ჩანს.

სურ. 49. ჩუმლაყი. კოშკის ინტერიერი

კოშკი ნაგებია რიყისქვით. აგური გამოყენებულია მხოლოდ ბუხრის თაღზე.

ამ კოშკის დათარიღება შეიძლება მხოლოდ ანალოგიების მოძებნით. მის პირდაპირ ანალოგიას წარმოადგენს კარდანახის კოშკი. ამიტომ მას მასთან ერთად XVII ს. ვათარილებთ.

კ ი ხ ი ს ნ ე ვ ი

სოფელი კისისხევი, ამავე სახელის მატარებელი მდინარის მარცხენა ნაპირას, ვაკეზეა გაშენებული. ამ სოფელსა და მის მიდამოებში სხვადასხვა პერიოდის საინტერესო ძეგლები დგას. ამ ძეგლებიდან მეცნიერულ ლიტერატურაში აღრევე იყო ცნობილი VI—VII სს. წმ. გიორგის გუმბათოვანი ეკლესია¹³⁷.

¹³⁷ გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, 1936, გვ. 184—186, სურ. 141—143.

სოფლის სამხრეთის განაპირას ე. წ. ბახუტაანთ ეკლესიის კომპლექსია. იგი ახალია (კომპლექსი შედგება ერთი ეკლესიისა და ორი სამრეკლოსაგან. არის გალავნის ნანგრევებიც).

სოფლის დანარჩენი ძეგლებიდან აღსანიშნავია კოშკები. ერთი მათგანი დგას დღევანდელი სკოლის ეზოში, ხოლო მეორე გარეთაა, იგი ჩადგმულია მდინარეში და „ციხის წისქვილის“ სახელითაა ცნობილი.

სკოლის ეზოში მდგარი ცილინდრული კოშკი დიდი ზომისაა და მასიურია. სამწუხაროდ, მისი ზედა ნაწილი ძალიან დაზიანებულია.

ეს კოშკი და იქვე მდგარი პატარა ზომის ეკლესია შევისწავლეთ 1954 წელს. მაშინ ჩვენ არაფერი ვიცოდით ამ ძეგლების შესახებ არსებულ წარწერებზე. 1959 წ. გამოსული გ. ჩუბინაშვილის წიგნში მოყვანილია ეკლესიის კარის თავზე არსებული წარწერა, რომელიც მას უნახავს 1922წ. (მისი მეორედ იქ ყოფნის დროს, 1933 წ., ეს წარწერა უკვე აღარ ყოფილა). წიგნში მოყვანილია წარწერა. შანიძის გადმონაწერის მიხედვით. ჩვენც მოვიყვანთ ამ წარწერას.

„მეთობასა ღვთის მსახურისა მეორისა „ს“ რაკლი მეფისასა: სადიდებლად მათდა აღვაშენე ბურჯი¹³⁸ და საყდარი ესე ნათლის მცემლის შობისა: მოძღუართ მოძღუარმან ნიკოლოზ ძემან კახთ მდივნის ზურაბისამან უღუაწე და აღვაშენე მამა-პაპათგან უშენსა ალაგსა ამას ძმისწულსა ჩემსა ზეპბელიძეს პართენს ნაშრომთა ამათგანი რლათს საკმარ იქმნენ შენდობას აყოფდეთ ნოემბერსა 7 წელსა 1803 წ. უნე¹³⁹“.

როგორც წარწერიდან ჩანს, საყდარი და კოშკი 1767 წელს აუგია მოძღვართმოძღვარს ნიკოლოზს, კახთ მეფის მდივნის ზურაბის ძეს.

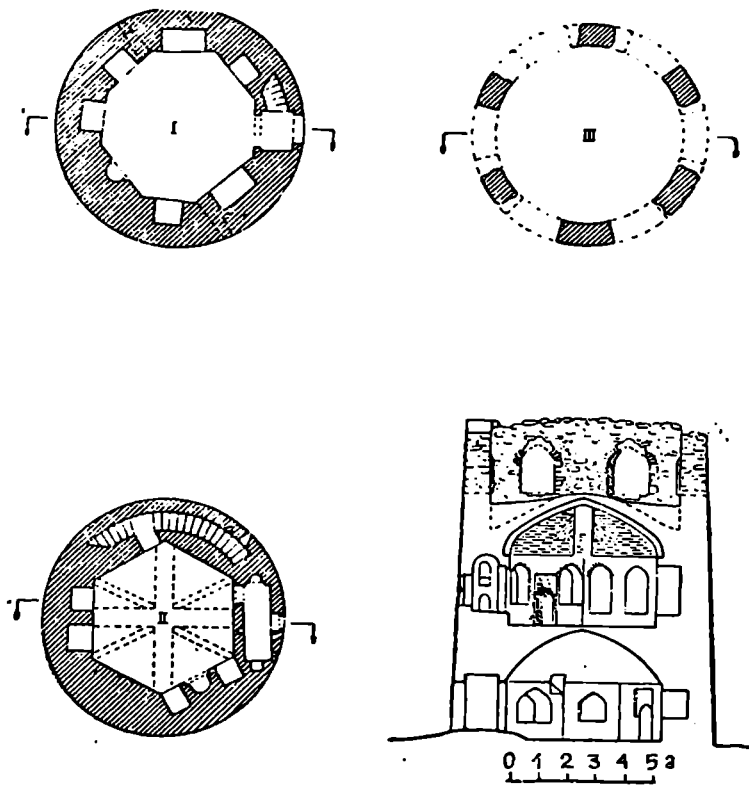
კოშკის სამი სართულია დარჩენილი. სავარაუდოა, რომ იგი ქონგურებიანი ბანით მთავრდებოდა (სურ. 50. ტაბ. XX XV₁).

კოშკს შესასვლელი მხოლოდ პირველ სართულში ჰქონია. როგორც სხვაგან რამდენიმეჯერ აღგვინიშნავს, ცალკე მდგარ კოშკებში შესასვლელი კეთდება მეორე სართულზე. იმ შემთხვევაში, როდესაც პირველ სართულში კარის დატანება აუცილებელი იყო, მაშინ სათადარიგო კარი მეორე სართულზეც კეთდებოდა. აქ მეორე სართულზე სამხრეთ-დასავლეთის კედელი საკმაოდ დიდ ფართობზეა მორღვეული. ჩვენი ვარაუდით, აქ კარის არსებობა დასტურდება 1933 წელს შესრულებულ ანაზომებზე, რომლებიც დართული აქვს გ. ჩუბინაშვილის შრომას.

¹³⁸ ტერმინი ბურჯის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველთა ეროვნულ-ისტორიული კულტურის ისტორიისათვის, წ. 1, 1946, გვ. 46—47.

¹³⁹ Apx. Kaxet¹³⁹, გვ. 536—537.

პირველი სართულის გეგმა შიგნიდან რვაგვერდაა, გარედან წრიულია. გადახურულია კონუსური გუმბათით. აღმოსავლეთის წახნაგში ბუხარია მოთავსებული, დანარჩენ წახნაგებში კი—განლაგებულია თითო ღრმა ნიშა. გუმბათის დასაწყისში, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით, თითო სარკმელია მდლა აშვერილი ხვრელებით.

სურ. 50. კისისხევი. კოშკის გეგმები და განაკვეთი

მეორე სართულზე ასვლა ხდება კარის მარჯვნივ მიმავალი კედლის კიბით. ამ სართულის გეგმა, განსხვავებით პირველ სართულთან, ექვსგვერდაა და უფრო პარადულ იერს ატარებს. როგორც ეტყობა, იგი ფეოდალის საცხოვრებლად იყო განკუთვნილი. სართული გადა-

ხურულია ისრული გუმბათით. აგურით ნაგები გუმბათი ეყრდნობა-
ჯვარედინ საბჯენ თარიღს.

კედლის ხერელობი ამჟამად ისეა გადაკეთებული, რომ თავდა-
პირველი სახის მთლიანად აღდგენა არ ხერხდება. კოშკი XIX ს-ში
საცხოვრებლად ყოფილა გამოყენებული და ამიტომაც სათანადო
გადაუკეთებიათ. რეკონსტრუქციისას ნიშები დიდ სარკმლებად უქ-
ცევიათ. საფიქრებელია, რომ აქ ყოფილიყო ნიშები სათოფეებიო.
მაგრამ არც ის არის გამოჩენილი, რომ აქ ერთი ან რამდენიმე გა-
ნიერი და მაღალი სარკმელი ყოფილიყო, როგორც ამას ვხედავთ
იმავე დროის მუხრანისა და ქსნის კოშკებში¹⁴⁰.

ამ სართულზე თავდაპირველი სახით მოღწეულია მხოლოდ ბუ-
ხარი. ნახევარწრიული თაღით ბუხარი ჩამჯდარია სწორკუთხა ჩაღრ-
მავებაში. ასეთი არქიტექტურული გადაწყვეტა, როგორც არა ერთ-
ხელ აღგვინიშნავს, ჩვეულებრივია XVIII ს. იქვე, ჩრდილო-დასავ-
ლეთით, კედლის შიგნით პატარა ოთახია. ამ ოთახს საკუთრად აქვს
ბუხარი, სათოფეები და სარკმელი. ეს ოთახი მცველის სამყოფა-
უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. დაცვა მოხდებოდა აქვე არსებულ
დიდი სარკმლიდან¹⁴¹ და სათოფეებიდან.

მესამე სართული სხვებზე მეტადაა გადაკეთებული XIX ს., რო-
დესაც კოშკი ეპოქის შესაბამის საცხოვრებელ ნაგებობად უქცევი-
ათ. ეს სართული ფორმით სხვებისგან განსხვავებულია. იგი შიგნით
და გარეთ წრიულია. ქვედა სართულებთან შედარებით, ამ სართუ-
ლის კედლები მეტად თხელია. ამ თხელ კედლებში, თითქმის სიმე-
ტრიულად, განლაგებული ყოფილა მაღალი და განიერთალოვანი
სარკმლები. კედლებში სხვა ელემენტი არ ყოფილა მოთავ-
სებული. ეს გარემოება ერთხელ კიდევ ხაზს უსვამს ზემოთქმულს,
რომ კოშკი ძირითადად განკუთვნილი ყოფილა საცხოვრებლად.

კოშკში სართულებს შორის კავშირი კედლის კიბით ხდებოდა.
კიბის უჯრედის გარე კედლებშიც სარკმლები და სათოფეებია გან-
ლაგებული.

კოშკი რიყისქვითაა ნაგები. ინტერიერში კი გუმბათებზე, თაღებ-
სა და სხვა კონსტრუქციულ ადგილებში გამოყენებულია აგური
(აგურის ზომები: 22×22×4; 23×23×4 სმ).

¹⁴⁰ პ. ზაქარაია, ქსნის, მკადისჯვრისა და მუხრანის ციხე-სიმაგრეები, მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII, 1954, სურ. 3, 4. 13.

¹⁴¹ ამ სარკმლის მდებარეობა და ადგილი ისეთია, რომ მისი გამოყენება განსაკუთრებულ შემთხვევაში შეიძლებოდა, როგორც კარისა.

კოშკი ტიპიურია XVIII საუკუნისათვის. ასეთი მასიური ნაგებობაც მხოლოდ ამ საუკუნისათვისაა დამახასიათებელი. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს სართულების ინტერიერის გადაწყვეტა. ინტერიერის გადაწყვეტაში, პირველ ყოვლისა, იგრძნობა, რომ დამკვეთს იგი საცხოვრებლად უნდოდა. მაგრამ ხანა რადგან შფოთიანი იყო, ამიტომ ეს ნაგებობა თავდაცვითიც უნდა ყოფილიყო.

ასეთ გადაწყვეტას ხშირად ვხვდებით XVIII ს-ის ქართლ-კახეთის ციხეებსა და ცალკე მდგარ კოშკებში, როგორიცაა, თელავის, ყვარელის, პატარძელის, მუხრანისა და სხვა. ზემომოყვანილი წარწერაც ამ თარიღზე მიუთითებს.

სოფელთან მდგარი მეორე კოშკი, ე. წ. ციხის წისქვილი¹⁴², შესაძლოა, თავდაპირველად სოფლის ფარგლებში არც კი ყოფილიყო. იგი ხეობაში დარაჯად იქნებოდა. მდინარე კისისხევს ამ ადგილას ძალიან განიერი კალაპოტი აქვს, როგორი იყო კალაპოტი ადრე და სად იდგა მაშინ ახლა შუაში მდგარი კოშკი, ეს არ დგინდება.

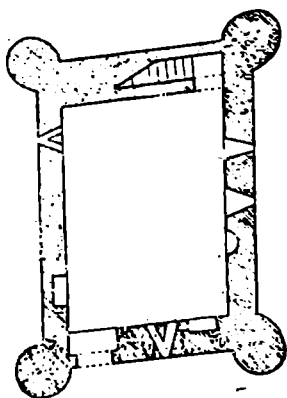
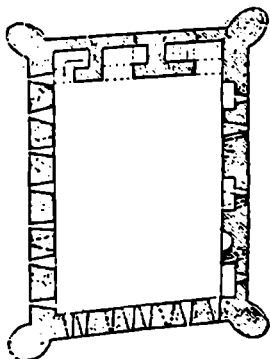
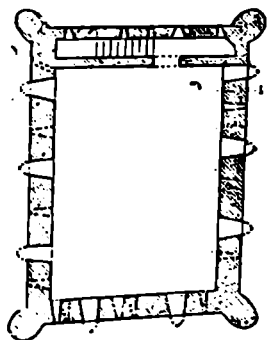
კოშკი ორსართულიანი იყო, საბრძოლო ბანით (სურ. 51, ტაბ. XXV₂).

კოშკი გეგმით მოგრძო ოთხკუთხედს წარმოადგენს. მისი ერთადერთი კარი მოთავსებულია პირველ სართულზე აღმოსავლეთიდან. მოპირდაპირე კედელში მდებარე კარს კი შეეყვება ზედა სართულზე ასასვლელი კიბის უჯრედში. პირველი სართული გადახურულია ცილინდრული კამარით, მეორე სართულს კი ხის გადახურვა ჰქონდა.

პირველი სართული ნათღებოდა ერთი სარკმლით აღმოსავლეთიდან და ორი სარკმლით ჩრდილოეთიდან. სამხრეთის კედლის ცენტრი გამონგრეულია (წისქვილისათვის გამოსაყენებლად), ხოლო მარცხნივ ერთი ნიშაა შერჩენილი. ასეთივე ნიშაა აღმოსავლეთის კედლის მარცხნივ, შუაში კი შეწყვილებული სათოფეა.

მეორე სართული კარგადაა გათვლილი საბრძოლად. აღმოსავლეთის ვიწრო კედელში მალა ორი სარკმელია; დაბლა კი ორ რიგად განლაგებულია ცალმაგი სამ-სამი სათოფე. ზედა რიგის სათოფეები პირდაპირაა მიმართული, ხოლო ქვედა რიგისა — ცერად ძირს უმიზნებს. სათოფეების ასეთი სისტემაა დანარჩენ კედლებშიც. დასავლეთის კედელში კიბის უჯრედში მოსახვედრად ორი კარია. სართულის ჩრდილოეთ კედელში, სხვებისგან განსხვავებით, სათო-

¹⁴² კოშკი გადაუკეთებიათ წისქვილად, რომელიც მოქმედებდა ორმოცაწლებამდე. წისქვილისათვის ორქანობიანი სახურავი დაუდგამთ.

0 1 2 3 4 5.

სურ. 51. კისისხევი. კოჭკის
გამგებები

ფეხებიანი სამი სწორკუთხა ნიშაა და ერთი ბუხარი, ზედა რიგში კი—სარკმლებია.

კოშკის მესამე სართული ქონგურებიანი ბანია. ბანის კედლები ისეთი სიმაღლისაა, რომ მებრძოლს თავისუფლად დაფარავდა. აქ ძირითად საბრძოლო ელემენტს სალოდეები წარმოადგენდა. სალოდეები გრძივ კედლებში თითქმის სიმეტრიულად სამ-სამია მოთავსებული, ხოლო აღმოსავლეთის ვიწრო კედლებში ორია. დასავლეთის კედელში კიბის უჯრედია მოთავსებული, ამიტომ სალოდე ვერ თავსდებოდა. კედლებში სალოდეების გარდა ბლომადია სათოფეებიც.

კოშკი მთლიანად ნაგებია რიყისქვით (აგური გამოყენებულია მხოლოდ წისქვილად გადაკეთების დროს). კოშკის გარედან მდგრადობას ანიჭებს პირამიდულობა და კუთხის ძლიერი კონტრაფორსები. კომპოზიციას აგვირგვინებდა ნისკარტა სალოდეები და ნახევარწრიული ქონგურები¹⁴³.

კოშკი უთარიღოა. მის დასათარიღებლად ყველაზე მეტად მეტწილად ფორმა და საბრძოლო ელემენტები ფორმის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მას მეტი ანალოგიები გააჩნია XVII საუკუნეში. იმავე საუკუნეზე მიუთითებს სათოფეებისა და სალოდების როგორც გადაწყვეტა, ისე მათი რაოდენობა. ასეთი კოშკებიდან შეიძლება დავასახელოთ ანანურის, ახალგორისა და სხვ.

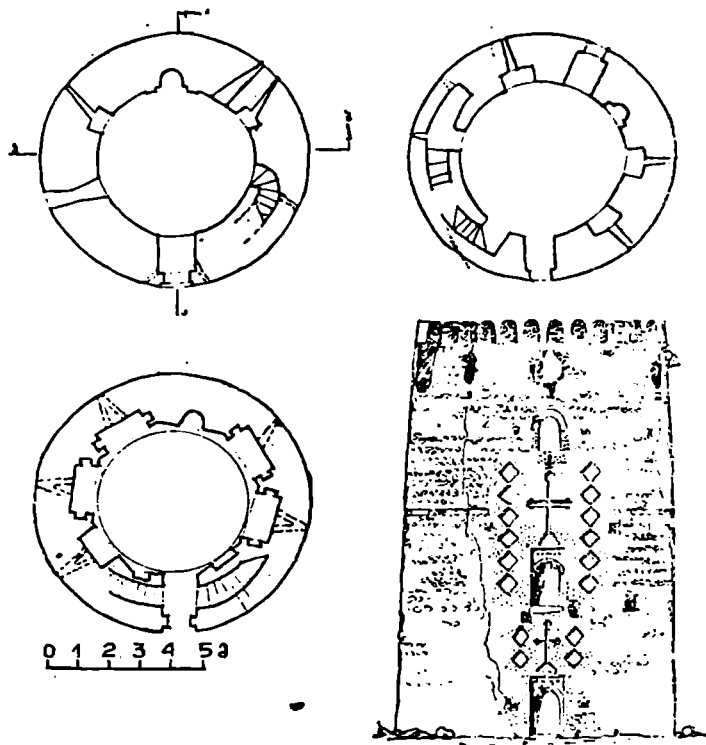
მ ა რ ტ ყ ო ფ ი

სოფელ მარტყოფში ორი კოშკი დგას. ერთი მათგანი ეკუთვნოდა თუშმალიშვილებს, ხოლო მეორე — შინჯიკაშვილებს. პირველი მათგანი სოფლის გამყოფ ალიხევთან უფრო ახლოსაა, მეორე კი მისგან აღმოსავლეთით ასიოდე მეტრზეა. ორივე კოშკი ცილინდრულია, მაგრამ პირველი უფრო დიდია და დეკორატიულიც.

თუშმალიშვილების კოშკი, როგორც XVIII ს. მეორე ნახევრის კოშკების დიდი უმრავლესობა, საცხოვრებელ-საბრძოლოა, მაგრამ იმათგან განსხვავებით ეს მეტადაა მორთული (სურ. 52, ტაბ. XXXVI₁, XXXV₂). კარგი პროპორციის მქონე მაღალ ცილინდრულ მასას მაღალი ქონგურები ამთავრებს. მთავარი ფასაღი სამხრეთისაა. ხუროთმოძღვარს აქცენტი სწორედ ამ ფასაღზე გაუკეთებია აქ ერთ ვერტიკალზე განლაგებულია პირველი და მეორე

¹⁴³ კოშკი განხილულია. გ. ჩუბინაშვილის ზემოდასახელებულ ნაშრომში, გვ. 534—536.

სართულის კარები, მესამე სართულის დიდი სარკმელი და მეოთხე სართულის ნისკარტა სალოდე. კოშკი რიყისქვითაა ნაგები, კედლები მოსწორებულია, ხოლო მოსართავად აგურია გამოყენებული. ჭერ-ერთი, ასეთი მოთეთრო ფონთან აგურის ფერის შეხამება თავისთავად მიმზიდველია და, მეორეც, აგურის წყობით ოსტატი სხვადასხვა ფორმას ქმნის. ორივე სართულის ისრულთალოვანი შესასვლელები მაღალ სწორკუთხედებშია ჩასმული და კბილანა კარნიში ამთავრებს. ორივე შესასვლელის ზემოთ ჭვრებია გამოსახული. ქვედა ჭვარი ზედაზე პატარაა. ქვედა ჭვრის გვერდებზე ორ-ორი რომ-

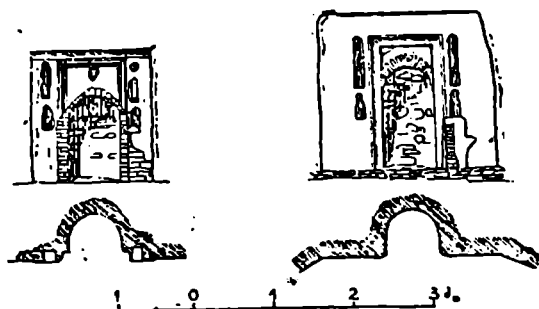
სურ. 52. მარტყოფი. თუშმალიშვილების კოშკი

ბია გამოსახული, ხოლო ზედა კარსა და ჭვარს ექვს-ექვსი რომბი შემოფარგლავს. ამით გარდა, მეორე სართულის გუმბათის დონეზე აგურისავე სარტყელი შემოუყვება. ეს მოწითალო ზოლი შუაზე ცოტათი მაღლაა და თითქმის თანაბრად ჰყოფს ცილინდრულ მასას.

მორთულობის მრავალფეროვნობით ეს კოშკი ქართლ-კახეთის კოშკებისაგან გამოირჩევა, იგი უთუოდ ორიგინალური ნაგებობაა. საერთოდ, ჩვენ სხვაგანაც არა ერთხელ აღგვინიშნავს, რომ XVIII საუკუნეში, განსხვავებით წინა საუკუნეებთან, შეიმჩნევა ციხეებისა და კოშკების მორთვის ტენდენცია. ასეთია მაგალითად, ყვარელი, მუხრანი (1756), ქორდი, ქსოვრისი და სხვ.

ხუროთმოძღვარს კოშკის ინტერიერების მორთვაზეც საკმაოდ უზრუნველია. სხვებზე უკეთ მორთულია მეორე სართული. აქ აქცენტი გაკეთებულია ბუხარზე, რომელიც შესასვლელის პირდაპირ მდებარეობს (სურ. 53). კედლებისა და გუმბათის ზედაპირი ნალესობით მხოლოდ მოსწორებულია, ბუხრის მხარე კი სპეციალურად შელესილია და, ნაწილობრივ, სხვადასხვაფერის ზოლებით მოხატულია. ისრული თაღის მქონე ბუხარი მაღალ პროფილირებულ სწორკუთხედში ზის. გვერდებზე კი ასევე დეკორატიული ორ-ორი პატარა ნიშაა. ასე მორთული ბუხრები გააჩნია ქსნის ციხისა (1746) და მუხრანის ციხის მთავარ კოშკებს.

მეორე სართული, სხვებთან განსხვავებით, რეაწახნაგაა. ექვსი წახნაგის მთელ სიმაღლეზე ღრმა და განიერი ნიშაა. ამ ნიშებში სათოფეებია განლაგებული. შესასვლელის გვერდებზე სამეურნეო და ნიშნულების პატარა ნიშებია. სართულის გადამხური რეაწახნაგა გუმბათი აგურის კბილანა კარნიზითაა გამოყოფილი. აგურით ამოყვანილ წახნაგებზე კი ორ-ორი რომბია გამოსახული.

სურ. 53. მარტყოფი. თუშმაღიშვილების
კოშკის ბუხრები

პირველი სართულიც მორთულია, მაგრამ ნაკლებად. აქაც ბუხარი შემოსასვლელის პირდაპირაა. მორთულობა მარტივია. ბუხრის გვერდებზე თითო ნიშაა სათოფეებით. აგურის გუმბათზე რომბები

ჰადრაკულადაა განლაგებული. სფერული გუმბათის ზედაპირი ხსნარით მოსწორებულია, მხოლოდ იქ, სადაც აგური ჩანდა შეღებილია თეთრად, წითლად და შავად.

მესამე სართული სხვებზე ნაკლებადაა მორთული. აქ მხოლოდ თაღოვანი ბუხარია სწორკუთხა მოჩარჩოებაში ჩამჯდარი და კბილანა კარნიშით მთავრდება. ამ სართულს ჰორიზონტული გადახურვა ჰქონია¹⁴⁴. თითო განიერი და მაღალი სარკმელი მოთავსებულია სამხრეთითა და ჩრდილოეთით. მტრის მოახლოებისას ეს სარკმელი დაიკეტებოდა და მათ არეში ქვემოთ არსებული სათოფეები ამოქმედდებოდა, ჩრდილო-დასავლეთით და აღმოსავლეთით ისარულთაღოვანი ნიშებია თითო სათოფით (კიბის უჯრედიდან ამოსასვლელის გაგრძელებაზე საპირფარეშოა მოწყობილი).

ბანის მაღალ კედლებს მაღალივე ქონგურები ამთავრებს (ტაბ. XXXVII₂). დასავლეთით კიბის უჯრედი იწყება (კიბიდან ამოსასვლელის გვერდზე აქაც საპირფარეშოა იგი წინიდან ფარდით იქნებოდა დაფარული). კედლების დანარჩენ ნაწილზე ოთხი ნისკარტა სალოდე თანაბრადაა განლაგებული. ხოლო იმისთვის, რომ ბანის წრეზე სალოდეები თანაბრად ყოფილიყო განაწილებული, რაც ფასადებზეც კარგი სანახავი იქნებოდა, მეოთხე სალოდე კიბის უჯრედში მოუთავსებიათ. სალოდებს შორის კი ძირს დაქანებული და პირდაპირი სათოფეები მორიგეობითაა განლაგებული.

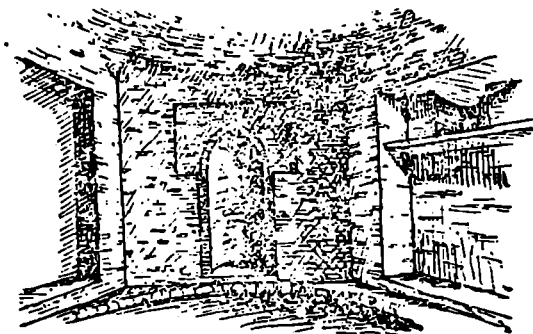
კოშკი რადგან ცალკე მდგარა და დანიშნულებით საცხოვრებელ-საბრძოლოა, ამიტომ შესასვლელი პირველ და მეორე სართულებს ცალ-ცალკე აქვს. პირველი სართულის შესასვლელი უშუალოდ მიწაზეა, ხოლო მეორე სართულის შესასვლელის წინ კი ხის კოჭებზე მცირე ბაქანი იყო მოწყობილი. ამ ბაქანზე გადასატანი ხის კიბე იქნებოდა მიდგმული.

შ ი ნ ჯ ი კ ა შ ე ი ლ ე ბ ი ს კ ო შ კ ი, როგორც აღვნიშნეთ, განხილულის მსგავსია, მაგრამ მასზე პატარაა და მორთულიც ნაკლებადაა (ტაბ. XXXVII₁).

კოშკის სამი სართულიდან პირველი და მეორე სართული აქაც გუმბათოვანია. მესამეს კი კოჭოვანი გადახურვა ჰქონია. მის ზემოდან ბანი იყო მოწყობილი. შესასვლელი პირველ და მეორე სართულს ცალ-ცალკე აქვს.

¹⁴⁴ ამ რამდენიმე წლის წინათ ძეგლთა დაცვის სამმართველოს სარესტავრაციო სახელოსნოს კოშკი შეუკეთებია. სამუშაოები, საერთოდ, უხარისხოადაა ჩატარებული, მაგრამ ყველაზე მეტად სამწუხაროა ის, რომ კოშკის თაღაპირველი სახე ვერ გაუგიათ და შეცდომით ეს სართული გუმბათით გადაუხურავე.

პირველი სართულის კედლები XIX ს-ში შეუღესიათ და ზოგი ჯამ დაფარულია. შესასვლელის პირდაპირ ბუხარია სწორკუთხ. ნიშაში ჩამჯდარი. მის ორივე მხარეზე მცირე ოთხკუთხა ნიშნებია სათოფეებით (გვიან ეს ნიშები განჩინებულ გადაუკეთებიათ).

სურ. 54. მარტყოფი. შინჯიკაშვილების კოშკის
მეორე სართულის ინტერიერი

მეორე სართული, სხვებისგან განსხვავებით, რვაგვერდაა. გუმ-
ბათის ზედაპირი გლუვია, მოურთავი. შემოსასვლელის პირდაპირ
ბუხარია ოთხკუთხედში ჩამჯდარი (სურ. 54). დანარჩენ წახნაგებში
მალაღი ოთხკუთხა ნიშებია (დასავლეთის ნიშაში საპირფარეშო.)
(ნიშას ფარდა ექნებოდა ჩამოფარებული). ბუხრის გვერდით, მალაღ
ნიშებს ზემოთ სათოფეებია მოწყობილი, ქვემოთ კი თაროებია გა-
მართული. სათავსო ნათღებოდა სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან.
კედლის რამდენიმე წიბოზე მალაღ ირმის რქა ყოფილა ჩასმული
(ახლაზან მოუხერხია ვილაცას). მას საკიდად გამოიყენებდნენ. რქის
ან ჯოხის საკილებად გამოსაყენებლად კედლებში ჩაყოლება ზნირია
XVIII ს. კოშკებში (ხეითი, რუისპირი და სხვ.), ამ სართულის ზის
კარი ღღემდეა შერჩენილი. კარი დანიშნულების მიხედვით სქელია
(ფიცრები ცულითაა ნათალი).

მესამე სართული დაბალია. გადამხური კოჭები საკმაოდ დიდი
ზომისებია. განსაკუთრებით კი დიდია ღერძზე გამავალი კოჭი. სარ-
თულის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ორი კარია კიბის უჭრედებში მო-
საწვდრად. ჩრდილოეთით დიდი ფანჯარაა. დაბალი ბუხარი მდებარეობს
ჩრდილო-დასავლეთით. კედლებში, იქ, სადაც ამის ადგილი
ყო, ოთხი სწორკუთხა ნიშაა. სამ მათგანში შეწყვილებული სათო-

ფეხებია, ნეოთხეში კი სხვადასხვა მხარეს მიმართული ორი სათოფეა. ძირს მიმართული მაღალი კვეთის სათოფეები ნიშებს შორისაა მოთავსებული.

ბანის მაღალ კედლებს ქონგურები ამთავრებს. აქ ოთხი ნისკარტა სალოდო არათანაბრადაა განაწილებული. მათ შორის კი თითო ან ორი ძირს დახრილი სათოფეა მოწყობილი. ჩრდილო-დასავლეთით კარია შვერილ აივანზე გასასვლელად. ეს ორიგინალური გადაწყვეტაა. მისი ანალოგია ჩვენ არ მოგვეპოვება.

გარედან კოშკის ცილინდრული მასა ოდნავ ზემოთკენ ვიწროვდება. ამ კოშკს დაახლოებით ორი და ხუთი მეტრის სიმაღლეზე აგურის სარტყელი შემოუყვება, მაგრამ სარტყელი არ არის ისეთი მკვეთრი, როგორიც წინა კოშკში ვნახეთ. კოშკი რიყისქვითაა ნაგები და ზედაპირი ხსნარით ოდნავ მოსწორებული აქვს. ასეთ წყობაში აგურის სარტყელი შექმნილია შემდეგი სახით: წყობაში აგური 20—40 სმ დაცილებით ვერტიკალურადაა დაყენებული. აგურის ასეთი იშვიათობის გამო, აქ სარტყელი ძლივს მოჩანს. მაშინ როდესაც წინა კოშკზე აგური მიჯრით იყო მოწყობილი და წითელი ზოლი მკვეთრად ჩანდა. ისევ თითო აგურის წყობით აღმოსავლეთით 4—5 მ სიმაღლეზე ჯვარია გამოსახული. ერთი პატარა ცისფერი რომბული შორენკეცი ჩასმულია პირველი სართულის კარის თავზე.

მეორე სართულის შესასვლელი სწორკუთხა ნიშაშია ჩასმული. შესასვლელის თალის ზემოთ კბილანა კარნიზია. ქვედა სართულს შესასვლელი კი მარტივი სწორკუთხა ფორმისაა.

როგორც აღრევეც აღვნიშნეთ, განხილული ორივე კოშკი უმუალო ანალოგიებს პოულობს XVIII ს. შუა და მეორე ნახევრის ისეთ კოშკებში, როგორიცაა: პატარძელის, ყვარელის. მუხრანის,¹⁴⁵ ქორდი¹⁴⁶, ქსოვრისი¹⁴⁷ და სხვ. აქედან გამომდინარე მარტყოფის კოშკებსაც ჩვენ იმავე დროით ვათარილებთ.

პ ა ტ ა რ მ ე უ ლ ი

გარე-კახეთის ეს დიდი სოფელი თითქმის ვაკეზეა გაშენებული. რელიეფის მცირე ცვალებადობა და ხშირი ხეები საერთო შთა-

¹⁴⁵ პ. ზაქარაია, ქსნის, მჟაღისჯვრის და მუხრანის ციხე-სიმაგრეება. საქ. მეზეუმის მოამბე, ტ. XVIII-B, 1954, გვ. 145—156.

¹⁴⁶ პ. ზაქარაია, საამილახოროსა და ზემო ქართლის სადროშოს XVI—XVIII სს. ციხე-სიმაგრეები, მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XX, № 1, 1958, გვ. 122;

¹⁴⁷ პ. ზაქარაია, ქსნის ხეობის ციხე-სიმაგრეები. საქ. მეზეუმის მოამბე, ტ. XVI-B, 1950, გვ. 179.

ბეჭდილებას არ ცვლის. ძველი მოსახლეობა უფრო მთის კალთებთან ახლო უნდა ყოფილიყო. შიშინანობის მოსპობის შემდეგ, როგორც ეტყობა, ქვემოთ ჩამოიწიეს, გაიშალნენ.

ამჟამად ამ სოფელში ძველ ნაგებობათაგან ორი კშოკი და ერთი ციხის ნანგრევია.

მემატინე ომან ხერხეულიძის ცნობით აქ ციხე მდგარა და იგი ერეკლე მეფეს განუახლებია. მემატინესთან ასე ვკითხულობთ: „ხოლო თვით მეფემ ირაკლიმ განაახლა ციხე გორისა, გალავანი სიღნაღისა, თელავისა... პატარძელისა და ნორიოსი“¹⁴⁸. იგივე აქტორი კახეთის ცხოვრების აღწერისას ერთგან წერს: „ოდეს აშენებდა მეფე თეიმურაზი ციხესა პატარძელისასა, მუნ მოვიდნენ ლეი-ნი“¹⁴⁹. ეს მომხდარა 1757 წელს. პატარძელში ციხის აშენებას გაკვრით ახსენებს იესე ბარათაშვილიც. იგი ერთგან უდანაშაულოდ დაისაჯა. ამ ამბის მოყოლისას ამბობს: „მეფეები პატარძელის ციხეს აკეთებდნენ იქ ბძანდებოდნენ“¹⁵⁰.

აღნიშნული ციხე მდგარა სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით გორაკზე. აქ გამოდის ხევი. როგორც ეტყობა, ამ ხევის ჩაქეტვა იყო საჭირო. ჩრდილოეთიდან მომავალი მტერი ამ ხევით თუ შემოდისადა.

ციხე ძალიან დაზიანებულია. მისი გეგმის აღდგენაც ჰქირს¹⁵¹.

კახეთიდან მომავალ ამ მთავარ გზაზე, პატარძელი მეტად მნიშვნელოვან ადგილზე მდებარეობდა და ამიტომ იგი თბილისის დაცვასაც ემსახურებოდა. პატარძელში აგებული ციხე თავისთავად თბილისისათვის ფორპოსტი იყო. პატარძელის კოშკების ბანებიდან თბილისის ღამის კიაფი ახლაც კარგად მოჩანს. მაშინ, საჭიროების დროს დანთებული დიდი კოცონით სიგნალი, ცხადია, თბილისში სწრაფად მიიღებოდა. ამ ციხეს განსაკუთრებულად დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ლეკიანობის ხანაში, როდესაც დაღისტნელი მძარცველები კახეთის ტერიტორიაზე დათარეშობდნენ.

პატარძელის ორი კოშკიდან ერთი დგას სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მთის ძირას, ხოლო მეორე—სოფლის სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილში. ეს უკანასკნელი კოშკი ბილახინელების უბანში დგას და ამბობენ, რომ მათი საგვარეულო იყო.

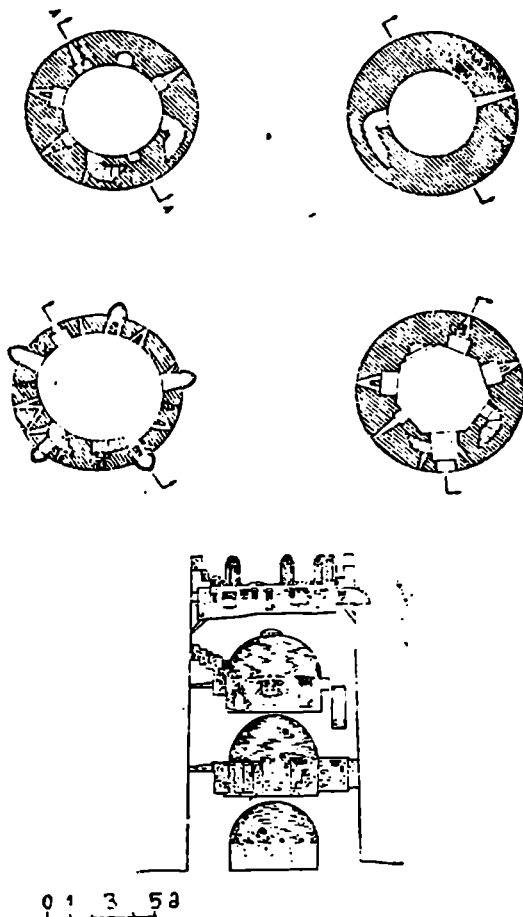
¹⁴⁸ ომან ხერხეულიძე, გვ. 276.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 283.

¹⁵⁰ იესე ბარათაშვილი, გვ. 26.

¹⁵¹ გულდენშტეტი ამ ციხეს იხსენიებს, მაგრამ აღწერა არა აქვს (Guldenshtdt, გვ. 82).

ბილანიშვილების კოშკი კარგი პროპორციების მქონე ცილინ-
დრული ნაგებობაა. იგი ოთხსართულიანია, ხოლო მეხუთე — ქოშ-
გურებიანი ბანია (სურ. 55, ტაბ. XXXVIII). კოშკს ერთადერთი
შესასვლელი მეორე სართულზე აქვს ჩრდილოეთით¹⁵². იგი საკმაოდ

სურ. 55. პატარძელის ბილანიშვილების კოშკი.
განაკვეთი და გეგმები

¹⁵² XIX ს-ში კოშკის უკეთ გამოყენების მიზნით პირველი სართული გაუ-
პრეცედენტო და ამჟამად მას იყენებენ შესასვლელად.

მოზრდილია და სწორკუთხა ფორმისაა. კარის მარცხნივ კედლის კიბე პირველი სართულისკენ მიემართება. კოშკი სქელკედლიანია, როგორც ეს ხშირად გვხვდება XVIII საუკუნის ცალკე მდგარ ცილინდრულ კოშკებში (პირველი სართულის კედლის სისქე 2 მეტრია და ზედა სართულებში ცოტა-ცოტათი მცირდება). ასეთი კოშკებიდან შეიძლება დავასახელოთ: ქორდი, სკრა, მერეთი, ხეითი და სხვ. ყველა ასეთი კოშკის კედელში კიბეებია მოწყობილი ისე, რაგორც ამას პატარძელის კოშკში ვხედავთ. ცალკე მდგარ კოშკებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა კედლების სისქეს. ამ შემთხვევაში ცალკე მდგარი კოშკების კედლებს მეტი მდგრადობა ეკისრებოდა, ვიდრე ციხის კოშკების კედლებს. ცალკე მდგარი კოშკი მხოლოდ თითონ იცავდა თავის თავს, ხოლო ციხეში შემავალ კოშკს გვერდითა კედლებიდან, ფლანგებიდანაც იცავდნენ. მიუხედავად თქმულისა, ციხე-გალავნების ცილინდრულ კოშკებშიც ზოგან შეიმჩნევა კედლების სისქის მომატება. ასეთ მაგალითს ვხედავთ მუხრანში, ყვარელსა და სხვ.

კოშკის პირველი სართული გადახურულია ნახევარსფერული გუმბათით. სართულის კედლები ყრუა, მხოლოდ ერთი სარკმელია გუმბათქვეშ. ეს სარკმელი ზემოთენაა მიმართული, რომ გარედან მომხდური ადვილად ვერ მიწვდენოდა და ტყვია არ ესროლა შიგ მყოფთათვის. სართულის შუაში ქა ყოფილა. იგი ამჟამად ამოვსებულია¹⁵³.

კოშკის პირველ, მესამე და მეოთხე სართულებს წრიული გეგმები აქვს, ხოლო მეორე სართული — შეიღგვერდაა. პირველი სამი სართული გუმბათოვანი გადახურვითაა (მათ შორის შეიღგვერდაც), ხოლო მეოთხე სართულს ხის ბანური გადახურვა ჰქონია. კედლები რიყისქვითაა ნაგები, გუმბათები კი — აგურით.

მეორე სართულის ერთ წახნაგში კარია მოთავსებული, მის პირდაპირ კი—ბუხარი. სამ წახნაგში დიდი ზომის ღრმა ნიშებია შეწყვილებული სათოფეებით. კარის მარცხნივ პატარა ნიშაა ცალმაგი სათოფით, ხოლო მარჯვნივ მეორე სართულზე ასასვლელი კიბე იწყება. ერთი პატარა სათოფეც შესასვლელის მარჯვნივაა.

მესამე სართულში შესასვლელის პირდაპირ ისრული თალით გადახურული ბუხარია. კედლებზე, დიდ და პატარა სწორკუთხა ნიშებში. განლაგებულია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეები. ერთ მაღალ

¹⁵³ ასევე ამოვსებულია კოშკის ჩრდილოეთით მდებარე ქვისკედლებიანი ხარო.

და განიერ ნიშაში ზემოთ ორმაგი შეწყვილებული სათოფეა, ქვე-
მოთ კი — ძირს მიმართული ცალმაგი. სართული ნათდება ერთი დი-
დი სარკმლით სამხრეთიდან, ხოლო კიბის უჯრედშიც ერთი პატარა
სარკმელია მოთავსებული.

მეოთხე სართულზე კედლების სისქე თითქმის ნახევრდება და
ამიტომ სართული შესამჩნევად ვრცელია. კედლის სისქე სქელი
რჩება მხოლოდ იმ ადგილას, სადაც კიბე ქვემოდან ამოდის და იქ-
ვე ახლოს ზემოთ, ბანზე მიემართება. ამ სართულს მხოლოდ საბრ-
ძოლო დანიშნულება ჰქონდა. კედლებში სიმეტრიულად განლაგებუ-
ლია ხუთი ნისკარტა სალოდეს (სალოდესების აგურის კედლები ზის
კრონშტეინებზეა დაყრდნობილი). ზოგ სალოდესს გვერდის კედლებ-
ში და ქვემოთაც სათოფეებია მოწყობილი. სალოდესებს შორის
კედლები დასერილია ცალმაგი და ორმაგი სათოფეებით. როგორც
ანალოგიურ შემთხვევებში, ისე აქაც, ცალმაგი სათოფეები ძირს და-
ხრილია, ხოლო ორმაგი პირდაპირაა მიმართული.

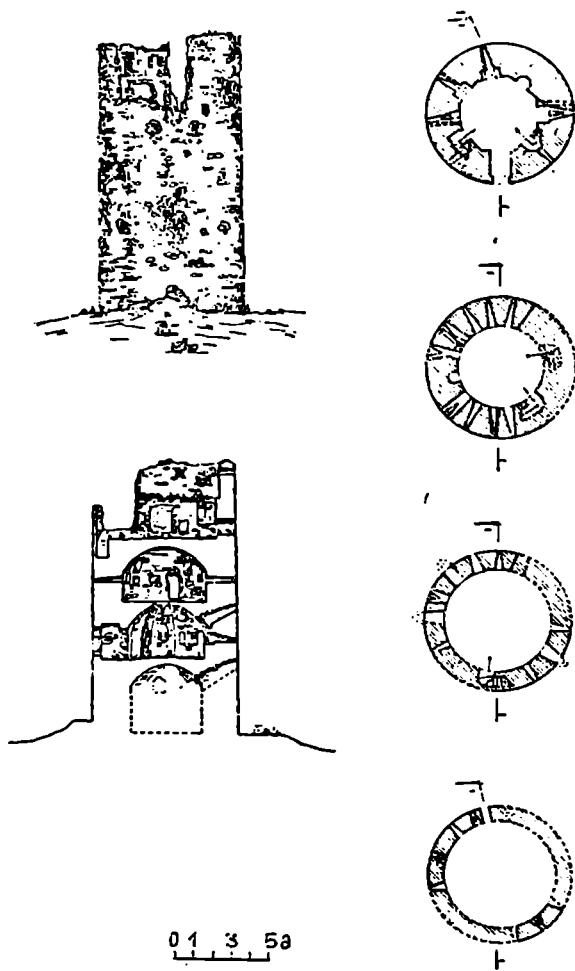
კოშკი გარედან მოხდენილია, მაღალი და კოხტად ნაგებია. იგი
ამ მხრივ, მოგვაგონებს ქემერიტისა და ქსოვრისის XVIII ს. შუა
წლების კოშკებს. აღნიშნული კოშკების მსგავსად, პატარძელის
კოშკიც ცილინდრული ფორმისაა და ქონგურებით მთავრდება. კოშ-
კის გლუვ ზედაპირზე თითქმის შეუმჩნეველია სათოფეები, ხოლო
ნისკარტა სალოდესები კომპოზიციას ამთავრებდნენ. ქართველი ოს-
ტატები კოშკებს გარედან სპეციალურად არასოდეს არ ლესავდნენ,
მაგრამ ამ კოშკის მსგავსად ზოგიერთ სხვა კოშკშიც არის რიყის
ქვით ნაგები ზედაპირის მოსწორების ტენდენცია.

კოშკის ფორმა, ვერტიკალური გეგმარება, საბრძოლო ხერელო-
ბები და სხვა დეტალებიც ტიპურია XVIII ს. შუა ხანის ქართლ-
კახეთის კოშკებისათვის და ამიტომ ჩვენ მის დეტალურ ანალიზს
აღარ შევუდგებით.

აღნიშნული სოფლის მეორე კოშკი განხილულისგან ორიოდ კი-
ლომეტრითაა დაცილებული. იგი დგას სოფლის ჩრდილო-აღმოსავ-
ლეთით მთის ძირას. კოშკი ნაწილია ანსამბლისა. იქვე კოშკის აღ-
მოსავლეთით და ჩრდილოეთით საცხოვრებელი და სამეურნეო ხა-
სიათის ნაგებობების ნანგრევებია. წყალი გამოყვანილი ჰქონიათ აღ-
მოსავლეთით მდებარე მთებიდან. ეს წყარო ახლაცაა, მაგრამ დები-
ტის სიმცირის გამო აქამდე ვერ უწევს. ადგილობრივთა გადმოცე-
მით, კოშკი ფიცხელაურების (ზედმეტ სახელად მრიზიანებს ეძახოდ-

ზენო. ამ გვარის პატარებლები ახლაც ცხოვრობენ ქვემოთ სოფელში) ყოფილა.

კოშკი დიდი ზომისაა, იმპოზანტური. XVIII ს. მეორე ნახევრის ცილინდრული კოშკების მსგავსად, ამ კოშკის ქვედასაში სართულ-გუმბათებითაა გადახურული, ხოლო ზედა—ორი ჰორიზონტული,

სურ. 56. პატარძელი. ფიცხელაურების კოშკი

კოჭოვანი გადახურვითაა. შესასვლელი მეორე სართულზეა ჩრდილოეთიდან. სართულებს შორის კაეშირი ხდება კედლის კიბით (სურ. 56, ტაბ. XXXIX₁).

პირველი სართული დამხმარება მისი გუმბათი ჩანგრეულია, რითაც სართული თითქმის დაფარულია, ჩანს მხოლოდ სამი მაღლა აშვერილი სარკმელი.

მეორე სართული პარადულადაა გადაწყვეტილი. სხვა წრიული სართულებისგან განსხვავებით, იგი რვაგვერდაა. გუმბათის წახნაგები (ორის გარდა სადაც სარკმელია განლაგებული) დამუშავებულია რომბებით, აღმოსავლეთით ნიშაა. მის თავზე კი ჭვარია გამოყვანილი (ტაბ. XXXIX₂). ეს ნიშა, სხვებთან შედარებით, პატარაა და შეიძლება თაღითაა გადახურული. მართალია, მასში შეწყვილებული სათოფეა მოთავსებული, მაგრამ მშვიდობიან პირობებში მას სალცავი ნიშას დანიშნულება ექნებოდა. დანარჩენ სამ სწორკუთხა ნიშებშიც სათოფეებია. სათოფეები არის აგრეთვე ნიშების ქვეოპორიზონტზეც. ბუხარი ოდნავ შეისრული თაღით სამხრეთ-დასავლეთის წახნაგშია.

მესამე სართულიც კარგია, სასიამოვნო პროპორციები აქვს, მხოლოდ წინას მსგავსად არაა მორთული. ნათდება გუმბათის ძირას მოთავსებული სამი სარკმლით. ცალმაგი სათოფეები აქ თითქმის ერთ რიგზეა განლაგებული. ბუხარი სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა.

მეოთხე სართულის კედლების დიდი ნაწილი დანგრეულია ეს და მეხუთე სართულიც უფრო საბრძოლოა, ვიდრე საცხოვრებელი. ამ სართულის კედლებში სალოდები და საზარბაზნეები ყოფილა განლაგებული. ნაწილობრივ შერჩენილია ოთხი სალოდე და ერთი საზარბაზნე. მათ შორის განლაგებულია ძირს დახრილი სათოფეები.

მეხუთე სართულის კედლების მეოთხედი ნაწილი თუ იქნება შერჩენილი. ამ კედლებში მხოლოდ სათოფეებია განლაგებული. კოშკის ბანიდან არაფერი გადარჩენილა.

კოშკი ნაგებია რიყისქვით. გუმბათებზე და ზოგან თაღებზე გამოყენებულია აგური (ზომით: $20 \times 20 \times 4$; $21 \times 21 \times 4$ სმ). შიგნიდან მეორე სართულის კედლები შელესილია. დანარჩენი სართულების კედლების ზედაპირი მხოლოდ მოსწორებულია.

კოშკის ფასადები მარტივია. ცილინდრული მასის ვლუვ ზედაპირზე მხოლოდ ჭერელობები ჩანს. კარგი იქნებოდა დანგრევამდე, როდესაც კოშკს ამთავრებდა ნისკარტა სალოდეები და ქონგურები.

კოშკს უშუალო ანალოგიები მოეპოვება ქართლ-კახეთის XVI ს. შუა და მეორე ნახევრის ძეგლებში.

საგარეჯოდან ორიოდ კილომეტრზე ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს სოფ. გიორგი წმინდა. სოფლის ძველი ნაწილი მთის ფერდობზე ყოფილა შეფენილი, ხოლო გვიანი ნაზარდი ქვემოთაა.

ძველი სოფლის ცენტრს ქმნიდა ორი კოშკი და ეკლესია. კოშკები ერთმანეთისაგან ოციოდ მეტრითაა დაშორებული, მათ შორის კი ეკლესიაა.

ეკლესია გრძელ ერთნაგიან ნაგებობას წარმოადგენს. შესასვლელი სამხრეთიდან და დასავლეთიდანაა. ნავი გადახურულია ოდნავ შეისრული კამარით, რომელიც ეყრდნობა სამ განიერ საბჯენ თაღს. აფსიდი ღრმაა ერთი სარკმლით და ორი ნიშით. ამ სარკმლის გარდა ეკლესიას ორი სარკმელი სამხრეთით აქვს და თითო—დასავლეთით და ჩრდილოეთით. კედლის მხატვრობის კვალი არ ჩანს (ახლა კლუბადაა გამოყენებული და კედლები შეთეთრებულია, შესაძლოა, მხატვრობა დაფარული იყოს). ეკლესია ნაგებია რიყისქვით, კონსტრუქციულ ადგილებში აგურის გამოყენებით. მშენებლის დაბალი გემოვნება ფასადებზეც მელავნდება, არაა სიმკვეთრე და დიხვეწილობა.

კარნიზი კბილანაა, აგურით ნაწყობი, როგორც ეს გვიან საუკუნეებშია მიღებული. ასეთივე კბილანა კარნიზი გააჩნია სამხრეთის კარის მოჩარჩოებას. აღმოსავლეთის სარკმლის თავზე „გოლგოთის ჯვარია“ აღმართული (ესეც აგურითაა ამოყვანილი).

სამხრეთის კარის თავზე მოგრძო ოთხკუთხედში ჩასმულია წარწერაჲნი ქვა. ეს მხედრული წარწერა დუნედაა შესრულებული. იგი ასე იკითხება:

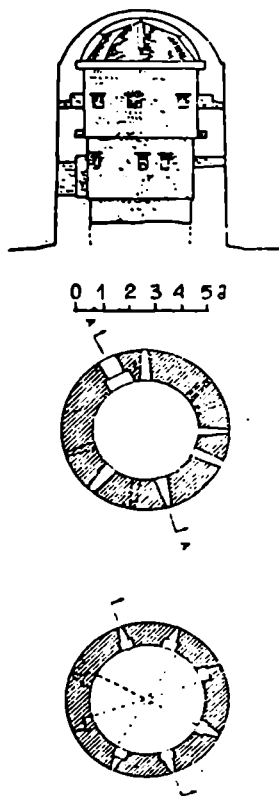
„ქ. მე კეველიშვილი ივანე დ/ვ/
დელს ამიშენებია ესე ეკლ
ესია ჩემისა ღვაწლით ჩე
ენის სულის საოხად ქს უპც“.

როგორც ირკვევა, ეკლესია საკუთარი სახსრებით აუგია 1807 წ. (488+1312) მღვდელს ივანე კეველიშვილს¹⁵⁴.

განსახილავი ცილინდრული კოშკებიდან დასავლეთით მდგარი სფერული გუმბათითაა გადახურული, მეორეს კი თავი მორღვეული აქვს და არა ჩანს, თუ როგორ იყო გადაწყვეტილი.

¹⁵⁴ კ ე ვ ე ლ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ახლაც ამ სოფლის მკვიდრნი არიან.

. დასავლეთის კოშკის პირველი სართული ყრუ კედლებითაა (სურ. 57). მეორე და მესამე სართული XIX საუკუნეში საცხოვრებლად გამოუყენებიათ და კედლები ისეა გადაკეთებული და შეღესილი, რომ თავდაპირველი სახე მხოლოდ მიახლოებით დგინდება. კოშკს

სურ. 57. სოფ. გიორგი წმინდა.
კოშკის განაკვეთი და გეგმები

შესასვლელი მეორე სართულზე აქვს ჩრდილო-აღმოსავლეთით. იმავე სართულზე სამი მომცრო სარკმელი მაღლა მდებარეობს. ცალმაგი სათოფეები ზოგი პირდაპირაა მიმართული, ზოგი კი ქვემოთ.

მესამე სართულის კედლებში არასიმეტრიულადაა განლაგებული ექვსი მცირე ზომის ნიშა (ახლა ზოგან სათოფეების ადგილას გვიან გაჭრილი კარი და სარკმლებია). ამ ნიშებში თითო სათოფეა მოწყობილი. მესამე სართულის გადამხური რეაწახნაგა გუმბათი ნახევარწრიული მოხაზულობისაა (გუმბათის ფიცრის ქარგილი ახლაცაა შერჩენილი). კედლები რიყისქვითაა ნაგები, გუმბათი კი აგურიითაა ამოყვანილი.

კოშკი გარედან მარტივია (ტაბ. XL₂). კედლების ზედა ნაწილი მორღვეულია, ამიტომ დამთავრება არ ჩანს, მაგრამ თუ დავუკვირდებით გუმბათისა და კედლების ურთიერთ მიმართებას, შეიძლება დავასკვნათ, რომ საბრძოლო ბანი მას არ ჰქონია (შეიძლება ქონგურებიანი პარაპეტი იყო).

მეორე კოშკის პირველი სართული კედლების ნანგრევებითაა დაფარული (სურ. 58, ტაბ. XL₁). გარედან ეტყობა, რომ ამ სართულს ყრუ კედლები ჰქონია. კოშკის ერთადერთი კარი მეორე სართულზეა სამხრეთ-დასავლეთით. კარის პირდაპირ ბუხარია ისრული თაღით გადახურული. სარკმელი მხოლოდ ერთია. იგი მდებარეობს სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ჩვეულებრივზე მოზრდილია (გარეთა ზომაა: 40×60 სმ). კედლებში სათოფეები შემდეგი სახითაა განლაგებული: შეწყვილებული სათოფეები სამ ნიშაშია. პორიზონტულად მიმართული, ხოლო დაქანებული სათოფეები განლაგებულია ბუხრისა და სარკმლის გვერდებზე. კარის მარცხნივ ნახევრად ღია კიბეა მეორე სართულზე მოსახვედრად. კიბის გარე კედელშიც სხვადასხვა მხარეს მიმართული ორი სათოფეა.

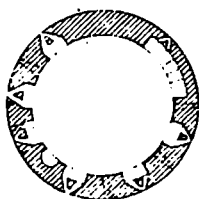
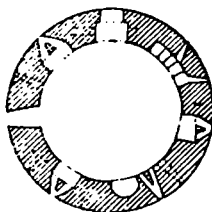
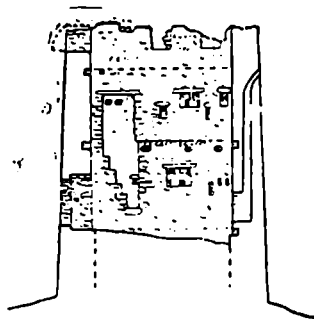
მესამე სართულის კედლებში შეწყვილებული სათოფეები განლაგებულია ექვს სწორკუთხა ნიშაში, ხოლო ცალმაგი, დახრილი სათოფეები მათ შუაა მოთავსებული. მცირე ზომის ბუხარი აქაც აღმოსავლეთის მხარესაა.

მეოთხე სართულის კედლების ქვედა ნაწილია შერჩენილი, სადაც გარკვევით ჩანს მხოლოდ თანაბრადგანლაგებული ექვსი სალოდე. სალოდეები ნისკარტაა, ისეთივე როგორიც გავრცელებული იყო XVII—XVIII საუკუნეების ქართლ-კახეთში. ნისკარტა შვერილები დაყდნობილი ყოფილა ხის კონსოლებზე. კოშკი როგორმთავრდებოდა არ ირკვევა, რადგან ზედა ნაწილი მორღვეულია.

კოშკი ნაგებია რიყისქვით. მისი ფასადები კარგადაა ნაწყობი, ამიტომაც შენობა სასიამოვნო სანახავია.

მშენებელს კარზე არქიტრაავად გამოუყენებია საფლავის ქვა. რომელსაც ქვემოდან თავდაპირველი წარწერა აქვს. სამშენებლო წარწერა კი ამ ქვის გარე პირზე მოუთავსებიათ (ტაბ. XL₁). იგი

ცუდადაა დაწერილი და თანაც დაზიანებულია, ამიტომ კარგად არ იკითხება.

0 1 2 3 4 5 6

სურ. 58. სოფ. გიორგი წმინდა. კოშკის
გუმები და განაკვეთი

წარწერა შემდეგს შეიცავს:

„ქ: მფე: იკლ: კორჩბშმა: რმზ: ჩმს: მე (— — —): ბრძნებით: (კ)
რბში: სმ: გალენი: გვეთუ“.

როგორც ჩანს, დამწერი ვერ ყოფილა წერაში დახელოვნებული. აქ არც გამართული ნაწერია და არც ასოების მოყვანილობაა ლამაზი.

ქარაგმების გახსნით და ზოგიერთი ვარაუდით ნაწერი შეიძლება ასე გაიხსნას:

„ქ. მეფე ირაკლი (მეორის) კორჩიბაშმა რამაზ, ჩემის მეფის ბძანებით, კარებში (?) სამი გალავანი გავაკეთე“.

ტექსტში აღნიშნული გეოგრაფიული სახელის ცუდად წაკითხვის გამო რამაზ კორჩიბაშის მიერ აგებული სამი გალავნის მიგნებაც ძნელდება.

კოშკი ტიპიურია XVIII ს. მეორე ნახევრის ქართლ-კახეთისათვის. როდესაც ეს კოშკები ააგეს, ცხადია, მაშინ მათ შორის ეკლესია არ მდგარა. კოშკებში შესასვლელები ისეა მოფიქრებული, რომ ისინი ერთმანეთს უყურებენ. შესასვლელების ასეთი განლაგება აუცილებელი იყო დაცვის ერთიანობისათვის. 1800 წელს ჩადგმული ეკლესია მათ შუა ფარდასავით აღიმართა. ამის შემდეგ ერთიანი მოქმედება მოსახერხებელი მხოლოდ ზედა სართულებიდან იქნებოდა.

შეჯამება

სოფელ ოყიოსა და მის მიდამოებში ორი ცილინდრული კოშკი დგას. ერთი მათგანი სკოლის ეზოშია, მეორე—სოფლის ვარეთაა.

სკოლის ეზოში მდგარი კოშკი მცირე ზომის ყოფილა, მისი ზედა ნაწილი მორღვეულია, დარჩენილია პირველი სართული.

კოშკის დარჩენილი ნაწილი ამ უკანასკნელ პერიოდამდე საცხოვრებლად ყოფილა გამოყენებული და ამ მიზნისათვის სათანადოდ გადაუკეთებიათ. თავდაპირველი შესასვლელი პირველ სართულს არ ჰქონია როგორც ჩვეულებრივ, იგი მეორე სართულზე იქნებოდა.

პირველი სართულის გეგმა შიგნით მოგრძო სწორკუთხედიან სართული გადახურულია ცილინდრული კამარით. აღმოსავლეთით შუაში ნიშა ყოფილა და იგი გვიან ბუხრად გადაუკეთებიათ. მის ორივე მხარეს კუთხეებში თითო სათოფეა. დანარჩენ კედლებში დიდი და პატარა ნიშებია. ზოგ მათგანში სათოფეცაა მოწყობილი. ნიშების უმრავლესობა სწორკუთხაა, მხოლოდ ორი დიდი ნიშაა გადახურული მოისრო თაღებით. ჩრდილო კედლის მარჯვენა ნიშა ამო-

შენებულია, მაგრამ ეტყობა, რომ აქ მეორე სართულიდან ჩამოსასკლელი კიბის უჯრედი იყო.

სართული ნათდება აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლების გვერდით გაჭრილი ორ-ორი სარკმლით. როგორც ანალოგიურ შენობებში სხვაგანაც გვხვდება, ისე აქაც სარკმლების ხერელოპები მალა აშვერილი.

კოშკი მთლიანად რიყისქვითაა ნაგები. კოშკის თარიღი უცნობია. დეტალების გადაწყვეტით და ფორმით იგი დიდ მსგავსებას იჩენს ქართლ-კახეთის XVIII ს. მეორე ნახევრის კოშკებთან, ამიტომ იგიც იმავე დროით უნდა დათარიღდეს.

ზემო ხოდაშენი

დღევანდელი ახმეტის რაიონის ორ პუნქტში თვით ახმეტასა და ზემო ხოდაშენში მდებარეობს ორიგინალური გადაწყვეტის ორი ძეგლი. თითოეულ მათგანს გააჩნია კონკრეტულად განსხვავებული გადაწყვეტა, მაგრამ პრინციპში ბევრი რამ აქვთ საერთო. მათში უფრო რთულია ზემო ხოდაშენის ძეგლი.

სოფ. ზემო ხოდაშენი ამჟამად დიდი და მდიდარი სოფელი მაგრამ ასე არ იყო წარსულში. აქ მდებარეობდა პატარა მონასტერი, რომლის ნანგრევებსაც დღეს „ბერაანთ სახლს“ ეძახიან. სამონასტრო ნაგებობების დიდი უმრავლესობა დანგრეულია და ჩვენამდე მოაღწია ნაწილობრივ რამდენიმე ძეგლმა. აქედან უკეთაა დაცული ეკლესია. შედარებით კარგ მდგომარეობაშია მარანი კოშკით, ხოლო საცხოვრებელი სახლებიდან ერთადერთია ადგილზე, მაგრამ ისიც ისეა ვადაკეთებული და ჩაქსოვილი ახალ ორსართულიან სახლში, რომ თავდაპირველი სახის აღდგენა არ ხერხდება. სამონასტრო ნაგებობები და, ნაწილობრივ, მარანიც გალავანში ყოფილა მოქცეული¹⁵⁵.

ამ მონასტრის ისტორიას ნაწილობრივ წერილობითი წყაროები გვაუწყებენ, ნაწილობრივ კი — ძეგლებზე არსებული წარწერები.

¹⁵⁵ ვახუშტის თავის „ისტორიაში“ ერთგან (გვ. 220) აქვს ასეთი ცნობა: „შეიძრა ქვეყანა... და დაირღვა და შეიშუსრა ალავერდის ეკლესია. კელაქ ციხე ხოდაშენისა“. ეს მომხდარა 1742 წელს. ამჟამად ხოდაშენელებმა სოფლის მიდამოებში სხვა ციხის არსებობაზე არაფერი იციან. როგორც ეტყობა, აქ იგულისხმება განსახილავი ობიექტი. როგორც მოსალოდნელი იყო და ადვილზე არსებული ფრაგმენტები მიგვითითებს, მონასტრის სათაფეეებითა და ქონებებით აღჭურვილი გალავანი უვლიდა. მიწისძვრა ამ გალავანს დაზიანებდა. შემდგომ მესვეურებს მისი აღდგენაც მოუხდებოდათ.

ორი ვრცელი წარწერა მოთავსებულია ეკლესიაზე, ხოლო მესამე — ბერების საცხოვრებელ სახლზე.

ეკლესია მცირე ზომის ერთნაფიან ნაგებობას წარმოადგენდა. ღრმა საკურთხევის გვერდებზე თითო ნიშაა. თავდაპირველი საოკმელი მხოლოდ აღმოსავლეთითაა. გვერდის კედლებში არსებულ დიდი სარკმლები ახალია (შესაძლოა, ეს სარკმლები ძველი სარკმლების ადგილზეა). გვიან, ეკლესიის დასავლეთის კედელი გაურღვევიათ და სწორკუთხა მინაშენის დამატებით შიდა სივრცე გაუდიდებიათ. ეკლესიას თავდაპირველი კარი, ალბათ, დასავლეთით ჰქონდა, ხოლო შემდეგში მინაშენში დასავლეთითა და სამხრეთით თითო კარი დაუტანებიათ. ეკლესიის ძველსა და ახალ ნაწილს კამაროვანი გადახურვა აქვს.

ეკლესიის ფასადები შელესილია და არავითარი დეკორატიული ელემენტი არ ჩანს. დასავლეთის ფასადზე ამოქოლილი კარის გვერდებზე თითო თაღოვანი ნიშაა, არქიტრავის ზემოთ კი — წარწერა. მეორე წარწერა სამხრეთის კარის ზემოთ მოთავსებულ ქვაზეა. ამ წარწერებიდან ადრეულია დასავლეთისა.

დასავლეთით მდებარე წარწერა მოთავსებულია მაღალ ქვაზე (ტაბ. XLII). წარწერას ირგვლივ ღარი გასდევს, რომელიც ზემოთ სამ თაღს ქმნის. მხედრული წარწერა ქარაგმების გახსნით ასე იკითხება:

„წელთა

ქრისტეს აქეთ ათას შუდას სამოცსა

მეფობასა ქართველთა და კახთა ზედა

დედოფლობასა დადიანის ასულის დედოფლის

ბერი მოველ მთაწმინდით ფილოთეოსის მონასტრიდამ ე არების ეკლესიით

სოფელსა ხოდაშენს ეკლესიასა ხარებისასა, რომელიც შეწირულ არს ნეტ

არად ყსენებულისა მეფისა ჯლექსანდრესგან მამული და ყმა ეკლესიისა მისთვის ღვა

წად მისდა თა მოსრულმან მოწყალებითა მეფისა ურაკლისითა ვიდუაწე ესრეთ:

ეკლესია მცირე მომატებულ ვყავ, მარანი ციხით გავაკეთე,

ზგარი აოჭრებული აღვაშენე, შემცირებულნი ყმანი გაუმრავლე.

არიან კომლნი ათნი. მე რომ მოველ სამი კომლი დამიხვდა.

წისქვილი დაგაბრუნე. ამის გარდა ახმეტას არის ბეითა
ლმანი საკომლო სამი. ო მავ მეფემ აღაშენა მონასტერი
ელისა გორაზედ. წმინდანო მამანო ამის შეწირვის ჟამს ყოფილა
ქორონიკონი

სნ. იმ ჟამიდან აქამდი მთასა და ბარში ბევრი დაკარგულა ის
თქვენ იღვაწეთ და ჩემ გლახაკისათვის ლოცვა ყავთ.

ქორონიკონს უობ. მშრომელი გიორგი“.

ეს ვრცელი წარწერა შესრულებული 1784 წ. (472+1312) მრავალმხრივ არის საინტერესო. პირველ ყოვლისა, იგი ადასტურებს იმ ცნობას, რომელიც ათონის ფილოთეოსის მონასტერში არსებულა ხოდაშნის მონასტრის შესახებ. ეს ცნობები მოეპოვება რუს მოგზაურს გრიგოროვიჩ-ბარსკის და ტიმოთე გაბაშვილს. პირველი ათონზე იყო 1774 წელს¹⁵⁶, ხოლო მეორე—იმავ საუკუნის ორმოცდაათიანი წლების მეორე ნახევარში¹⁵⁷. ამ ორი მოგზაურობიდან ტიმოთე გაბაშვილის ცნობა უფრო სრულია და მას ნაწილობრივ მოვიყვანთ: „ხოლო არს ესე (ფილოთეოსის) მონასტერი აღშენებული... ქართლისა და კახეთის მეფისა ლეონისა მიერ, ბატონის თეიმურაზის პაპის მამისა, რამეთუ წარმოუგზავნიათ და თვისითა საფასითა აღუშენებია... რამეთუ აღმაშენებელნი მეფენი ლეონ და ძე მისი ალექსანდრე პალატსა შინა სახიან მტვირთელი მონასტრისა მის... ამან ღმთისმსახურმან მეფემ ლეონ განაახლა და ქელად ახლა აღაშენა აღოკრებული თურქთაგან საფლავი ქრისტესი და გოლგოთა. რაჟეთუ არს მათ მეფეთაგან შეპოწირული კახეთს სოფელი ხოდაშენი. რამეთუ შენ არს მონასტერი ესე ადგილსა მთასა ტყიანსა, ხეხილნარითა და ვენაკითა, წყარო-წყლითა და ჰავითა კეთილითა შემკული“¹⁵⁸.

კახთა მეფე ლეონს და მის ძეს ალექსანდრეს აუშენებიათ ათონზე ფილოთეოსის მონასტერი. ამ მონასტრის პალატის კედელზე გამოსახულნი ყოფილან ქტიტორები, ლეონი და ალექსანდრე. იმავე მეფეებს კახეთის სოფელ ხოდაშენში ფილოთეოსის მონასტრის მეტოქი გაუჩენიათ. ტიმოთეს განმარტებით, ეს სოფელი ბუნებით ჭეტად მდიდარი და ლამაზი ყოფილა.

¹⁵⁶ Второе посещение святой Афонской горы В. Григоровича-Барского, СПб., 1887, გვ. 119.

¹⁵⁷ ტ ი მ ო თ ე გა ბ ა შ ვ ი ლ ი, გვ. 029—037.

¹⁵⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 37—38.

ტიმოთეს ცნობით, ზოდაშენს სწირავენ მეფეები ლეონი და ალექსანდრე, ხოლო კოზმან ბერის ცნობით — მხოლოდ ალექსანდრე. შეწირვის წელია კოზმანის მიხედვით 1562 (ქკს სნ 250+1312). ცნობილია, რომ ალექსანდრე მეფედ დაჯდა მხოლოდ 1574 წელს. ამდენად, კოზმანის ცნობაში შეუთანხმებლობაა, ან თარიღი არაა სწორი, ან კიდევ ლეონის მეფობაში და ალექსანდრეს უფლისწულობაშია ეს ამბავი მომხდარი.

კოზმან ბერი აქ 1760 წელს მოსულა. მას მონასტერი აოხრებული დახვედრია. კოზმანს 24 წლის განმავლობაში უღვაწია და პი სივე სიტყვებით. შემდეგი სამუშაოები ჩაუტარებია: „ეკლესია მკირე მომატებულ ყვავ. მარანი ციხით გავაკეთე, ზვარი აოკრებული აღვაშენე, შემცირებულნი ყმანი გაუმრავლე, არიან კომლნი ათნი, მე, რომ მოველ სამი კომლი დამიხვდა. წისქვილი დაეაბრუნე, ამას გაადა ახმეტას არის ბეითალმანი საკომლო სამი“.

კოზმანის მიერ ჩატარებული სამუშაოებიდან პირველ რიგში აღსანიშნავია მკირე ეკლესიის მომატება. ზემოთ, ეკლესიის აღწერისას, ჩვენ აღვნიშნეთ მისი ძირითადი კორპუსი, რომელიც XVI საუკუნეში ამ მონასტრის წარმოშობისას უნდა იყოს აგებული¹⁵⁹. დასავლეთის მინაშენი კოზმანის მიერაა მიმატებული. სწორედ ამ მინაშენის დასავლეთის ფასადზეა მოთავსებული ზემომოყვანილი წარწერა.

ამეამდ ჩვენთვის ყველაზე საინტერესოა კოზმანის მიერ აგებული „მარანი ციხით“, რომელსაც ქვემოთ განვიხილავთ.

ეკლესიის ზემომოყვანილი წარწერა 1784 წელსაა შესრულებული. ამის შემდეგ კოზმანის მოღვაწეობაზე არაფერი ვიცით, მაგრამ მოღწეულია 1794 წლის წერილი მონასტრიდან მეფის ძე გიორგისადმი, სადაც ვრცელი თხოვნაა, რომ მონასტერს ბევრი ვალი დასდებია და თუ დროზე არ მიეშველებიან, მისი კარი დაიხშობა¹⁶⁰.

რა შედეგი მოჰყვა ამ თხოვნას არ ვიცით. როგორც ეტყობა, მონასტერს არსებობა გაუგრძელებია, რადგან გვაქვს წერილი 1807 წლისა, სადაც მონასტრის მამულებზეა საუბარი¹⁶¹.

მონასტრის შემდეგ ისტორიას ნაწილობრივ ვიგებთ იმავე ეკლესიის სამხრეთის წარწერიდან (ტაბ. XLI₂). ამ მხედრულ წარწერაში ვკითხულობთ:

¹⁵⁹ ეკლესია ისეა გადაკეთებული ამ ბოლო დროს, რომ თავდაპირველ ხაზზე შეუძლებელია საუბარი.

¹⁶⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Ad 729.

¹⁶¹ იქვე, Ad 731.

„კახეთს, თელავის უზუდის სოფელს ზემო ხოდაშენს, წმიდისა მთისა ათონის ღილოთეოსის მონასტრის მეტოქი ეკლესია ზა რებისა, ყოვლად წმიდისა ღვთისმშობელისა განვაახლე ყოვლითა სამკაულითა

საეკლესიოთა და შევამკევ და აღუაშენე წისქვილი ზუარი საწნახ ელითურთ და სახლებითა განვაშვენე ჟამსა მოსვლისა ჩემისასა ჩყიზ (1817)

წელსა ნათლისმცემლის მონასტრის არხიმანდრიტი დომენტი. და ვითოვისაგან აღებული ვალი იყო, სომხისაგან, და სრულად სოფელი და

ყოველი ესე გირაოდ იყო და გარდავიხადე ჟმ (98) თეთრი ფული მანე

თი და მივეცი მოვალეს, მე ბერძენმან, ფილოთეოსის მონასტრის მონახმა

ანატოლიოს ზერრას ქალაქის ეპარხიელისამან. ჩელ (1830) წელსა, თთვესა მაისსა“.

როგორც ეტყობა, ამ მონასტერს სიმდიდრე და ღირებულება არ ჰქონია. დომენტი არქიმანდრიტი 1817 წელს ჩამოსულა. მას ეკლესიის სამკაული განუახლებია და ახალიც შეუძენია. აგრეთვე აუშენებია წისქვილი, ზუარი საწნახელით და სახლები. მაგრამ მისი ნამოღვაწარიდან მთავარი, შესაძლოა, მონასტრის გირაოდან დახსნა იყოს. დომენტის ჩამოსვლისას მონასტერი და სოფელი მთლიანად დაგირაოებული ყოფილა ვინმე სომეხ დავითოვთან. არქიმანდრიტს გადაუხდია 98 მანეთი¹⁶², რითაც მონასტერი უხსნია მოვალის კლანჭებისაგან.

დომენტის მიერ აგებული კაპიტალური ნაგებობებიდან სახლები, წისქვილი და სხვა ნაგებობები არ შერჩენილა.

წარწერის მიხედვით, დომენტი ზემო ხოდაშენში მოღვაწეობდა 1817—1830 წლებში.

იქვე, ეკლესიისა და მარნის ჩრდილოეთით, ამ ოციოდე წლის წინ. შედარებით კარგად შენახული საცხოვრებელი სახლი მდგარა. ჩვენს იქ ყოფნისას (1954 და 1955) ეს სახლი კოლმეურნეობის კანტორა-

¹⁶² ჩვენ ეს წარწერა პირველად 1955 წელს ვნახეთ. მაშინ რიცხვების აღწერილობითი ასოებიდან პირველი ასო (ე) ამოტეხილი იყო. წარწერის ეს ნაწილი ადგილი შეაქვს აკად. გ. ჩუბინაშვილმა, რომელსაც ძეგლი შეუსწავლა 1934 წელს.

ში იყო ჩაქსოვილი და თავდაპირველი ფორმებიდან არაფერი ირკვე-
ოდა, კედელზე არსებულ ორენოვან წარწერას კი ნალესობა ჰქა-
რავდა

წარწერა მოგვყავს გ. ჩუბინაშვილისა და ირ. სონდულაშვილის.
მიერ 1935 წელს შესრულებული გადმონაწერის მიხედვით:

„გალავანი ესე დაშენებულ არს კახეთს სოფ

ელს ზემო ხოდაშენს და ეკუთვნის წმინდასა მონასტერსა

ფილათეოსისასა, რომელი არს ათონის მთასა შინა. ხოლო ამას შინა

მღვდმარე სახლი საფუძვლითგან აღშენებულ არს შრომითა

და საკუთარის საფასითა მისვე მონასტრის არხიმანდრიტის კესარიო-
სისათა, რომელიცა შობილ არს ქუჭყანასა პელაპონისასა, ქალაქსა

შინა

არლუნს. 1836 წელსა 20 მაისს“¹⁶³.

როგორც წარწერიდან ირკვევა, 1836 წელს ხოდაშენში არქი-
მანდრიტად არგოსელი კესარიოსი ყოფილა. წარწერის მიხედვით, ჰა-
მხოლოდ ერთი სახლი აუშენებია.

მონასტრის შემდგომი ისტორია ცნობილი არ არის. როგორც
ეტყობა, მას ბევრი არაფერი მომატებია, ხოლო ამ ბოლო ათეულ
წლებში ნაგებობათა დიდი ნაწილი დანგრეულა.

კესარიოსის მიერ აგებული სახლის აღწერის საშუალება, რად-
გან ჩვენ არ გვქონდა, ამიტომ მისი აღწერა მოგვყავს გ. ჩუბინაშვი-
ლის ჩანაწერიდან, რომელიც მკვლევარმა თავაზიანად გადმოგვცა.

«Напротив марани на севере стоит небольшое двухэтаж-
ное здание, имевшее на юге «дерепани», от которого и сей-
час торчат срезанные балки.

Вход с юга. Внизу помещение сплошное с окнами с юга,
востока и севера. Лестница во второй этаж подымается по
западной стене. В начале лестницы большая ниша, с полу
начиная с полукруглым верхом. Сложена из кирпича, кото-
рый во всем этом доме применен и по стенам, образуя горн-
зонталы в один кирпич через каждый промежуток прилежно
в $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ и 1 аршин. Кирпич $21/22 \times 3/4$ см. Ступени лестницы
каменные, как и в башне, а стены кирпичные.

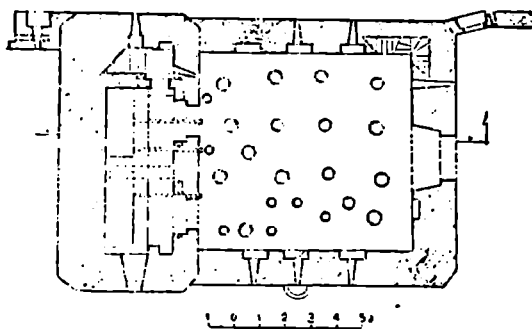
С лестницы налево есть выход в невысокую пристройку
с западной стороны дома, небрежно мазанную в кладке. А

¹⁶³ მოყვანილი მხედრული წარწერის ქვეშ ბერძნული წარწერაა, რომელიც
შინაარსით თითქმის იგივეა (იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქარ-
თველოში, თბილისი, 1951, გვ. 328—329).

направо (на восток) в просторную комнату с деревянным на стропилах перекрытием; с большим камином в восточной стене в центре и с двумя окнами по сторонам его; с окном и двумя шкафчиками с нишками по сторонам в северной стене и одной дополнительной; наконец, с большой нишей в западной стене (над лестницей) и еще с окном и тремя нишами в южной стене.

На южной стене этого дома есть надпись¹⁸⁴» (ეს წარწერა ზემოთ უკვე მოვიყვანეთ)-

როგორც აღწერიდან ირკვევა, სახლი კარგად მოთქმებული ნაგებობა ყოფილა, ამიტომ უფრო დასანანი მისი გადაკეთება, რადგან იმ დროის საცხოვრებელი სახლები სულ რამდენიმე გვაქვს.

სურ. 59. ზემო ხოდაშენი. კოშკი მარნით. პირველი სართულის გეგმა

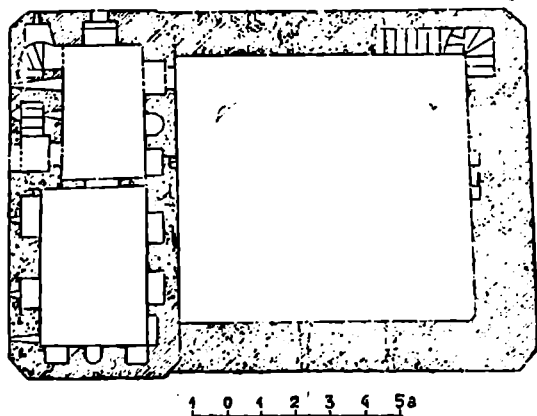
ზემომოყვანილი აღწერის გაცემების დროს არქიტექტორ ვ. წილოსანს ეს სახლი აუზომია. სამწუხაროდ, მას არსებულის მხოლოდ ფიქსაცია მოუხდენია და არ უცდია ადგილზევე მოეცა გადაკეთებულის აღდგენა.

კოზმან ბერის მიერ აგებული „მარანი ციხით“ იქვე დასავლეთით დგას ეკლესიიდან ათიოდე მეტრის დაცილებით. ამ ნაგებობაში კარგად ჩანს მარნისა და თავდაცვითი ნაგებობის შერწყმა (სათქმელია, რომ ეს „მარანი ციხით“ აგებული იყოს იმავე „მშრომელი გიორგის“ მიერ).

¹⁸⁴ ბერაანთ სახლის წარწერისა და აღწერის გადმოცემისათვის აკად. გ. ნ. ბინაშვილს დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

ეს შენობა შედგება ორი ნაწილისაგან. ჩრდილოეთის ნაწილი გრძელი სამსართულიანი კოშკია, ხოლო აღმოსავლეთისა—ორსართულიანი გრძელი მარანი (სურ. 59, 60, ტაბ. XLIII).

მარნის გეგმა კვადრატს უახლოვდება და მისი ფართობი თითქმის 55 მ². მის იატაკქვეშ ჩამარხულია ოცზე მეტი სხვადასხვა ზომის ქვე-ერი¹⁸⁵. ამ მარანში თუ სად იყო თავდაპირველი შესასვლელი გარკვე-ვით არ ჩანს. ამეამად ორი კარი აქვს. ერთი მათგანი აღმოსავლეთით მდებარეობს. ეს განიერი და მაღალი შესასვლელი, ცხადია, თავდა-პირველი არ არის, იგი იმ პერიოდისაა, როდესაც უკვე საშიშრო-

სურ. 60. ზემო ხოდაშენი. კოშკი მარნით. მეორე
სართულის გეგმა

ება აღარ არსებობდა, მაგრამ გამოირიცხული არ არის, რომ აქვე ყოფილიყო თავდაპირველი ვიწრო კარი. მეორე კარი მდებარეობს ჩრდილოეთის კედელში. მარნის საერთო გადაწყვეტისა და კერძოდ, ჩრდილოეთის კედლის კომპოზიციის მიხედვით, ამ კარის ადგილზე თავდაპირველად თაღოვანი ნიშა უნდა ყოფილიყო ცალმაგი სათო-ფით. ცალმაგი სათოფიანი ნიშა ორია იქვე მარჯვნივ, ხოლო მოპირ-დაპირე კედელზე ისეთივე სამი ნიშაა.

¹⁸⁵ ზოგიერთი ქვეერის სიღრმე 2,5 მეტრს აღწევს.

მარნის მეორე სართული ვრცელ საბრძოლო ბანს წარმოადგენდა. ამჟამად მხოლოდ მისი კედლის ქვედა ნაწილებია შერჩენილი (სურ. 61). ამ ფრაგმენტების მიხედვით ირკვევა, რომ კედლებში ცალმაგი სათოფეები იყო განლაგებული. შენობის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში მოწყობილი ყოფილა კიბე მეორე სართულზე ასასვლელად. კედლის კიბე იწყება პირველი სართულის იატაკიდან 1,5 მ სიმაღლეზე, ძირს კი ხის კიბე იქნებოდა.

მარნის პირველ სართულთან ორი თაღოვანი კარით დაკავშირებულია კოშკის პირველი სართული. ამ სართულის ჩრდილოეთის ბოლოში მდებარეობს ზემოთ ასასვლელი კიბის უჯრედი, ხოლო დანარჩენი მოკავებული აქვს საწნახელს. კაპიტალურკედლებიანი საწნახელი კარგადაა შელესილი. იგი შუაზე კედლითაა გაყოფილი მარნის ზღურბლამდე საწნახელიდან სამი კერამიკული მილი გამოდის. მილების ბოლოებში ჩადგმულია 10—15 სმ ქვის შვერილები. ამ ტუჩებივით შვერილებიდან სხვადასხვა ზომის მოძრავი ხის ლარებით ან სარწყულებით ღვინო ისხმებოდა ქვევრებში.

მარანში ღვინის მიღება მარტო ამ საწნახელიდან არ ხდებოდა. ღვინო მოდიოდა გარედანაც. სამხრეთიდან კედლის გარეთ ღვინის მისაღებად სპეციალური ნიჟარა იყო მოწყობილი. ამ ნიჟარიდან ღვინო შიგნითა ნიჟარაში შედიოდა და იქიდან ნაწილდებოდა.

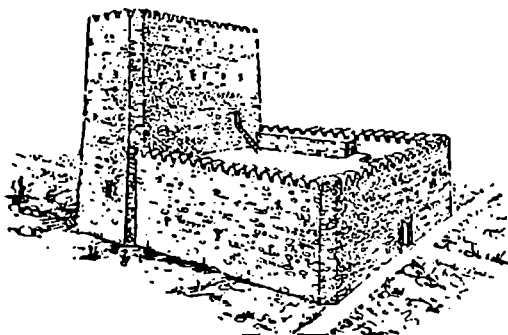
კოშკის პირველი სართულის კამარა საბჯენ თაღს ეყრდნობა. ამ სართულს ერთი სარკმელი აქვს აღმოსავლეთით კედლის მალა.

კოშკი გეგმით გრძელი სწორკუთხედიანია. სიგრძე სიგანეს აღემატება თითქმის ორნახევარჯერ. ასეთი შეფარდების კოშკები არაა დამახასიათებელი საქართველოსათვის. ხოდაშენში ასეთი გეგმით კოშკის აგება შეპირობებული იყო მისი განსაკუთრებული დანიშნულებით. იგი განკუთვნილი იყო მარნის ნაწილად და იმავე დროს უნდა შეესრულებინა საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობის ფუნქცია.

კოშკის კედლები სხვადასხვა სისქისაა. გარე კედლები ერთნახევარჯერ აღემატება შიდას. კედლების ასეთი გადაწყვეტა თავდაცვას ემსახურება და მოფიქრებულადაა გადაწყვეტილი.

კოშკის მეორე სართული მისი მფლობელის საცხოვრებელს წარმოადგენდა. იგი ორი ოთახისაგან შედგება. თითოეულ მათგანს კაზინია ბუხარი და ორიარუსიანი დიდი ნიშები. ზედა ნიშებში სათოფეებია განლაგებული. მარნის მეორე სართულთან მაკავშირებელი კარი ჩრდილოეთის ოთახში იყო. იმავე ოთახის ჩრდილოეთის კუ-

დელში მოზრდილი სარკმელია. იქვე, მესამე სართულზე მიმავალი კიბის უჯრედის ჩრდილოეთის კედლის ღრმა ნიშაში მოთავსებულია საპირფარეშო. პირველი სართულის მსგავსად ეს სართულიც ცილინდრული კამარითაა გადახურული.

სურ. 61. ზემოხოდაშენი. კოშკი მარნით.
როკოსტოუცის პროექტი

მესამე სართული ამჟამად თითქმის მოშლილია, მაგრამ ამ ხუთიოდე წლის წინათ ჯერ კიდევ მდგარა სახურავჩაქცეული კედლები (საშენ მასალად დაუშლიათ კედლები და იქვე ახალი ნაგებობისათვის გამოუყენებიათ). 1935 წელს არქიტექტორ ვ. წილოსანის ანაზომის მიხედვით ირკვევა, რომ ეს სართულიც საცხოვრებელსა და თავდაცვით სადგომს წარმოადგენდა. კედლებში ბლომად ყოფილა განლაგებული როგორც ცალმაგი, ისე ორმაგი სათოფეები. ერთი დიდი სარკმელი ისევ ჩრდილოეთითაა, ხოლო იქვე დასავლეთით დიდი კარი იყო შვერილ აივანზე გასასვლელად. ასეთივე ღია აივანი მდებარეობდა მეორე სართულზე, სადაც მოხვედრა შეიძლებოდა კიბის ბაქანთან მდებარე კარიდან (ტაბ. XLIII).

მარანი კოშკით, ან როგორც წარწერაშია „მარანი ციხით“, ნაგებია რიყისქვით. ინტერიერში კამარებზე და სხვა კონსტრუქციულ ადგილებში გამოყენებულია აგური (ზომით: $21-24 \times 4-5$ სმ). უასადეები წესიერადაა ნაგები, ქვის წყობაში დაცულია ჰორიზონტალობა. კოშკისა და მარნის კუთხეები ცერადაა ჩამოკვეთილი, რაც კედლების ოდნავ დაქანებასთან ერთად მდგრადობას აძლევს ნაგებობას. ხოდაშენის მარანი კოშკით არქიტექტორს კარგად გაუაზრებია.

ხოდაშენის მარანს კოშკით, რომელიც აგებულია 1760—1764 წლებში უშუალო ანალოგია ახმეტის იმავე ტიპის ნაგებობაში მოეპოვება (იხ. ქვემოთ), ხოლო რაც შეეხება სხვა მხრივ ყველა დეტალით XVIII ს. მეორე ნახევრის ნაგებობაა.

დამახასიათებელი ელემენტებიდან აღსანიშნავია სათოფეები, მათი განლაგება, სიმრავლე, მიმართულება, ფორმები. ყველაფერი ეს ანალოგიებს პოულობს შემდეგ ძეგლებში: თელავის „ბატონის ციხეში“, რუისპირში (ორივე ციხეში), ყვარელსა და სხვ. მშენებლობის თავისებურებანი და კონსტრუქციები იმავე ძეგლებზე მიგვითითებს¹⁶⁶.

ა ხ მ ე ტ ა

ახმეტის ჩრდილო-დასავლეთის უბანში დგას მასიური კოშკი. იგი გადმოცემით ჯანდიერებს ეკუთვნოდათ. ამ გვარის აქედან წასვლის შემდეგ ფუნქციადაკარგული კოშკის ნანგრევები ვინმე ზურაბაშვილებს დაუსაკუთრებიათ და აღგილობრივ დღეს იგი „ზურაბანთ ციხის“ სახელითაა ცნობილი.

ეს ნაგებობა სამი დანიშნულებისათვის აუგიათ. პირველ ყოვლისა, იგი საცხოვრებელია, მაგრამ ამავე დროს, შფოთიანი ეპოქის შესაბამისად, იგი თავისებურ ციხე-დარბაზს წარმოადგენს. პირველი სართული კი შემოსასვლელსა და მარანს წარმოადგენდა. დიდი ფეოდალები დიდ ციხე-დარბაზებსა და ციხეებს აგებდნენ, ხოლო პატარა ფეოდალისათვის ესეც საკმარისი იყო.

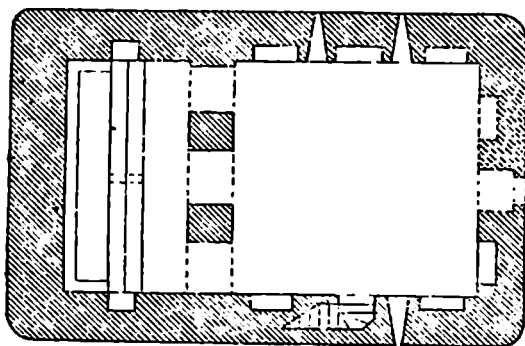
აღნიშნული ნაგებობა გვემით გრძელი ოთხკუთხედიან, რომელიც ხოდაშენის ძეგლის მსგავსად, ორ არათანაბარ მონაკვეთადაა გაყოფილი (სურ. 62). აღმოსავლეთის დიდი მონაკვეთი აქაც თითქმის კვადრატულია ჯა ლასავლეთისა — გრძელი სწორკუთხედი.

როგორც აღვნიშნეთ, ნაგებობის ქვედა სართული მარანს წარმოადგენდა. შემოსასვლელიც აქვე იყო აღმოსავლეთის კედლის შუაში. ამჟამად შესასვლელის არე ძლიერაა განგრეული. მაგრამ შეჩენილია ჩრდილო გვერდის ქვედა ნაწილი, რომლითაც ვადგენთ შესასვლელის სიგანეს.

შენობის კვადრატულ ნაწილს იატაკი მიწური უნდა ჰქონოდა, რაც გამართლებული იყო აქ მარნის არსებობით. იატაკქვეშ ბლომაჟ

¹⁶⁶ П. П. Закарая, Некоторые вопросы крепостных сооружений Шинда Картли XVI—XVIII вв., მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX—A და XXI—B, 1957, გვ. 203—234.

ყოფილა ქვევრები, მაგრამ უპატრონობის დროს გაუტაცნიათ, ამა-
მად მხოლოდ რამდენიმე დამტვრეული ქვევრია დარჩენილი. ამ სა-
თავსოს კედლებში ღრმა და მაღალი ისრული თაღებია განლაგებუ-
ლი. განათება ხდებოდა ჩრდილოეთიდან ორი და სამხრეთიდან ერ-
თი სარკმლით. შენობის ეს ნაწილი განმანაწილებელსაც წარმოად-
გენდა; აქედანვე შეიძლებოდა ზედა სართულებში მოხვედრა. კიბე
მოწყობილია სამხრეთის კედელში.

1 2 3 4 5 6

სურ. 52. ახმეტა. კოშკის პირველი სართულის გეგმა

პირველი სართულის დასავლეთის მონაკვეთის ზოგადეზე
საწნახელია მოწყობილი. ამ კაპიტალურკედლებიანი საწნახელის
შუაში, ქვემოთ ხერელია დატანებული, საიდანაც ლარებით ღვინო
ნაწილდებოდა ქვევრებში.

სამხრეთის კედელში მდებარე კიბის ზედა ბაქნიდან შეიძლება
მოხვედრა მეორე სართულის ორივე ნაწილში. ორივე ოთახი საც-
ხოვრებელია საბრძოლო ელემენტებით. დასავლეთის ოთახი ვიწრო
და გრძელია, ხოლო აღმოსავლეთისა—კვადრატული, მარნის მსგა-
ვად.

აღმოსავლეთის სადგომის დასავლეთის კედელში ორიარუსიანი
სამი ნიშაა. ჩრდილოეთის კედლის ცენტრში დიდი კარია, გვერდებ-
ზე კი — თითო ნიშა შეწყვილებული სათოფით. ასეთი ერთი ნიშა
სამხრეთითაცაა. იქვე შუაში ორიარუსიანი ნიშაა, ზედაში შეწყვილე-
ბული სათოფით. აღმოსავლეთის კედლის ცენტრში ბუხარია, გვერ-

დებზე კი — ორიარუსიანი თითო ნიშა. ამ ნიშების ზედა იარუსებზე თითო და შეწყვილებული სათოფეებია. თითო სარკმელი ამ ნიშების ზემოთაა. მესამე სართულზე ბუხარი იმავე მხარესაა. მის გვერდებზე ნიშებში დიდი ზომის სარკმლებია. მოპირდაპირე კედლის ცენტრში ბუხარია, გვერდებზე კი ნიშებია ნახევარწრიული თალებით. სამხრეთის კედლის შუა ნიშაში დიდი სარკმელია. მარცხნივ თაღოვან დიდ ნიშაში შეწყვილებული სათოფეა. მარჯვნივ კარია კიბის უკრედში მოსახვედრად. აქედან შეიძლებოდა მოხვედრა სახურავქვეშ (კოშკს ორფერდა სახურავი ჰქონდა). შენობის ჩრდილოეთის მხარეც ასევეა გადაწყვეტილი, მხოლოდ მარცხნივ კიბე ამოდის.

დასავლეთით, საწნახელის ზემოთ მდებარე ოთახი გრძელია. კამაროვანი გადახურვით. იგი ნათდება დასავლეთიდან კამარაში მდებარე ორი სარკმლით და სამხრეთისა და ჩრდილოეთის თითო სარკმლით. გრძელ კედლებში საშუალო ზომის სამ-სამი თაღოვანი ნიშაა. ამ ნიშებიდან გარე კედლის ნიშებში შეწყვილებული სათოფეებია, სამხრეთის კუთხეში კი სწორკუთხა ნიშაა, მოპირდაპირე კედელზეც ასეა, მხოლოდ შუაში; პატარა ბუხარია.

კოშკს გარედან მასიური სახე აქვს (ტაბ. XLIII₂), იგი მთლიანი მონუმენტივითაა აღმართული. კუბური მასის წიბოები შემომრგვალებულია, რაც უფრო მეტ მდგრადობას აძლევს შენობას. ნაგებია რიყისქვით.

ახმეტის კოშკოვანი მარანი, თითქოს ხოდაშნის XVIII ს. მეორე ნახევარში აგებული კოშკოვანი მარნის ნაგებობის ტიპის განვითარების შემდეგ საფეხურს წარმოადგენს. თანაც, იქ თუ კოშკი და მარანი კონსტრუქციულად უშუალოდ ურთიერთდაკავშირებული არ იყო, აქ ისინი ერთ მთლიანს წარმოადგენენ.

ამ ტიპის ნაგებობა, როგორც აღრევეც აღვნიშნეთ, მხოლოდ ზემო ხოდაშენშია. თავისთავად, ტიპის გაგებისათვის საინტერესოა ხოდაშნის ამგების წარწერა, ამ წარწერაში ვკითხულობთ, რომ აუცილათ „მარანი ციხით“. მარანთან დაკავშირებული ეს დიდი ნაგებობა, ცხადია, მარტო მარნის ღაცვას არ ემსახურებოდა. მარნის ზედა ნაწილი ხოდაშენში გათვლილი იყო სწორედ საცხოვრებლად. მაგრამ, როგორც ბევრჯერაც აღვვინიშნავს, XVIII ს. საცხოვრებელი იგივე თავდაცვითი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო. აქაც სწორედ ასეა, საცხოვრებელი სადგომები იგივე თავდაცვითია.

მარნის დაკავშირება თავდაცვითი ნაგებობებთან გვიან შუა საუკუნეებში ხშირი იყო, რადგან სათანადო პირობებით იყო ნაკარნა-

ხევი¹⁶⁷. ერთ ასეთ კარგ მაგალითს იძლევა აგრეთვე ფიტარეთის მონასტერი. ეს ორსართულიანი ვრცელი შენობა აგებულია მონასტრის წინამძღვრის იობის მიერ 1696 წელს¹⁶⁸, ე. ი. თითქმის ერთი საუკუნით ადრე განსახილავ ძეგლზე.

ახმეტისა და ზოდანის ნაგებობებს იმდენი რამ აქვთ საერთო, რომ შეიძლება გამოითქვას ვარაუდიც მათი ერთი პიროვნების მიერ აგების შესახებ.

დ ა ს კ მ ნ ე ბ ი

XVI—XVIII საუკუნეების კახეთი ქართლის მსგავსად არ იყო დაყოფილი ცალკე საფეოდალოებად, ამიტომაც მათ ტერიტორიაზე სიმაგრეთა განლაგებაც სხვადასხვანაირია. ქართლში სიმაგრეები, გარდა ძირითადი სამეფო ციხეებისა, განლაგებულია საფეოდალობის მიხედვით. ფეოდალები დამოუკიდებლობისათვის იბრძოდნენ და ისინი გამუდმებით იმის ცდაში იყვნენ, რომ საკუთარი ტერიტორია შეუვალი გაეხადათ. ტერიტორიის გამაგრების ცდის მიზეზი, ცხადია, მარტო ეს არ იყო. ამ საუკუნეებში მტერი არ მოჰკლებია საქართველოს, მას კი სათანადო დახვედრა ესაქიროებოდა. ყველაფერ ამას ემატებოდა შიში და უნდობლობა საკუთარი პეზობლისადმი. ფეოდალი თავისი ციხე-დარბაზის გარშემო ისე ალაგებდა სიმაგრეებს, რომ სიგნალიზაცია, — მტრის გამოჩენისას ნიშნის მიცემა გარედან შიგნით, ეფექტური ყოფილიყო. დიდ სიმაგრეებს გზები უნდა დაეცვა, მისადგომები ჩაეკეტა.

როგორც აღვნიშნეთ, ამ საუკუნეების კახეთში განსხვავებულ სურათს ვხედავთ. „XV საუკუნემდე კახეთიც საერისთავებად იყო დაყოფილი. კახეთის ერისთავებიც საგამგეოდ მიცემული ადგილების სამემკვიდრეო სამფლობელოდ გადაქცევას და იქ გახელმწიფებას ლაშობდნენ. ამიტომ იყო, რომ კახეთის მეფეებმა, XV ს. მიწურულსა და XVI ს. დამდეგს, გააუქმეს ძველი საერისთავები და კახეთი უფრო მცირე საგამგეო ერთეულებად —

¹⁶⁷ მარნისა და თავდაცვითი ნაგებობების დაცვაშორების შესახებ იხ. ჩვენ, სტატია საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბეში, ტ. XXII, № 6, 1959.

¹⁶⁸ გ. ჩიტაია, პიტარეთისა და გუდარების საფლავის ქვები, საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. III, 1926, გვ. 118.

სამოურავოებად დაჯეკეს. მოურავები მეფის ადგილობრივი ფეოდალური მოხელეები იყვნენ... საერისთავოებთან ერთად გააუქმეს მათი სამხედრო ერთეულებიც და კახეთიც ოთხ სადროშოდ დაიყო; მაგრამ სადროშოს სარდლობა თავადებს კი არ ჩააბარეს, როგორც ეს ქართლში მოხდა, არამედ ეპისკოპოსებს. ეპისკოპოსობა და, მაშასადამე, სარდლობაც მეკვიდრეობითი თანამდებობა არ ყოფილა¹.

კახეთის მეფეთა მიერ ასეთი რადიკალური ზომების მიღებამ ქვეყანა ერთიან პოლიტიკურ ერთეულად აქცია, ამიტომაც გამაგრების სისტემაც ერთიანი იყო. ისტორიული წყაროების უქონლობის გამო, სამწუხაროდ, არ შეგვიძლია თვალის გადავხედვა სიმაგრეთა აგების გადაწყვეტილებებისა და ბრძანებულებებისადმი, თორემ შესაძლებელი იქნებოდა საერთო სიტუაციის ზუსტად დადგენა. სიმაგრეთა არსებული ნაშთებიც არ იძლევა სრულ სურათს, რადგან თავდაპირველ განლაგებას, დროთა ვითარებაში, ბევრი ობიექტი გამოაყლდა და ხშირად მათი ადგილის დადგენაც შეუძლებელია. დღეს არსებული ზოგი სიმაგრის თავდაპირველი სახელიც კი უცნობია ჩვენთვის. ძეგლების დიდ უმრავლესობას თარიღებიც არ გააჩნია.

განსახილავი პერიოდის განმავლობაში კახეთის მეფეთა რეზიდენცია ჯერ გრემში იყო, შემდეგ კი—თელავში. ამ მხრივ, რეზიდენციის შეცვლასთან დაკავშირებით, სიგნალიზაციას დასჭირდებოდა მცირე კორექტივები, დამატებითი წერტილების შექმნა.

ამ ეპოქის კახეთის ციხე-სიმაგრეები ძალიან ახლოს დგანან ქართლის მსგავსივე ნაგებობებთან. ციხეთა კომპოზიცია, ვეგმარება, კოშკებისა და გალავნების გადაწყვეტა და სხვა ნიშნები უშუალოდ ერთმანეთში პოულობენ ანალოგიებს.

პირველ ყოვლისა, ყურადღება უნდა მიექცეს ადგილის შერჩევას. თითოეული ძეგლი, თუ იგი არ იყო განკუთვნილი ადრე დაარსებული ქალაქისათვის ან სოფლისათვის, მაშინ მას ყოველთვის აგებენ სტრატეგიულად გამართლებულ ადგილზე. ხოლო იმ შემთხვევაში, როდესაც იგი წინასწარ არსებული ობიექტისათვის შენდებოდა, მაშინაც კი ყველა ზომას მიღებული, რათა ნაგებობა შეეხანოს გარემოს და ამავე დროს იყოს მდგრადი.

ციხეები და ციხე-დარბაზები არ იმეორებს ერთიმეორის გეომას. თითოეული მათგანის ხურთმოძღვარი სარგებლობდა ეპოქის

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონღუა... გვ. 273.

საერთო ნოთხოვნებით და ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ნაკებობის გეგმარების გადაწყვეტისას რელიეფს უფარდებდა კედლების მიმართულებას. თანაც, მას თითქმის არასოდეს არ უცდია ნაკებობის აღსამართი ადგილი მოესწორებინა. ნაწილობრივ რელიეფის მოვაკება კი მიღებული იყო.

სხვა მდგომარეობაა XVIII ს-ში, როდესაც აშენებენ გალავნებს, სახიზრებს. ამ საუკუნის 30-იანი წლებიდან, როგორც ვ. ჯოკელეული გვაქვს², ქართლ-კახეთში იწყება გალავნების მშენებლობა. გალავნები განკუთვნილი იყო მტრის თავდასხმის შემთხვევაში ერთი ან რამდენიმე სოფლის დასახიზრავად. იჩივნებოდა დიდი და პატარა, მოძრავი ქონებით. სიმაგრეთა ასეთი აგება მიუვალ ადგილებზე გაუმართლებელი იქნებოდა და ამიტომაც იგი იდგმებოდა ვაკე ადგილებზე. განსხვავებით სხვა ტიპის სიმაგრეებთან, ამ ტიპის ნაკებობებს სწორკუთხა გეგმა ჰქონდა. კვადრატს მიახლოებული გეგმის მქონე სიმაგრეების კუთხეებში იდგა ცილინდრული კოშკები. ამ კოშკებს შესასვლელები მხოლოდ ეზოდან ჰქონდათ. განსხვავებით მთების წვერებზე წამოდგარი ციხეებისა, ამ ციხეებს ალაყაფის კარებიც ჰქონდა. განიერი და მაღალი შესასვლელების მოწყობა აუცილებელი იყო, ერთი მხრივ, მოძრავი ქონების შემოსაზიდად და, მეორე მხრივ, ალყის შემთხვევაში მარჯვე გამობდომების მოსაწყობად. კახეთში ამ ტიპის ციხეებიდან ჩვენ განვიხილეთ: ყვარელი, ლალისყური, ფშაველი, ნაფარეული, იყალთო და ნორიო.

სხვადასხვა სახის სიმაგრეებში, ეს იქნება სახელმწიფო დანიშნულების ციხე, ციხე-დარბაზი, თუ გალავანი, კოშკებიდან ერთი ყოველთვის გამოირჩეოდა. რელიეფის სირთულის შემთხვევაში სხვებზე დიდი კოშკი მაღალ ადგილზე იდგმებოდა. ხოლო იმ ციხე-გალავნებში, რომლებიც ვაკეზე იყო განლაგებული, ერთ-ერთ კოშკს, რომლიდანაც გარემო უფრო მარჯვედ და შორს ჩანდა, სხვებზე მაღალს აგებდნენ. ამ „დონჟონიდან“ ხდებოდა არა მარტო მიდამოების დაზვერვა, არამედ მტრის გამოჩენისას სიგნალის მიცემა.

ციხიდან ციხეზე, კოშკიდან კოშკზე სიგნალის გადაცემა პერიფერიიდან ცენტრში, ადრეულ ხანებში ხდებოდა კოცონით, რომელიც ინთებოდა კოშკის ბანზე, ხოლო მას შემდეგ, რაც ცეცხლმსროლელი იარაღი შემოვიდა, სიგნალის გადაცემა ხდებოდა თოჯინისა და

² П. П. Закарая, Некоторые вопросы крепостных сооружений Шидкартли XVI—XVIII вв. сб. Метეუმის მოამბე, ტ. XI-X—A და XXI—B, 1957, გვ. 183—188.

ზარბაზნის გასროლით. მიუხედავად ცეცხლმსროლელი იარაღის შემოღებისა, კოცონის დანთებაზე უარი არასოდეს არ უთქვიათ; საჭიროების შემთხვევაში მასაც იყენებდნენ.

ნაშრომის პირველ თავში წარმოდგენილი სიმაგრეებიდან აღსანიშნავია ქალაქების გამაგრების თავისებურებანი. თუმცა ქალაქი გრემის გამაგრების სისტემაზე ფაქტიური მასალები ნაკლებად გავაჩნია, მაინც შეიძლება ითქვას, რომ იგი თელავთან შედარებით სხვანაირად იყო გადაწყვეტილი. ეს გასაგებიცაა, რადგანაც გრემის ანსამბლი წარმოქმნილია XVI საუკუნეში, ხოლო თელავის ანსამბლი XVII ს. მეორე ნახევარში ჩაისახა და დიდი ნაწილი XVIII ს. აგებული. აქ გადაწყვეტაში პრინციპული, ეპოქალური ხასიათის განსხვავებაა. თუ გრემი შენდება მთის კალთაზე, მისი ქედის გამოყენებით, თელავი შენდება ვაკეზე. ორივე შემთხვევაში უკვე აღვილის შერჩევაში ჩანს მიდგომათა განსხვავებები.

აქვე ზახი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ თელავის ე. წ. ბატონის ციხე ფაქტიურად ციხე-დარბაზს, მეფის სამყოფს წარმოადგენს და არა ქალაქის შემომფარგვლელ სიმაგრეს. ჩვენს ხელთ არსებული თელავის 1802 წელს შედგენილ გეგმაზე XVIII ს. საბჭო წარმოდგენილი. აქ გალავნის შიგნით განლაგებულია სასახლე, ეკლესიები და მეფის რეზიდენციასთან დაკავშირებული ნაგებობები. ხოლო ის, რაც უშუალოდ საქალაქო ცხოვრებასთანაა დაკავშირებული სიმაგრის გარეთაა.

სივამდგომარეობა უნდა ყოფილიყო გრემში. აქ უშუალოდ ქალაქს უნდა ჰქონოდა გალავანი შემოვლებული, სადაც მოთავსებული იყო ქალაქისათვის დამახასიათებელი ნაგებობებთან ერთად ეკლესიებიც.

განსხვავებულ გადაწყვეტასთან გვაქვს საქმე იმ დიდ ციხეებში, რომლებიც ადრეფეოდალურ ხანაში იყო წარმოშობილი, მაგრამ გამოიყენებოდა გვიანაც. ასეთი ციხეებიდან აღსანიშნავია სახელმწიფო მნიშვნელობის უდიდესი სიმაგრეები, როგორც იყო ბოკორმა და მანავი.

ორივე ციხე მაღალი მთების წვერობზეა წამოდგმული. როგორც არა ერთხელ აღვინიშნავს, ეს თავისთავად მეტყველებს მათს ადრინდელობაზე. მათში ჩანს, უპირველეს ყოვლისა, დიდი მასშტაბი და მრავალფეროვნება. ციხეებს აქვს ციტადელები, სასახლეები, სასახლის ტიპის კოშკები, საბრძოლო კოშკები, საკუთარი ეკლესიები, წყალსაცავები და სხვ. ასეთი მრავალფეროვნება, ერთმხრივ, გამოწვეულია იმით, რომ ისინი სხვადასხვა დროის მეფეთა

დროებით ან მუდმივ სადგომებს წარმოადგენდნენ, ხოლო, მეორე მხრივ, მათი სახელმწიფოებრივი დანიშნულებით.

სხვა მიდგომას ვხედავთ ბახტრიონის ციხეში. იგი მდებარეობს მდინარის მაღალ ნაპირზე. საფიქრებელია, რომ აქვე მაშინაც ყოფილიყო ხიდი. ამ შემთხვევაში ციხის აქ წარმოქმნასაც სხვანაირი გააზრება ეძლევა.

ციხე საშუალო სირთულის რელიეფზეა განლაგებული. ციხის ამგებთ მიზნად არ ჰქონიათ აეგოთ იგი ძნელად მისადგომ ადგილზე. მათთვის მთავარი მნიშვნელობა ექნებოდა ადგილის ჩაკეტვას, ხოლო ციხის სიტყვიერება ედლების გამძლეობაზე იქნებოდა მიხედობილი.

შილდაში მდგარი ორი სიმაგრეიდან ერთი ტაძრის ირგვლივაა განლაგებული, მეორე კი „გალავანთა“ ტიპს მიეკუთვნება. ტაძრის ირგვლივ განლაგებული სიმაგრე საერთო გადაწყვეტით ისეთივეა როგორც სხვები. ასეთებიდან, როგორც ყველაზე დიდი და რთული უნდა მოვიყვანოთ ალავერდისა. მიუხედავად იმისა, რომ ერთსაც და მეორესაც პირველ რიგში ევალებოდა უშუალოდ ტაძრის შიგნით მუდმივად მყოფთა დაცვა, ეკლესიის სიმდიდრის დაცვა და ეკლესიის „შებლავისაგან“ გადარჩენა, ისინი მაინც ქვეყნისათვის სიმაგრეს წარმოადგენდნენ. ქვეყნის მესვეურები მათ დაცვის საერთო ჯაჭვში განიხილავდნენ. კახეთის ტერიტორიაზე ეკლესიასთან ასე დაკავშირებული სიმაგრე არა ერთი ყოფილა.

ასეთი სიმაგრეები აღჭურვილია ალაყაფის კარებითა და შესასვლელი კოშკებით, საცხოვრებელი და დამხმარე ნაგებობებით, თავდაცვითი ხასიათის კოშკებით და ორიარუსიანი გალავნებით. ამიტომ ისინი ნაწილობრივ უახლოვდება ციხე-დარბაზებს (კერძოდ, ალავერდი ნამდვილად ციხე-დარბაზს წარმოადგენდა, რადგან იგი იყო სასულიერო ფეოდალის,—ეპისკოპოსის სამყოფი).

ფეოდალთა ნამდვილი ციხე-დარბაზები წარმოდგენილია საბუეში, მატანში, ახმეტაში, რუისპირსა და სხვაგან. მათში ყველაზე ადრეული საბუე ჩანს, გვიანი კი—ახმეტა. თითოეულ მათგანში იდგა სასახლე და სხვა საცხოვრებელი სახლები. აგრეთვე მათ ჰქონდათ მარანი და საჭირო დამხმარე ნაგებობანი.

ციხე-დარბაზში მდგარი სასახლე, ან სასახლის ტიპის საცხოვრებელი სახლები, როგორც წესი, ორ ან სამსართულიანი იყო. პირველი სართული მეორეხარისხოვანი დანიშნულებისათვის იყო განკუთვნილი, ხოლო მეორე, ან მეორე და მესამე დიდებულითა საცხოვრებელსა და პარადულ ნაწილებს შეიცავდა.

თითოეულ ამ ციხე-დარბაზს საკუთარი ეკლესია გააჩნდა, ეს ე. წ. კარის ეკლესიები გალავნის შიგნით იყო მოთავსებული და თვალსაჩინო ადგილი ეკავა. ამ მხრივ გამოჩაყლისს შეადგენს ახმეტა. ეკლესია ციხისგან დაცილებულია 20—30 მ. ზედმიწევნით იმის დადგენა, თუ რით იყო გამოწვეული ასეთი გადაწყვეტა, ამჟამად ჭნელი დასადგენია, მაგრამ შეიძლება დავუშვათ, რომ შედეგი იყო მატერიალური სიღიწროვე. გრიგოლ ჩოლოყაშვილს მცირე მასშტაბის ციხე-დარბაზი აუგია, მასში ეკლესიის მოთავსება სასურველი არ იქნებოდა. თანაც მხედველობაშია მისაღები, რომ ახალ დასახლებაში სოფლისთვისაც ეკლესია უნდა აეგო. ეს, ალბათ, მის შესაძლებლობებს აღემატებოდა და ამიტომ ორი ეკლესიის აგებას ერთის აგება არჩია.

XVII—XVIII საუკუნეების ციხე-დარბაზთა უმრავლესობას ალყაფის კარები ჰქონდათ, მაგრამ გვხვდება გამონაკლისები, როგორიცაა მაგ. მატანი, რომელსაც საშუალო ზომის შესასვლელი აქვს. როგორი გადაწყვეტაც არ უნდა ჰქონოდა სიმაგრის მთავარ შესასვლელს, მას დამხმარე შესასვლელიც ექნებოდა.

ციხე-დარბაზებში, განსხვავებით სხვა ტიპის ციხეებისაგან, ცხოვრობდნენ არა მარტო სახლებში, არამედ ციხის კოშკებშიაც.

ციხე-დარბაზების კოშკები, განსხვავებით ცალკე მდგარი საყარაულო კოშკებისაგან, აღჭურვილია საცხოვრებელი ელემენტებით. მათში ცხოვრება მუდმივად მიმდინარეობდა, ამიტომ იგი ფაქტიურად საცხოვრებელი სახლია, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ აქ ოთახები ვერტიკალურადაა განლაგებული. მტრის თავდასხმისა და გარემოცვის შემთხვევაში შიგ მცხოვრებთ დაცვა დაემატებოდა და იგი, როგორც კოშკი თავის მოვალეობას შეასრულებდა.

როგორც აღვნიშნეთ, ციხე-დარბაზი ამა თუ იმ ფეოდალის საყოფს წარმოადგენდა, მისი რეზიდენცია იყო. ეს თავისთავად იმას ნიშნავდა, რომ ციხე-დარბაზი ერთსა და იმავე დროს ფეოდალის თავდასაცავს წარმოადგენდა და მისი ბატონობის, ბრძანებლობის საფუძველსაც. მისი ძალა ამ სიმაგრეშიაც გამოიხატებოდა.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, რომ ციხე-დარბაზი კერძო, ინდივიდუალური გამოყენებისათვის იყო განკუთვნილი, მესაკუთრეს მტრის შემოსევის შემთხვევაში ქვეშევრდომთათვის თავშესაფარი უნდა მიეცა. ეს ფეოდალის ვალდებულებას და მოვალეობას წარმოადგენდა.

მაგრამ, როგორც ეტყობა, ყველა ფეოდალი ამ მოვალეობას როდი გრძნობდა და იქცეოდა ისე, როგორც მას მოესურვებოდა. ასე

მოქცეულა შიდა ქართლის სოფ. აბისში მცხოვრები აზნაური მახვილადე, რაც, მეფის აზრით, ყოვლად შეუწყნარებელი იყო. ამ უმსგავსოების გამო მეფე ერეკლეს შემდეგი ბრძანება გაუცია: „ჩვენი ბრძანება არის მახვილადე გლახავ, მერე ეს აბისელები ვინცაჲნ დღეს მანდ სახლობენ, როდესაც მაგ შენს ციხეში დასახიზნავად მოვიდნენ და არ შეუშვი, ფიცითა გწერთ, რომ მაგ ციხეს ძირი დამ გადმოგიბრუნებთ, ასე იცოდე, თუ რომ არ შეუშვი“...

განსხვავებული მდგომარეობაა ციხე-გალავნებში. ისინი „სათემოდ“ ითვლებოდნენ. აღნიშნული ციხეების შესახებ საინტერესო ცნობაა შემონახული მეფე ერეკლეს 1791 წელს შედგენილ განწყობებში. იქ ვკითხულობთ: „ციხეებისაჲც ასე დაგვიწერია: ქალაქის თბილისის ციხეები, გორის ციხე, სურამის ციხე და გრემის ციხე, რომ ამ ციხეებს ნარიყალის ციხეებიცა აქვს და ნარიყალები ცოტას კაცით შეინახება. ამ შვიდს ალაგს ნარიყალებში საერთოდ კაცნი უნდა ეყენოსთ, რა ერთიც მოუნდესთ მცველათ და „სხვა ციხეები და გალავნები რომ დიდრონი არიან, ქართლში, თუ ქახეთში, ისინი ცოტას კაცით ხომ არ შეინახება, ის სათემო არის. ღმერთმან ნუ ქნას, მძლავრის მტერის შიშობა, რომ იქნება დასახიზნავად ახლო სოფლების ხიზანი და ხალხი შევა; როგორც დაჩემებული არის და განწყობებული ისე უნდა შევიდნენ და დაიხიზნონ“³.

ამ ამონაწერში მკაფიოდ ჩანს, თუ რა განსხვავებაა სახელმწიფო ციხესა და „გალავნებს“ შორის.

სახელმწიფო მნიშვნელობის ციხეებს ნარიყალები, ე. ი. ციტადელები გააჩნდა, ამიტომ ისინი მცირე ჯარითაც შეინახებოდა, ხოლო დიდ გალავნებს დიდი ჯარი სჭირდებოდა. ეს დიდი გალავნები „სათემოდ“ ითვლებოდა, რის გამოც მას „თემი“ ინახავდა. „თემში“ აქ უნდა იგულისხმებოდეს მოსახლეობის ის ნაწილი, რომელიც შიშინაობის დროს ამა თუ იმ გალავანზე იყო მიმაგრებული. ცხადია, ციხის გარნიზონსაც თვითონ შეადგენდნენ. როგორც ვიცით, ასეთი ციხის მშენებლობაშიც უშუალოდ იმავე „თემის“ ხალხი მონაწილეობდა.

გალავნების ტიპი შეიქმნა XVIII ს. 30-იან წლებში და მეტად ვრცელდება იმავე საუკუნის შუა ხანებში. ასეთი ციხეების წარმო-

³ საქ. სიძეულენი, ტ. 1, წ. 1, ა. თაყაიშვილის რედ., 1920, გვ. 205—206.

შობა უშუალო შედეგი იყო ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობისა. აღმოსავლეთ საქართველოს შთანთქმას უპირებდა, ერთი მხრივ. სპარსეთი და თურქეთი, ხოლო, მეორე მხრივ, კავკასიის მთებში ბინადარი ლეკები მოსვენებას არ აძლევდნენ. სახელმწიფო ერთიანი და ძლიერი არ იყო, არა მარტო ამ საუკუნის მეორე მეოთხედის უმეფობის ხანაში, არამედ თვით ერეკლეს დროსაც. თავდაცვა ხდებოდა დაძახებით, ხან „ქულზე კაცის“ გამოყენებით. მაგრამ ეს საქმეს ნაკლებად შეელოდა, რადგან მტერი ყოველი მხრიდან მოდიოდა და დაუცველ ქვეყანაში გაუკითხავად დათარეშობდნენ. ხშირად ყოფილა შემთხვევა, როდესაც ლეკის არც თუ დიდ ჯარს კახეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილში დაურტყამს, ძარცვით გასულა შიდა ქართლი, გასულა ახალციხეში. იქ ნაღავლის გასაღებისა და მოკავშირისაგან ზურგის გამაგრების შემდეგ ქვემო ქართლს გადმოიღვლიდნენ და დატვირთულნი თავიანთივე მთებში ბრუნდებოდნენ. ხშირად ისინი დაუსჯელნი ვერ ბრუნდებოდნენ, მაგრამ იყო შევთხვევა, როდესაც შემხვედარი ჯარი მცირე იყო. ან მღევარი ვერ მიეწეოდა და სხვ.

მემკვიდრე პაპუნა ორბელიანს აქვს შემონახული ერთი საინტერესო ცნობა. იგი წერს: „გაბაძანდენ ორივე მეფენი (თეიმურაზ და ერეკლე—ბ. ზ.) ბორჩალოსა მხარეს და მოვლეს სომხითისა ქვეყანა, მტერი ვერსადა დაახელეს და ინადირეს და შემობაძანდნენ ისევ ქალაქსა თბილისისასა“.

მემკვიდრის ეს ცნობა სწორედ იმაზე მეტყველებს, რომ მტერი თითქმის ყოველთვის იყო მოსალოდნელი და ამიტომ მეფეებს როცა დრო ჰქონდათ და ჯარიც ხელთა ჰყავდათ, ისინი გადიოდნენ ერთ, ან მეორე მხარეს, ეგებ მოთარეშე მტერს სადმე წასწყდომოდნენ.

ასეთ პირობებში, ე. ი. მაშინ, როდესაც სახელმწიფოს შიგნით სიმტკიცე არ იყო და საზღვრები ჩაუკეტავი, საჭირო იყო ლოკალური მოქმედება. მუდამეფამს მტრის მოლოდინში ყოფნისას საკუთარი თავის იმედი უნდა გქონოდა. საჭირო იყო ადგილობრივ ისეთი სიმაგრის აშენება, სადაც სწრაფად დაიხიზნებოდნენ მოძრავ ქონებასთან ერთად. ასეთი ციხე სოფლის შიგნით უნდა მდგარიყო. მის აგებაში შეიძლებოდა მონაწილეობა მიეღო ახლო მდებარე სოფლებსაც. ასეთ შემთხვევაში ციხე საერთო იყო და გაჭირვებისას თავს ერთად შეათარებდნენ.

კახეთში გალავნის ტიპის ციხეებიდან დიდი ზომისა და მტკიცე ნაგებობას წარმოადგენდა ვეარლის ციხე. მას ქვეყნის დაცვა-

ში არა ერთხელ უსახელებია თავი. განსაკუთრებით კი მან დიდი როლი შეასრულა 1755 წელს, როდესაც დადესტნელთა გაერთიანებული ჯარები კახეთს ერთი დაკვერით უპირებდნენ მოსპობას. XVIII ს. შუა წლებში და მეორე ნახევარში არა ნაკლებ როლს შეასრულებდნენ ალაზნის გაღმა, ერთ ხაზზე მდებარე ლალისყურის, ნაფარეშლის და ფშაველის გალავნები.

XVIII ს. პოლიტიკურ სიტუაციას ისე კარგად პასუხობდა გალავნის ტიპი, რომ იგი გამოყენებულ იქნა ციხე-დარბაზებისათვისაც. ასეთი იყო მაგ. კახეთში ჩოლოყაშვილების მატანი, მაყაშვილების ორი გალავანი რუისპირში, საბუეში ჯორჯაძეების სამყოფი და სხვ. მაგრამ ეს ტიპი არა მარტო ფეოდალებმა გამოიყენეს თავიანთი რეზიდენციისათვის, არამედ თელავის მეფეთა რეზიდენციაც იმავე ტიპს იმეორებს.

ასეთივე მდგომარეობაა შიდა ქართლშიაც. მაგ. 1756 წ. აგებული მუხრან-ბატონთა რეზიდენციაც მუხრანში იმავე ტიპს იყენებს. მსგავს გადაწყვეტასთან გვაქვს საქმე ღუშეთის არაგვის ერისთავთა რეზიდენციაში. აქ 1752 წ. აგებული ციხე-სიმაგრე ყველა დეტალით აღნიშნული ტიპისაა. ასეთივე სურათი გვაქვს ქვემო ჭალის ამილახორთა რეზიდენციაში და სხვ.

ნაშრომში განხილული კოშკები არ არის ერთგვაროვანი. ისინი, პირველ ყოვლისა, დანიშნულებით განსხვავდება ერთმანეთისაგან. აქ კონკრეტულ დანიშნულებასზეა საუბარი, ხოლო საერთოდ ყველა ისინი თავდაცვით-საცხოვრებელ ნაგებობებს წარმოადგენენ. თავისთავად ამაში ჩანს ებოქა, რადგან XVII—XVIII საუკუნეების ცხოვრების პირობები ამას მოითხოვდა. საჭირო იყო ყოველგვარ თავდაცვით ნაგებობას ჰქონოდა საცხოვრებელი ელემენტები.

კახეთის სიმაგრეების შესწავლის დროს ჩვენ მიერ ფიქსირებული კოშკებიდან არც ერთი არ დაგვხვედრია თავდაპირველ მდგომარეობაში. ეს თავისთავად მოქმედებდა მათი ისტორიის აღდგენაზე. მაგ. ისეთი შესანიშნავი ნაგებობა, როგორიც არის ჩაილურის ციხის შორიახლო მდგარი კოშკური სახლისრულიად უჩვეულო და უანალოგო ნაგებობაა. მისგან შერჩენილი მცირე ფრაგმენტები ნაკლებად მეტყველია. მისი სრულყოფილად აღდგენა, რომ შესაძლებელი იყოს, გვექნებოდა გვიანფეოდალური ხანის ნაგებობის ერთ-ერთი საუკეთესო სახე. ის ყოფილა სასახლის ტიპის მონუმენტური კოშკური ნაგებობა.

სოფ. ლალისყურის თავზე, შტორის ხეობის დარაჯად მდგარი „ტალის-ციხეც“ არ გამოიყურება განცალკევებით. იგი რომელიღაც ანსამბლის ნაწილი უნდა იყოს. ეს მტკიცედ ნაგები მოზრდილი 196

კოშკი საიმედო საცხოვრებელი იქნებოდა. ცხადია, იგი ციხის როლს ვერ შეასრულებდა, მაგრამ რადგანაც დაცვის ჯაჭვის ერთ-ერთი რგოლი იყო, იგი მიიღებდა და გადასცემდა სიგნალს და მაშველის მოსვლამდე რიცხვმცირე მომხდურს თითონაც გაუშკლავდებოდა.

ასეთივე დანიშნულებას შეასრულებდა კარდანახისა და ჩუმლაცის პირამიდული კოშკები. ერთიც და მეორეც ფეოდალთა რეზიდენციების, ანსამბლების შემადგენლობაში უნდა ყოფილიყო. განსაკუთრებით აღსანიშნავია კარდანახის მაღალი კოშკი, რომელიც სუზერენის ტიპიურ სამყოფს წარმოადგენს.

არანაკლებად საინტერესოა გარე კანეთის სოფელ ნორიოში მდგარი პირამიდული კოშკები. ესენიც საცხოვრებელია, მაგრამ არა დიდი ფეოდალისა, არამედ აზნაურისა. ამ კოშკებიდან ორიგინალური გადაწყვეტა აქვს ე. წ. კეჟერაანთ კოშკს, სადაც სამ სართულს დამოუკიდებელი შესასვლელები აქვს. თანაც აღსანიშნავია ისიც, რომ კოშკთან უშუალოდ დაკავშირებული დამხმარე სათავსო კონსტრუქციულად მასთან ერთიანია.

თუ პირამიდული კოშკები ძირითადად XVI—XVII საუკუნეებშია აგებული, განხილული ცილინდრული კოშკები მხოლოდდამხოლოდ XVIII საუკუნისაა. უფრო კონკრეტულად, მათი აგების დროა ამ საუკუნის შუა წლები და მეორე ნახევარი. შესწავლილი რვა კოშკიდან მხოლოდ ოქოთა ძალიან დაზიანებული, დანარჩენებთან კი მთავარი საკითხების გარკვევა შესაძლებელია. აქვე შეიძლება ხაზი გავსვას იმ გარემოებას, რომ ყველა კოშკში თავდაცვითი ელემენტები მაქსიმალური სიძლიერითაა გამოყენებული. ამავე დროს არაფერი არ არის დავიწყებული საცხოვრებელი ელემენტებიდან, რაც თავისთავად ისევ ეპოქის აუცილებელი მოთხოვნილებების შედეგია. აღნიშნულ კოშკებში პირველი სართული ყოველთვის დამხმარეა, მეორე და მესამე — საცხოვრებელ-თავდაცვითი ელემენტებით და უკანასკნელი სართულები ძირითადად საბრძოლო ხასიათს ატარებს.

წარმოდგენილი კოშკებიდან გამოირჩევა მარტყოფის ოუშმალიშვილების კოშკი და პატარძელის სოფლის გარეთ მდგარი კოშკი.

თუშმალიშვილების კოშკის ხუროთმოძღვრისთვის დამკვეთს დიდი მოთხოვნილებები წაუყენებია. მასში კარგად არის შერწყმული თავდაცვითი და საცხოვრებელი ელემენტები და ამავე დროის ხელოვნების ნაწარმოებია. საცხოვრებელი სართულების ინტერიერები მხატვრულადაა გადაწყვეტილი. ყველაფერი ეს თვალში ისე არ ეცემა მნახველს, როგორც ფასადების დეკორატიულობა. ჭერ ერთი, კოშკისთვის იშვიათად კარგი პროპორციებია მოძებნილი

და რაც მთავარია, რიყისქვისა და კირის დუღაბის ფონზე, აგურიით ფერადოვანი გამაა შექმნილი. თანაც, აგურის წყობით სხვადასხვა სახეებია გამოყვანილი. ჩვენ არა ერთხელ აღგვინიშნავს, რომ ციხესიმაგრეებში ძირითადი იყო მათი სიმეტრიცე და არა მხატვრული ვადაზივარა. მიუხედავად ამისა, მხატვრულობას მაინც ექცეოდა ყურადღება. სადაც პირველ პლანზე იდგა ადგილის შერჩევა და მასის შერწყმა კონკრეტულ მონაკვეთთან. ისიც აღგვინიშნავს, რომ გვიანფეოდალურ ხანისავენ, სიმაგრეებს რაც უფრო მეტად ეკისრებოდა საცხოვრებლის როლის შესრულებაც, მით უფრო მეტი ყურადღება ექცევა ფსადების მორთვასაც. ამ მხრივ, თუშმალიშვილების კოშკი ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშთაგანია.

სხვაგვარი მიდგომაა სოფ. პატარძელის ფიცხელაურების კოშკში (დგას სოფლის გარეთ). იგი ანსამბლში შედიოდა, სადაც იდგა სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები. ეს კოშკი კი მათში დომინანტს წარმოადგენდა. კოშკი იმდენად დიდია და მასიური, რომ სავარაუდოა, იგი სასახლის როლსაც ასრულებდა. გუმბათებით გადახურული მეორე და მესამე სართული განსაკუთრებითაა მორთული. მათ ვრცელი და ხალვათი ინტერიერები გააჩნიათ.

კოშკების მრავალი დანიშნულებით გამოყენების ორიგინალურ ნიმუშებს იძლევა ზემო ხოდაშენი და ახმეტა. პირველი მათგანი ანსამბლში შედიოდა, მაგრამ თავისთავში დამთავრებულ ნაგებობას წარმოადგენს, ამიტომ იგი შეიძლება განვიხილოთ, როგორც ცალკე მდგარი. რაც შეეხება ახმეტას, იგი სხვა ნაგებობასთან არ ყოფილა დაკავშირებული.

თუ ზემოთ განხილულ კოშკებში ჩვენ ვხედავდით საბრძოლო და საცხოვრებელი ფუნქციების შერწყმას, აქ საქმე გვაქვს საბრძოლო, საცხოვრებელი და მარნის ფუნქციების შერწყმასთან. თანაც, ორ ნაგებობაში ორი საინტერესო ვარიანტია წარმოდგენილი. ხოდაშენში ორი ნაგებობაა ერთმანეთთან დაკავშირებული, მაგრამ ისინი ერთიანია. კოშკი დასავლეთით მიშენებულ ვრცელ ნაგებობასთან ერთად, პირველ სართულში ერთიან მარანს წარმოადგენს, მაშინ როდესაც კოშკის ზედა სართულები საცხოვრებლად და საბრძოლოდაა გამიზნული. ხოლო კოშკზე მიშენებული ნაგებობა ქვედა სართულში თუ მარანია, ამავე დროს მას აქვს თავდაცვითი ელემენტები. თავდაცვითი დანიშნულება ჰქონდა მის მეორე სართულსაც.

ახმეტის ნაგებობა უფრო კომპაქტურად და სრულყოფილად გამოიყურება. იგი დიდი ზომების ერთიან კოშკურ ნაგებობას წარმოადგენს. შიგნით კი კონსტრუქციულად და კომპოზიციურად ორა-

დაა გაყოფილი, მაგრამ იგი მაინც ერთიანია. ძირითადად პირველი სართულის ორივე ნაწილში მარანია, ხოლო ზედა სართულებში საცხოვრებელი სათავსოებია, თავდაცვითი ელემენტებით.

ყოველივე ზემოხსენებულიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ორივე ნაგებობაში ეპოქის თავისებურება აშკარად გამოსკვივის. ადამიანი იძულებული იყო ყველაფერი ერთად შეერწყა და სახლიც ციხედ ექცია.

ФОРТИФИКАЦИОННЫЕ СООРУЖЕНИЯ КАХЕТИ

Глава I

КРАТКОЕ ОБОЗРЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ КАХЕТИ В XVI—XVIII ВВ.

Резюме

В этой монографии рассматриваются фортификационные сооружения XVI—XVIII вв. одной части Восточной Грузии Кахети. Из многообразных материалов, которые были собраны экспедициями Гос. музея Грузии, начиная с 1954 г., отобраны наиболее характерные памятники; вместе с анализом архитектурного памятника дается и история данного объекта (следует отметить, что скудность исторических источников не позволяет дать исчерпывающий ответ на все вопросы).

Кахети в XVI—XVIII веках, как и вся Грузия, вела ожесточенную борьбу против Турции и Ирана, которые старались во что бы то ни стало овладеть этой богатой страной. Это делало необходимым укрепление страны, строительство крепостей, замков, дозорных башен и т. п. Количество укреплений увеличивалось с увеличением опасности, натиска врага.

С конца XVII века, а особенно середины XVIII века усиливаются также набеги дагестанцев, которые нападали на обессиленную страну как маленькими группами, так и большими соединениями, не давая ей покоя.

Это обстоятельство еще больше усиливало надобность постройки новых и новых укреплений. Отражение такой политической ситуации ясно видно в материалах собранных нашими экспедициями.

В рассматриваемую эпоху в Грузии появляется огнестрельное оружие, что, конечно, соответствующим образом влияло на строительство фортификационных сооружений. С XVI в. появляются бойницы, а в последующие периоды — машикули и амбразуры для пушек. С развитием огнестрельного оружия амбразуры меняют вид, совершенствуются.

КРЕПОСТНЫЕ СООРУЖЕНИЯ

Феодалная страна не может существовать без укреплений. Укреплялись не только отдельные ее пункты, но, фактически, вся страна превращалась в укрепление (рис. 1). Больше других укреплялись города. Но во время обороны главную роль играли крепости государственного значения, занимающие важные в стратегическом отношении пункты. Каждая эпоха создавала характерные для нее крепости.

В оборонительной системе страны значительную роль играли также замки. Они строились по одному принципу, хотя и отличаются друг от друга решением отдельных деталей.

Крепостные сооружения по своему назначению можно разделить на следующие типы: крепости, замки, крепости-ограды («галавани») и башни. Но в виду того, что в Кахети одни и те же объекты часто служили как замком, так и крепостью, на данном этапе изучения мы сочли целесообразным объединить их в одну группу, подразделив их на: 1. Крепости и замки, 2. Крепости-ограды и 3. Башни.

1. КРЕПОСТИ И ЗАМКИ

Телави начиная с XI в. считается главным городом Кахети. В период с конца XV в. до 70-ых годов XVII в. административный центр переносится в Грими. С конца XVII в. к Телави возвращается первенство и здесь находится резиденция царей Кахети.

В Телави ныне находятся четыре крепостных ансамбля. Первый из них т. н. Дзвели Галавани (старая ограда) относится к концу раннего средневековья и, поэтому, здесь он не рассматривается; остальные три — «Батонис-Цихе», крепость «Вахвахишвили» и крепость «Корчибашишвили» принадлежат к позднему средневековью. Все три крепости обращены к широкой Алазанской долине.

«Батонис-Цихе» с конца XVII в. представлял резиденцию кахетинских царей. В ансамбле недостает много первоначальных построек. Много интересного для восстановления первоначального вида крепости дает план города, составленный в начале XIX в. (Хранится в ЦГВИА). Крепость имеет цитадель. На территории цитадели находятся дворец, баня и две церкви (рис. 2—6, табл. I—IV₁).

Дворец, построенный во второй половине XVII в., сильно переделан. Но и сейчас ясно видно, что его планировка и интерьеры были решены мастерски. В большой однозальной церкви, над сводом, в стенах устроены бойницы, что само по-

себе говорит с том, что церковь строилась в тревожную эпоху — во второй половине XVIII в.

Баня состояла в основном из двух частей: северной, где находилась раздевальня, и южной — купальни, имеющей купольное перекрытие. Котельная устроена с востока. Такие бани в Восточной Грузии строились в XVII—XVIII вв.

Цитадель и остальная часть крепости разделены стеной, но они сообщались небольшой дверью. Обе части крепости имеют ворота, защищенные башнями.

Стены крепости двухъярусные (табл. III). Нижний ярус глухой. В тонких стенах верхнего яруса устроены как одинарные, так и двойные бойницы. Перед бойницами вдоль стены тянется боевая тропа. Обе части крепости имели самостоятельные надвратные башни. В углах крепости стоят цилиндрические башни. Кроме этого, посередине южной стены имеется оригинально решенный выступ, который заканчивают ключевые образные машикули и амбразуры для пушек.

Большая часть крепости построена в XVIII в., но имеется и слой XVII в.

Замок Вахвахшвили расположен к востоку от описанной крепости, на другом холме. Он сильно пострадал. Здесь в восстановлении первоначальной планировки замка нам помогает также план города, составленный в начале XIX в. План крепости приближался к трапеции (рис. 2, табл. IV₂). Внутри крепости стояли дворец, церковь и разные строения. От этих зданий ничего не осталось, а от церкви намечаются только следы. Ворота вероятно были расположены с запада. В стенах крепости были встроены шесть башен. Из них только северо-западная башня восьмигранная, остальные цилиндрические, в основном двухэтажные, с боевыми террасами. Возникновение этого небольшого замка по строительной надписи надо отнести к тридцатым годам XVIII в. (во всяком случае не позже 1744 года).

Замок Корчибашшвили расположен на той же линии, но западнее вышеописанного замка. Этот ансамбль пострадал больше других. Из четырехугольной крепости остались незначительные фрагменты. Из них можно отметить северо-восточную цилиндрическую башню и ограду, сохранившуюся на протяжении нескольких метров. По типу и по системе боевых амбразур этот замок датируется также второй половиной XVIII в.

На составленном в начале XIX в. плане видно, что внутри крепости были отделены цитадель и участок церкви (рис. 2). От остальных многочисленных зданий нет даже следа.

Манави расположен на вершине высокой горы. Среди громадных развалин различаются, в основном, слои XVI—XVIII вв., но видно, что в них были включены фрагменты от крепости эпохи зрелого феодализма.

Ансамбль состоит из цитадели и нижней крепости (табл. V—VI₂). Надвратная башня стояла посередине северной стены нижней крепости. Эту башню вместе с оградой крепости можно отнести к XVII веку.

Цитадель в плане неправильный четырехугольник. Из ограды лучше сохранились западная и северная стены, от остальных намечаются только следы. Посередине северной ограды стояло трехэтажное дворцовое сооружение. К востоку от него — трехэтажный башенный дом больших размеров. Как видно, такое же здание стояло в юго-западном углу цитадели. Кроме этих заметны следы еще нескольких зданий.

Среднюю часть цитадели занимают три небольшие церкви. Под одной церковью находится большое водохранилище. Второе небольшое водохранилище было устроено к северу от этой церкви.

По сведениям историка Вахушти Багратиони, в начале XVIII в. в Манави находилась резиденция кахетинского царя Давида II (1703—1722 гг.). Как видно по остаткам, крепость Манави во второй четверти XVIII в. лежала в развалинах, но потом ее частично восстановили.

Бочорма одна из главных крепостей средневековой Кахети. Ее основание относится к глубокой древности; во всяком случае в X в. она упоминается среди других значительных укреплений.

На протяжении веков крепость много раз меняла свой облик и дошла до нас в сильно переделанном виде.

В настоящее время крепость состоит, в основном, из цитадели и общей ограды. Среди них главной являлась высоко расположенная цитадель. Посередине цитадели стоит шестиабсидный храм X в. Тем же периодом следует датировать расположенный поблизости дворец. Возможно, к той же эпохе принадлежит стоящая в центре цилиндрическая башня (табл. VII₁).

«Замок царя» занимает самую высокую точку цитадели в ее северо-восточном углу.

Второе здание, которое больше вышеуказанного и стоит в юго-западном углу цитадели, имеет три этажа. К нему с юга пристроены камеры хозяйственного назначения. Позже, к нему же были пристроены ограда и небольшое здание. Этот комплекс вместе с замком царя относятся к позднему средневековью.

Следует отметить, что в позднефеодальную эпоху эта крепость была значительно расширена (высокие ограды, баш--
202

ни и т. д.) и приспособлена к новым условиям ведения боевых действий, создавшимся в связи с появлением огнестрельного оружия (табл. VII₂).

. Бахтриони знаменитая крепость, расположенная на левом берегу р. Алазани, в холмистой местности, от нее остались одни руины. Очевидно, план крепости приближался к треугольнику. К крепостной стене были приставлены полукруглые, двухэтажные башни с боевыми террасами. В стенах башен и ограды были устроены бойницы (табл. IX₂). На территории крепости находятся развалины разных зданий и церкви.

По историческим сведениям крепость Бахтриони уже стояла в конце 50-х годов XVII в.; по типу и другим данным она принадлежит к крепостям первой половины этого века.

Крепость Чайлури стоит на той же трассе, на которой расположены Патардзеули, Ниноцминда, Манави и др. От мощной крепости остались лишь следы ограды и, частично, башни (табл. VIII₁). Стены крепости, возвышающейся на высоком холме, огибая ее склоны, создают в плане удлиненный пятигранник (рис. 7).

В четырех углах крепости воздвигнуты цилиндрические башни; пятый угол укреплен контрфорсом.

Больше других, по величине, северо-западная башня, она и лучше сохранилась (рис. 8, табл. VIII₂). Сохранились частично три этажа; четвертый этаж, вероятно, представлял собой боевую террасу. В стенах каждого этажа устроены бойницы. По фрагментам других башен видно, что они были решены аналогично. Стены крепости достигали 5—6 метровой высоты.

В летописях не сохранились упоминания о крепости. Сравнительный анализ позволяет датировать ее второй половиной XVII в., или первой половиной последующего столетия.

В Шилда расположено два средневековых ансамбля: крепостной ансамбль расположенный вокруг трехцерковной базилики, и крепость — ограда.

Церковь раннего средневековья потеряла первоначальную ограду, и вместо нее в XVIII в. была построена новая, более обширная. В развалинах этой ограды можно различить ворота, включенные в жилые постройки и несколько строений разного назначения (рис. 10—12, табл. XI₁).

Оригинальная четырехугольная башня стоит в северо-западной части ограды (рис. 10, 11). Эта трехэтажная башня была переделана после того, как ее сожгли враги: вместо балочного было сделано сводчатое перекрытие, а двухскатная кровля повышена. Башня датируется XVII в.

Город Сигнахи расположен необыкновенно живописно на мысу высокой горы; с самой крепости раскрывается чудесный вид на алазанскую долину и кавказские горы.

Сигнахская крепость занимает около 40 гектаров. Стены ее следуют вдоль хребтов на разветвлении двух гор, спускаются с севера по ее склонам и соединяются над ущельем.

Сигнахи стал городом в середине XVIII в. Тогда же, точнее — в 1762 году, построена крепость. По историческим сведениям она построена царем Ираклием II.

По всему периметру крепостных стен расположены 23 башни и пять ворот. На плане города, составленном в начале XIX в. (рис. 13). Эти башни и ворота носят название близлежащих сел; этим и рядом других документов подтверждается, что вообще, в постройке больших крепостей участвовали села, жители которых укрывались в ней во время вторжения врага. Кроме этого, гарнизон таких крепостей составляли сами укрывавшиеся в ней люди.

Башни крепости имеют в основном два и три этажа. Они предназначены для обороны, поэтому оснащены боевыми амбразурами; но камин, ниши и другие части интерьера указывают на то, что они служили также и как временные укрытия (рис. 14, 15, табл. X₂, XI₂).

Стены крепости двухярусные (табл. XI₁). Здесь, как и в других крепостях, нижний ярус глухой, а в стенах верхнего яруса расположены бойницы.

Наподобие большинства других крепостей XVIII в. Сигнахская крепость также построена из булыжника на известковом растворе.

Матани, Чолокашвилевский замок середины XVIII в., стоящий здесь на южном склоне высокой горы, был одним из хороших и надежных укреплений Кахети.

Замок в плане четырехугольный с цилиндрическими башнями по углам (рис. 16, табл. XII). Внутри замка находились однефная церковь средних размеров и три здания дворцового типа, в два и три этажа. Кроме этих построек, в юго-западном углу находился благоустроенный родник. Как бывало часто и в других случаях, и здесь в выборе места замка решающую роль сыграло местонахождение источника воды.

Высокие стены крепости — двух и трехярусные (рис. 17, табл. XIII, XIV). Подобное их решение обусловлено с одной стороны рельефом местности, а с другой стороны тем, что к ним примыкали дворцовые сооружения. Боевая тропа везде была деревянной. На верхних ярусах находились только бойницы. Они были направлены как прямо, так и косо, вниз.

Угловые башни однотипные и, по-видимому, все были четырехэтажными. Нижние два-три этажа имели отдельные входы со стороны двора. По несколько бойниц имеются в пер-

204

вых этажах, а выше же их количество увеличивается. В последних этажах имеются и большие амбразуры, которые, вероятно, в мирные времена служили окнами, а во время обороны использовались как для пушек, так и для сбрасывания камней и т. п.

Главные ворота находились в южной стене, а подсобный вход — в западной.

По аналогиям замок можно датировать серединой XVIII в. (рис. 18).

В Ахмета, в западной части районного центра стоящий замок также принадлежал роду Чолокашвили. На западной стене, стоящей здесь же церкви имеется надпись; в ней сказано, что в 1755 г. сахатухуцеси царя Ираклия Григол Чолокашвили построил в Уто (старое название этого места) замок и церковь.

Судя по развалинам замок был небольшого размера. Двухэтажный дворец стоял в западной части замка. Из четырех башен стоящих по углам, в лучшей сохранности юго-восточная. Решение этой трех или четырехэтажной большой башни ясно показывает, что она в первую очередь служила жильем высокопоставленного лица. Стены башни изнутри были покрыты фресковой росписью, что представляет собой довольно редкое явление (табл. XV).

Стены ограды были двухрусные. Ворота находились посередине восточной стены.

Руиспири расположен на левом берегу р. Турдо. Один замок находился в самой деревне, а другой — за деревней, к югу от нее. Оба замка принадлежали феодалам Макашвили.

Замок, находящийся вне села, меньших размеров. В углах четырехугольника стояли небольшие цилиндрические, двухэтажные башни; они имели боевую террасу с зубцами. Междуэтажные перекрытия были деревянными. Стены ограды в нижней части глухие; бойницы расположены в верхней части (табл. XVI).

Внутри замка стояли разные здания. Большинство из них лежит в развалинах. В лучшей сохранности — однанефная церковь небольших размеров. Дворцовое сооружение стояло вдоль южной стены. Ворота находились посередине северной стены, а вспомогательный выход — на противоположной стороне.

Второй замок почти вдвое больше вышеописанного (рис. 19). В плане он имеет удлиненную четырехугольную форму. В трех углах стояли цилиндрические башни, а в четвертом — четырехугольная (табл. XVII₂). Как правило, в крепостях одна из башен была выше других. Из этого донжона велись наблюдения и, в случае появления врага, на нем зажигали сигнальный костер (рис. 21, табл. XVII₁).

Дворцовое сооружение было расположено вдоль южной стены. Кроме этого, во дворе замка находились несколько жилых и вспомогательных сооружений. Из них следует отметить винный погреб (марани) больших размеров, который стоит в восточной части ограды.

Небольшая церковь феодала включена (она воздвигнута раньше ограды) в северную стену, около ворот.

Об исследуемых замках нет никаких сведений; по аналогиям они датируются серединой или второй половиной XVIII в.

В Сабуе, замок Джорджадзе стоит на ровном месте, на правом отвесном и высоком берегу р. Индоба. Этот ансамбль создавался постепенно в XVII—XVIII вв. Из ранних памятников сохранился дворец, который включен в позднюю ограду.

Дворец в плане четырехугольный. Судя по фрагментам он был трехэтажным. Коридор и лестничная клетка делят дворец на две равные половины. В каждой половине по одному залу. В верхних этажах имеются и бойницы (рис. 25, табл. XVIII₂).

В трех углах крепости стояли цилиндрические башни (рис. 24). Две из них обвалились вместе с оградой. Оставшаяся северо-западная башня была двухэтажной с террасой. Одна полукруглая башня была пристроена к первоначальной ограде с запада (рис. 26).

Двухярусная ограда, как и в большинстве случаев в Кахети, не имеет зубцов. В стенах верхнего яруса расположены бойницы, а перед ними шла деревянная боевая тропа.

Алавердский ансамбль изучен в достаточной мере, поэтому мы здесь вкратце касаемся лишь крепостных сооружений (табл. XIX).

Существующие ограда и башни, стоящие вокруг кафедрального собора, возникли не одновременно, а на протяжении XVII—XVIII вв., они реставрировались и меняли свой облик. Большая часть принадлежит именно к тому периоду.

Крепость имела два входа (рис. 27). Главные ворота находились к юго-западу от храма, а вторые — к северу. Стены крепости двухярусные и только второй ярус имеет боевые амбразуры. Башни стоящие вокруг крепости носят следы перестрелок. Как видно они были двух, трех и четырехэтажные, и завершались полукруглыми зубцами. Бойницы имеются с первого же этажа, а машикули и амбразуры для пушек находятся на последнем этаже (рис. 28, табл. XX).

Греми один из замечательных памятников Кахети. Судя по развалинам, Греми когда-то был городом большим, со многими зданиями. Здесь мы касаемся лишь ограды храма архангелов (рис. 29, табл. XXI—XXIII).

От укреплений остались нижние части, в которых различаются фрагменты XVI—XVIII вв. В стенах включены башни, укрепленные контрфорсами. В стенах башен и крепости устроены бойницы, направленные как прямо, так и косо, вниз. Единственный вход в крепость находится под северо-западной башней. Спускающаяся к реке тоннель находится в юго-западном углу ограды.

2. КРЕПОСТИ-ОГРАДЫ («ГАЛАВАНИ»)

Во второй четверти XVIII в. настают для Восточной Грузии особенно тяжелые времена. Враги наступают со всех сторон. Исключительно широкий масштаб принимают лезгинские набеги. Страна, истекая кровью, принимает контрмеры: расширяют старые укрепления и строят обширные крепости-галавани.

Новые крепости, в отличие от существующих, должны были стоять на хорошо доступных местах и иметь широкий вход — ворота, а не узкую дверь. Во время набегов, население укрывалось в них со всем своим движимым имуществом. Обычно в таких крепостях вместо гарнизона находились караулы, а укрывшиеся во время осады сами составляли гарнизон.

В отличие от других крепостей эти крепости назывались «галавани», что в переводе значит «ограда», огороженная стенами и башнями большая территория.

Крепости такого типа были распространены в Картли и Кахети.

К в а р е л ь с к а я крепость, наподобие других крепостей этого типа, стоит на ровном месте. Это обширная территория, обстроена мощными стенами.

Крепость в плане квадратная. По углам воздвигнуты цилиндрические башни, а посередине западной и северной стены стоят выступающие полукруглые башни (табл. XXIV, XXV). Входная надвратная башня помещается посередине восточной стены (табл. XXVI).

Ограда двухярусная. В стенах верхнего яруса устроены бойницы разных направлений.

Входы в башни устроены со стороны двора. В стенах башен много бойниц. Почти на каждом этаже имеются также каминные ниши хозяйственного назначения (рис. 30).

Крепость состояла из двух параллельных оград. Расстояние между оградами, в среднем, 20 метров. По свидетельству одного источника вокруг крепостей имелся глубокий ров с водой.

Ров с водой не характерен для грузинских крепостей, но он иногда все же встречается.

Крепость возведена в середине XVIII в.

Но р. и о защищал подступы к Тбилиси с северо-востока.

Крепость стоит на ровном месте, на правом высоком и обрывистом берегу реки (рис. 31). Недавно вода подмыла берег и ограда с башней со стороны реки рухнули.

План первоначальной крепости, XVII или начала XVIII в., не читается, так как в середине или во второй половине XVIII в. она была сильно переделана (табл. XXVII₁). По сведениям летописцев крепость была восстановлена царем Ираклием II.

Внутри крепости видны следы двух зданий. По углам стояли двухэтажные цилиндрические башни. Высокие стены крепости на верхнем ярусе имели бойницы.

Лалискурская крепость расположена на правом берегу р. Тори. Деревня, в которой стоит крепость-ограда, расположена в долине Алазани на подступах к высоким горам.

Крепость в плане квадратная и занимает площадь около гектара (рис. 32, 33). В углах стоят цилиндрические башни, а в средних частях ограды помещены полуцилиндрические башни. В стенах крепости на высоте трех метров был устроен деревянный настил для боевой тропы. Выше были устроены амбразуры.

По свидетельству летописца, в 1742 году крепость Лалискури и ряд других зданий Картли и Кахети были разрушены сильным землетрясением. Нынешняя крепость-ограда воздвигнута непосредственно после этого события.

В Напареули на ровном месте находятся развалины большой крепости-ограды. Как это характерно вообще для данного типа, по углам четырехугольной крепости стоят цилиндрические башни. Они, очевидно, были четырехэтажными. Бойницы имелись на всех этажах, а машикули и амбразуры для пушек на последних этажах (рис. 34, 36).

Ограда здесь тоже двухярусная, но в отличие от многих крепостей Кахети стены здесь заканчиваются полукруглыми зубцами (рис. 35). Ниже зубцов тянутся бойницы разных направлений. Судя по развалинам, ворота находились посередине западной стены.

Крепость по аналогиям можно датировать серединой или второй половиной XVIII в.

Пшавели находится на одной линии с Лалискури и Напареули. Крепость стоящая в этой деревне такого же типа, как вышеупомянутые и построена одновременно с ними (табл. XXX₁).

В Ш и л д а, как уже сказано выше, помимо обычной крепости, имеется крепость типа огады («галавани»); она находится на левом берегу р. Челти. Одну сторону крепости с башнями уже давно подмыла река и поэтому от нее не осталось даже следа. По углам крепости стояли цилиндрические башни, а посередине южной и западной стен — четырехугольные. Арочные ворота устроены под южной четырехугольной башней (рис. 37, 38, табл. XXIX₁). Многоэтажные башни крепости приспособлены как для обороны, так и для жилья.

Крепость датируется серединой или второй половиной XVIII в.

В И к а л т о стоит небольшая крепость типа «галавани», отличающаяся от подобных укреплений лишь тем, что ее квадратная в плане площадь разделена поперечной стеной. В стене имелся проход (рис. 39).

Цилиндрические башни, стоящие по углам, были двух и трехэтажными; в них можно было попасть только со двора крепости.

Шестиметровые стены были двухъярусными. Эта крепость, вероятно, возникла в середине XVIII в.

Х а ш м и расположен на левом берегу р. Иори. Крепость состоит из разновременных строений. Первоначальный ансамбль возник в конце XVII и в начале XVIII в. Следующий строительный слой относится ко второй половине XVIII в.

Первый объект — небольшая зальная церковь, к которой с запада была пристроена башенная колокольня (рис. 41). К северо-востоку от нее стоит башня того же периода, в которой были устроены сводчатые ворота; верхние этажи башни имели боевое назначение (табл. XXXI₁).

Ограда второго строительного периода более обширна (рис. 40). В юго-восточном и северо-восточном углах она имела цилиндрические башни. Посередине южной стены стояла многогранная башня (рис. 42, табл. XXXI₂).

Вдоль западной стены огады к реке спускалась лестница.

3. БАШНИ

Башня является одним из видов укрепления. Она несложной конструкции и фактически представляет собой одно вертикальное сооружение. Башни большей частью стоят отдельно, но вместе с тем они представляют необходимый элемент всех видов укреплений.

Из отдельно стоящих башен в первую очередь следует отметить дозорные башни. Они представляли собой соединительные звенья в общей оборонной системе страны и поэтому подчинялись ей.

Некоторые башни предназначались как для обороны, так и для жилья. В этом случае они представляли собой более сложные сооружения.

Примерно такого же характера т. н. Башенные дома. Обычно они бывают двух или четырехэтажными.

На территории Грузии встречаются четырехугольные, многогранные, цилиндрические башни и башни с округлой спиной.

На территории Кахети встречаются только четырехугольные и цилиндрические башни.

В Норио стоят две башни; из них более интересна башня, стоящая на восточной окраине села. Это в плане квадратная, трехэтажная башня, с входом со второго этажа. Отсюда, по стенной лестнице можно было попасть как в первый, так и на третий этаж. Каждый этаж имеет бойницы. Первый этаж перекрыт цилиндрическим сводом, второй — сферическим куполом, а третий, вероятно, имел балочное перекрытие (рис. 43, табл. XXXIII₁).

Вторая башня стоит в средней части деревни. Это типичная жилая башня, с боевыми элементами. Из четырех этажей три этажа имеют отдельные входы. В каждом этаже имеется камин, хозяйственные ниши и бойницы. К башне пристроено одноэтажное хозяйственное помещение (рис. 44, 45, табл. XXXII).

Башня отличается хорошими пропорциями и имеет декор, что придает ей характер художественного произведения. Рассмотренные башни по аналогиям датируются XVII в.

«Талисцихе» находится выше дер. Лалискури, на горе. Эта башня являлась частью какого-то ансамбля. От башни остались частично три этажа. Первый этаж четырехугольной массивной башни перекрыт сводом, а остальные этажи имели деревянное междуэтажное перекрытие. Вход в башню сделан только в первом этаже. Связь между этажами осуществлялась посредством лестницы, проделанной в толще стен. Окна имелись в верхних этажах; бойницы же — лишь во втором и третьем этажах (рис. 46, табл. XXXIII₂, XXXIV₁).

Башня построена из бутового и булыжного камня. Кирпич использован только на своде.

Датируется башня XVII веком.

В Карданахи на высокой горе стоят две башни. Одна из них пирамидальная XVII в., а другая — цилиндрическая XVIII в. От последней остались лишь часть нижнего этажа, вторая же — в лучшей сохранности (рис. 47, XXXIV₂).

Пирамидальная башня, отличающаяся хорошими пропорциями, четырехэтажная и имеет террасу. Она занимала гос-

подступающее положение над большим пространством Алазанской долины.

Единственная дверь в башню проделана в первом этаже с севера. Первый, третий и четвертый этажи имеют каминь. Бойницы устроены во всех этажах. Во всю длину четвертого этажа со стороны Алазани имеется выступающий балкон. Балконы характерны для башен, входящих в жилой комплекс.

В Чумлаки имеются остатки двух пирамидальных башен. По фрагментам видно, что они были аналогичны Карданахской башне (рис. 48, 49).

В Кисисхеви находятся две башни; одна из них стоит в самой деревне, а другая — у русла реки того-же названия.

Находящиеся в селе церковь и стоящая рядом цилиндрическая башня были построены в 1767 г. настоятелем Николаем.

Башня была запроектирована, как жилое здание, но со всеми необходимыми оборонными элементами. Башня была, по-видимому, трехэтажной, с террасой. Первый и второй этажи имеют сводчатое перекрытие. В стенах устроены ниши, окна, бойницы и каминь. Большие арочные окна в третьем этаже, наряду с другими элементами, придают этой башне дворцовый характер (рис. 50, табл. XXXV₁).

Вторая башня — дозорного назначения. Она стояла на мысу у реки и защищала переправу (рис. 51, табл. XXXV₂).

Башня была двухэтажная с боевой террасой. Ее можно датировать XVII в.

В Марткопи стоят две башни. Одна из них принадлежала семье Тушмалишвили, а другая — Шинджикашвили.

Башня Тушмалишвили трехэтажная с террасой с высокими зубцами. Она на редкость изящно декорирована, что подчеркивает ее жилой характер. Оформлены не только фасады, но и интерьеры (рис. 52, 53, табл. XXXVI, XXXVII₂).

Вторая башня немного меньше первой и декорирована не так тщательно (рис. 54, табл. XXXVII₁).

Обе башни, по аналогиям, датируются второй половиной XVIII в.

Сел. Патардзеули занимает большую территорию. В самой деревне стоит одна башня, за селом, к северу — другая, а развалина крепости находится к северо-западу, на горе.

Башня, стоящая в деревне, принадлежала фамилии Бианишвили. Эта четырехэтажная башня с террасой отличается хорошими пропорциями. Три этажа перекрыты сводом, а четвертый имел балочное перекрытие (рис. 55, табл. XXXVIII).

Башня, стоящая вне деревни, тоже цилиндрической формы, но выделяется исключительно большими размерами. Она принадлежала фамилии Пицхелаури. Судя по развалинам, когда-то здесь был большой ансамбль (рис. 56, табл. XXXIX).

Обе башни, по стилистическим признакам, датируются серединой XVIII в.

Дер. Г и о р г и - Ц м и н д а находится в двух километрах к северо-востоку от Сагареджо. Здесь, на пригорке стоят две башни и между ними более поздняя церковь (рис. 57, 58, табл. XL).

Обе башни цилиндрической формы, но только одна из них имеет на последнем этаже купольное перекрытие. В остальном они аналогичны обычным башням Картли и Кахети второй половины XVIII в.

В О ж и о одна башня стоит в деревне, а другая — за деревней. От первой цилиндрической башни остался первый этаж. Башня датируется второй половиной XVIII в.

В З е м о Х о д а ш е н и был расположен монастырь. От этого большого ансамбля осталась церковь, жилое здание и башня с погребом (рис. 59—61, табл. XLI₂, XLII, XLIII₁).

Согласно надписи, находящейся на фасаде церкви, церковь и башня были построены в 1784 г. монахом Козьмой.

Бошня и погреб (марани) запроектированы вместе. Марани представляет собой вместительное четырехугольное помещение, которое соединяется арками с первым этажом башни. Башня трехэтажная с террасой.

В А х м е т а, на северо-западной окраине деревни стоит сложная башня (рис. 62, табл. XLIII₂). Она в первую очередь жилая, вместе с ней запроектирован и винный погреб (марани).

По всем данным, эта башня тоже построена во второй половине XVIII в.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В XVI—XVIII вв. Кахети, в отличие от Картли, не была разделена на отдельные княжества. «В конце XV в. кахетинские цари упразднили старую систему деления страны на эриставства, раздробив ее на мелкие административные территории — моуравства». Следствием этого явилось образование единой оборонительной системы укреплений. Эта система, без которой немыслимо существование феодальной страны, была крайне необходима для Грузии, которой в данные столетия постоянно приходилось вести оборонительные войны; красноречивым свидетельством этого являются многочисленные руины крепостей, покрывающие территорию Кахети.

Фортификационные сооружения Кахети вышеуказанного времени имеют много аналогичных черт с памятниками Картли — общая планировка, конструкции, художественный подход в композиционном решении т. д.

Первостепенное значение придавалось выбору места, в котором решающую роль играли стратегические соображения; в подборе же конкретного места расположения крепости большое внимание уделялось окружающему ландшафту, в чем и выражен характерный для грузинских зодчих художественный подход к решению определенной проблемы. Этим объясняется гармоничное единство сооружения с ландшафтом и законченность художественной композиции в целом.

Планы крепостей и замков почти никогда не повторяются; общая композиция и планировка в каждом отдельном случае подчинялась с одной стороны требованиям эпохи, с другой же — конкретным условиям местности. Однако, все крепости и замки имеют общую черту: одна из башен всегда доминирует над другими, имея дозорное, сторожевое назначение; с террасы такой башни свободно обозревалась вся окружающая местность и, в случае необходимости, зажигался сигнальный костер, оповещающий население и соседние крепости о приближении врага. Передаваясь от крепости к крепости, сигнал быстро доходил от границы до центра.

Помимо строительства новых крепостей, замков и других фортификационных сооружений, в означенное время, естественно, приходилось обновлять и реконструировать существующие строения, как это имело место, например, в Бочорма, Манави и других пунктах.

В таких случаях требовался особый подход к задаче. Необходимо было произвести реконструкцию ранее возведенного ансамбля с учетом новшеств введенных в боевой технике, первым долгом огнестрельного оружия, и последовавших за этим изменений в стратегии и тактике ведения боевых действий, а также с учетом социальных и политических условий данного времени.

В труде рассмотрены разные системы и типы укреплений. Особое внимание уделено системе укреплений городов, среди них — резиденций кахетинских царей. В рассматриваемое время столица Кахети находилась сперва в Грими, а затем — в Телави; это — города возникшие в разное время, имеющие весьма отличающиеся друг от друга расположение и рельеф. Все это обусловило разницу в системе их укрепления.

Характерной особенностью позднефеодальной эпохи являются тщательно укрепленные замки. Особая забота феодалов об укреплении замков объясняется необходимостью защиты не только от внешних врагов, но и от соседних феодалов и даже собственных подданных; поэтому, фактически, замки превращались в сплошные укрепления, имеющие часто собственную цитадель. В подобных замках под жильем использовались как дворцовые постройки, так и башни. В то же самое

время, являясь резиденцией сюзерена, замок выражал его силу и власть над вассалами.

Помимо этого, владея замком, сюзерен должен был осуществлять свои обязательства в отношении подвластного ему населения — приютить его в случае нападения врага. Это обязательство выполнялось не всеми и не всегда; один из приказов царя Ираклия II, датированный 1789 годом, является к тому доказательством: «... Наше повеление тебе, Глаха Махвиладзе: когда жители, населяющие ныне Абиси пришли укрыться в твою крепость и ты их не впустил, пишем тебе клятвой, знай это, что ту крепость сроем до основания, если не впустишь их.»

В тридцатых годах XVIII века в Картли и Кахети возник новый тип укрепления — крепость-ограда («галавани»), который резко отличается по планировке и композиционному решению от других видов крепостей; возникновение этого типа непосредственно связано со сложной политической ситуацией этого времени. Раздробленная и обессиленная страна не могла противостоять натиску, нападающего со всех сторон врага; общегосударственная защита населения сильно ослабела. Поэтому каждый сам должен был заботиться о защите своих владений; ограды-крепости — наиболее подходящий для данной ситуации тип крепостного сооружения.

В отличие от других крепостей, ограды-крепости должны были находиться близ населенных пунктов. В случае вражеского нашествия, население через широкие ворота ограды быстро могло укрыться со всем своим движимым имуществом. Гарнизон таких крепостей, обычно, составлялся из числа мужчин, нашедших в ней убежище.

Назначение и характер крепостей — «галавани» ясно определены в «Завещании» (1791 г.) царя Ираклия II, в котором сказано: «О крепостях решили так: крепость города Тбилиси, Горийская крепость, Сурамская крепость, Циркольская крепость, Ананурская крепость, Бочормская крепость и Гремская крепость имеют и цитадели; эти цитадели можно охранять небольшими гарнизонами. В этих семи цитаделях следует поставить гарнизоны общими силами, сколько бы не понадобилось для обороны, а другие большие крепости и ограды («галавани») в Картли и Кахети нельзя оборонять небольшими гарнизонами, они общие... когда появится сильный враг, в ней найдут убежище люди из близлежащих сел. Они должны укрыться по тому порядку, который заранее установлен».

Крепость типа огады настолько полно соответствовала условиям того времени, что даже замки строились по этому образцу; таковы, например, все три крепости Телави, Матани, Рунспири, Сабуе и др.

Значительным видом укреплений являлись разнообразные башни, которые вместе с тем были необходимыми элементами всех других типов крепостей.

Хотя в соответствии с общей ситуацией башни в это время были приспособлены под жилье, основная их функция — оборона, в частности — дозор и сигнализация; башни являлись соединительными звеньями в общегосударственной системе сигнализации.

Для башен XVII века более характерна четырехгранная форма, XVIII века — цилиндрическая. Нижний этаж башен, как правило, имел подсобное назначение, верхние же этажи приспособлены для обороны и под жилье. Обычно, башни венчают боевые террасы.

Крепости должны были отвечать требованиям современной боевой техники; они должны были противостоять ударной технике врага. Вместе с тем, зодчие, — строители крепостных сооружений не оставляли без внимания и стоящие перед ними задачи художественного порядка. Этим и объясняется особая привлекательность многочисленных развалин крепостей, замков и башен, разбросанных по всей стране.

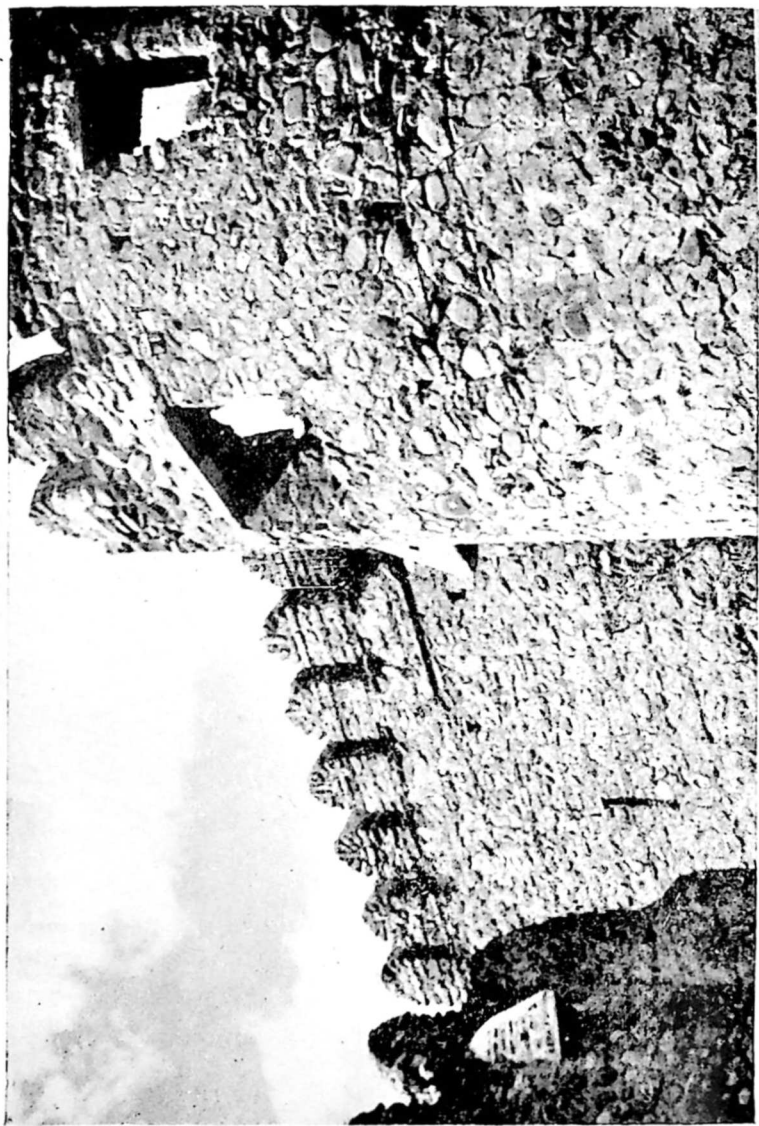
შემოკლებათა სია

1. ანანური — პ. ზაქარაია, ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბილისი, 1953.
2. Арх. Кахетин — Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетини, Тбилиси, 1959.
3. ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა...—ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. ღუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანო, საქართველოს ისტორია, 1, თბილისი, 1958.
4. ვახუშტი, გეოგრაფია — ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1941.
5. ვახუშტი, ისტორია — ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკნაძის გამოცემა, 1913.
6. ივ. ჭავჭავიშვილი, წ. IV — ივ. ჭავჭავიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. IV, თბილისი, 1948.
7. МАК — Материалы по археологии Кавказа.
8. ომან ხერხეულიძე — ომან ხერხეულიძე, ცხოვრება ირაკლის მეორისა, ზ. კიკნაძის გამ., თბილისი, 1913.
9. პაპუნა ორბელიანი — პაპუნა ორბელიანი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკნაძის გამ., თბილისი, 1913.
10. საქართველოს ისტორია, წ. 1—ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჭავჭავიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, წ. 1, თბილისი, 1948.
11. სეხნია ჩხეიძე — სეხნია ჩხეიძე, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკნაძის გამ., თბილისი, 1913.
12. ფარსადან გორგიჯანიძე — ფარსადან გორგიჯანიძე, როსტომ მეფის ცხოვრება, ზ. კიკნაძის გამ., თბილისი, 1913.
13. ЦГВИА — Центральный государственный военно-исторический архив (Москва).
14. Güldenstädt — Güldenstädt, Reisen nach Georgien und Emmerethi. Berlin, 1815.

ဝိ သ ဝ ဖု နှ ဝ ဝ

თელავი. „ბატონის ციხე“. ჩრდილოეთი გალავნის ცენტრალური ნაწილი

ფელაგი. „ბატონის ციხე“. ჩრდილოეთი გალავნის დეტალი

თელავი. „ბაჩინის რიხი“. გალანი ჩხონ

1. თელავი. „ბატონის ციხე“. დასავლეთი კოშკის ფასადი

2. თელავი. ვაზვაზიშვილების ციხე. აღმოსავლეთი კოშკის ფასადი

მანავი, ციხე ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

1. მანავი. ციხის ჩრდილოეთი ნაწილი ეზოდან

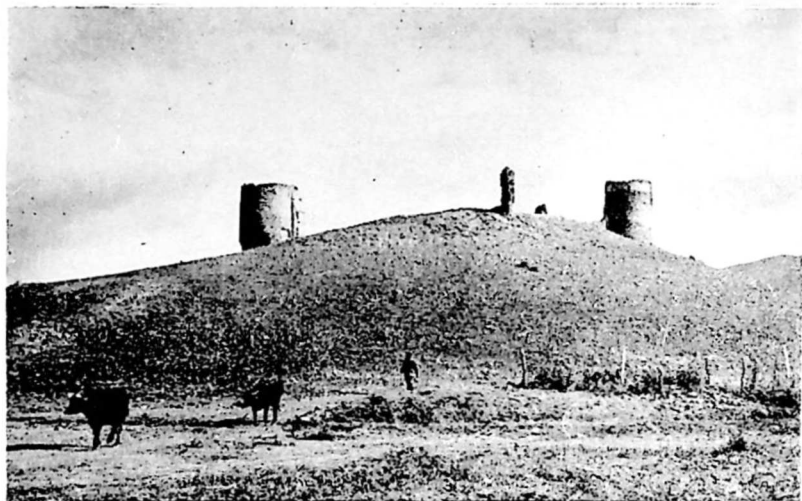
2. მანავი. ციხის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი ეზოდან

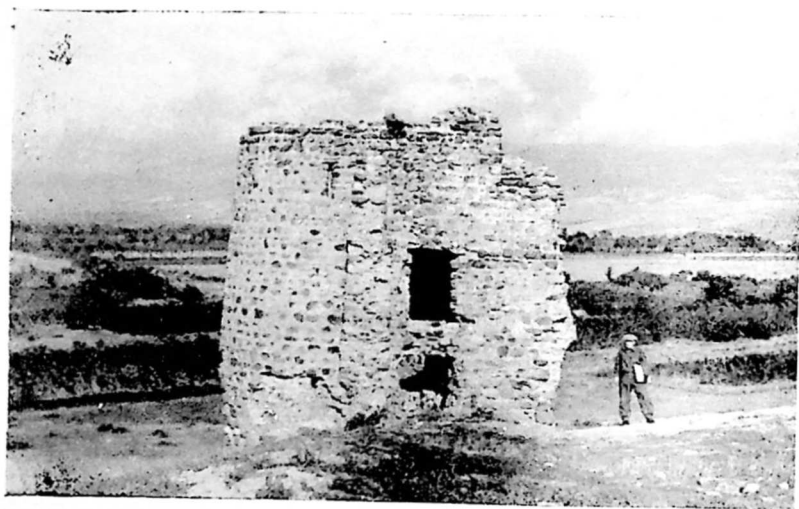
1. ბოკორმა. ცენტრალური კოშკი

2. ბოკორმა. ციხის ჩრდილოეთი კედელი ეზოდან

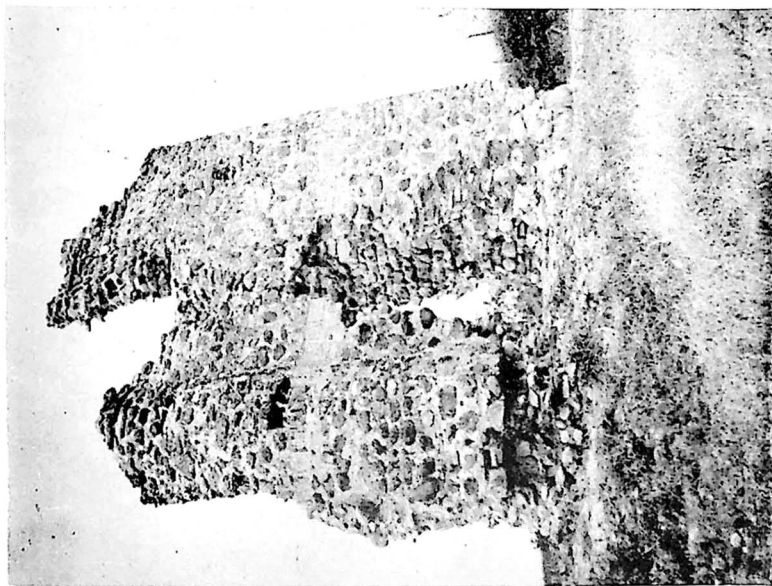
1. ჩაილური. ციხე სამხრეთ-დასავლეთიდან

2. ჩაილური. ჩრდილო-დასავლეთი კოშკი

2. სილნალი, აღმოსავლეთი კოშკის ინტერიერი

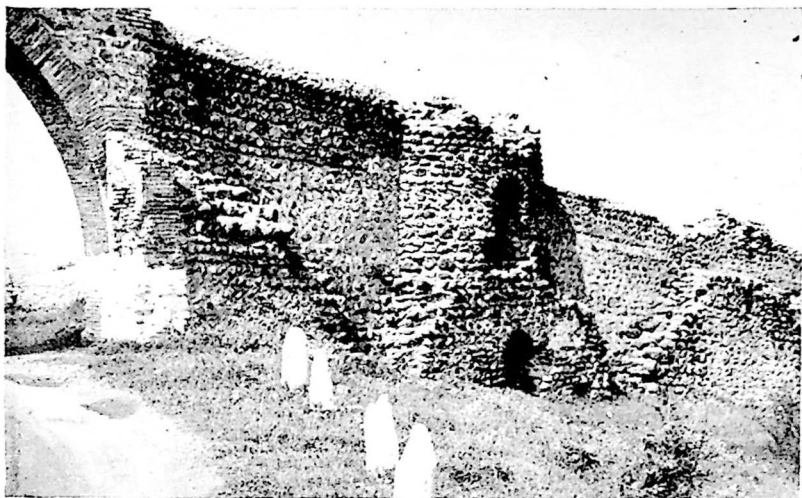
1. ჩილუხი, კოშკური სახლი აღმოსავლეთიდან

1. შილდა. ეკლესიის გალავნის კიშკარი

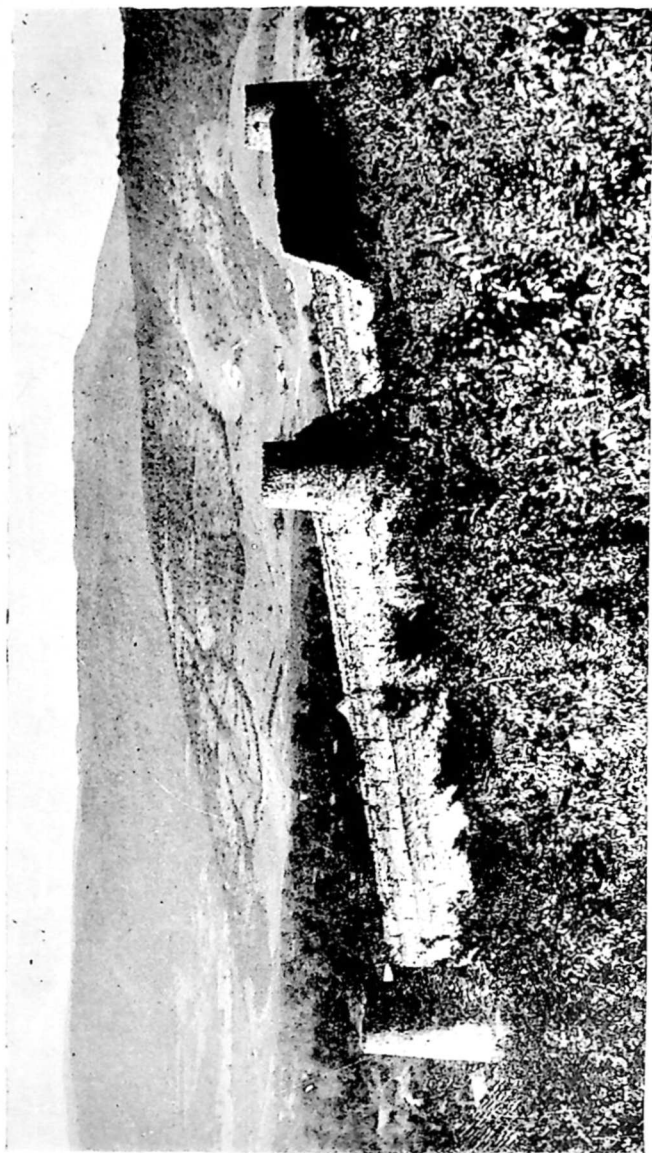
2. სიღნაღი. მთავარი შესასვლელი

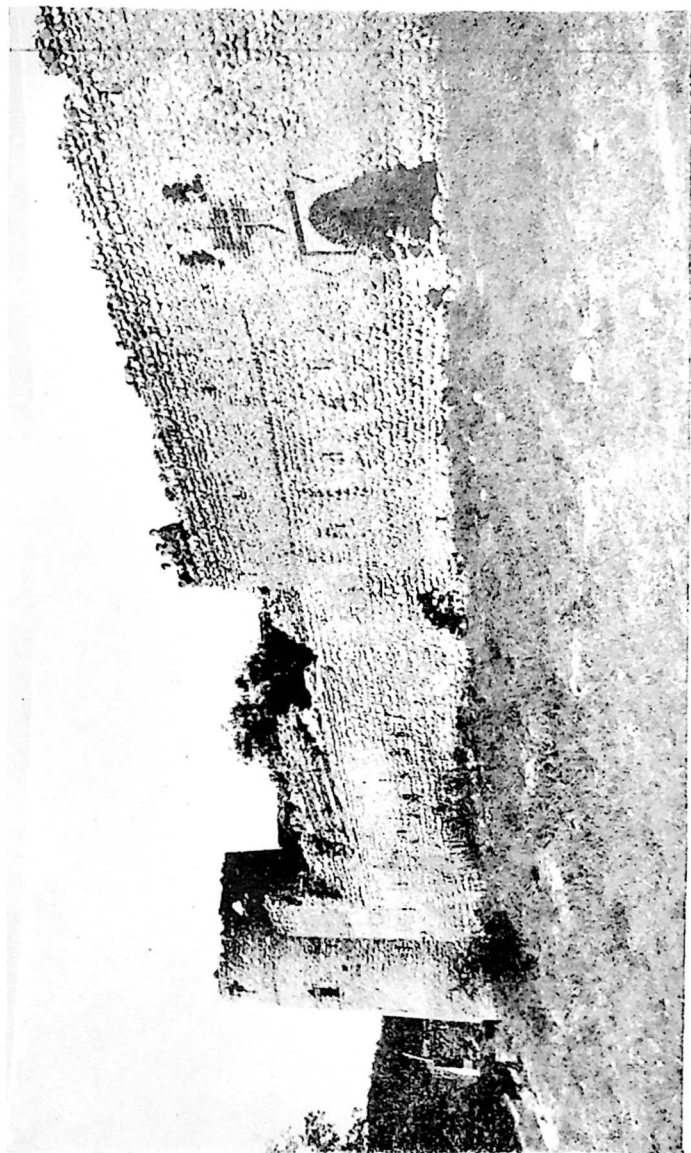
1. სილნალი. ციხის დასავლეთი კედლის დეტალი

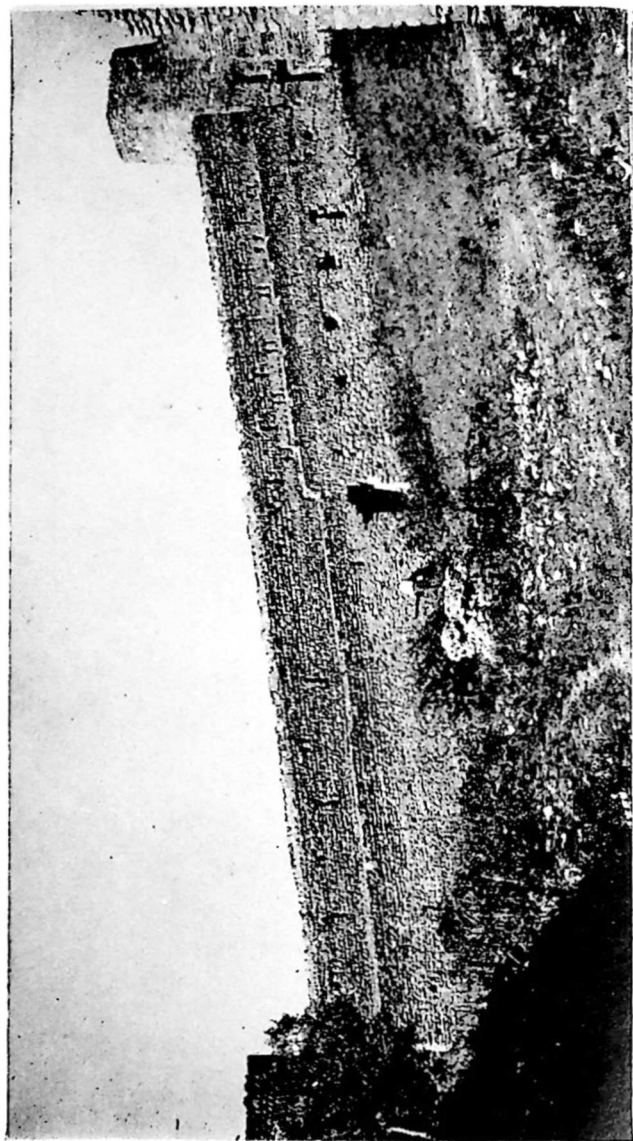
2. ბახტრიონი. ციხის აღმოსავლეთი კოშკი ეზოდან

მატანი. ციხე ჩრდილალ-აღმოსავლეთიდან

მატანი. ციხის სამხრეთი გალავანი გარედან

მატანი. ციხის დასავლეთი გალავანი ეზოდან

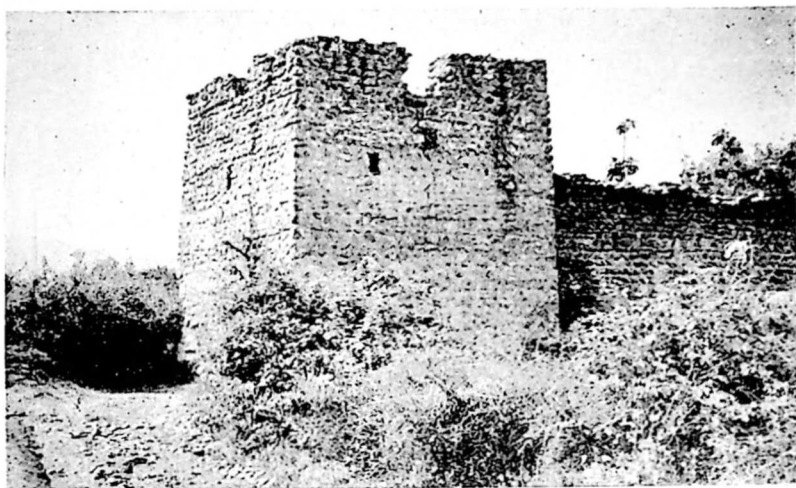
1. ახმეტა. სამხრეთ-დასავლეთი კოშკის ფასადი

2. ახმეტა. სამხრეთ-აღმოსავლეთი კოშკის მეორე სართულის ინტერიერი

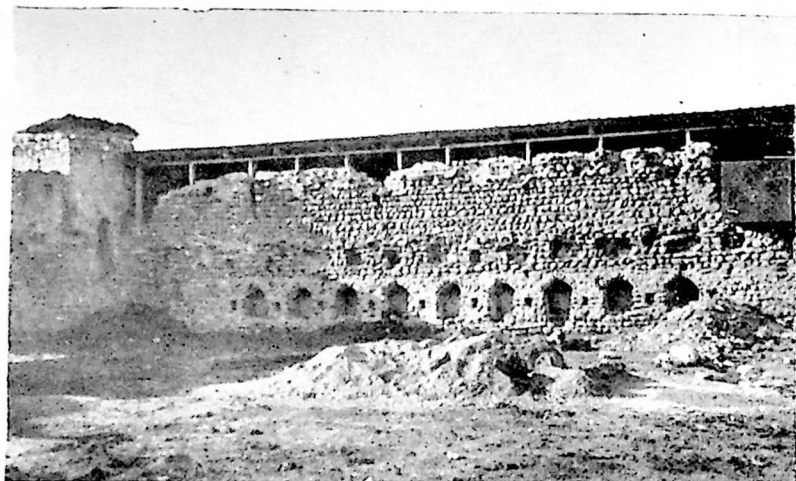
რუისპირი, სამხრეთ-დასავლეთი კოშკი ეზოდან

1. რუისპირი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი კოშკი გარედან

2. რუისპირი. აღმოსავლეთი გალავანი ეზოდან

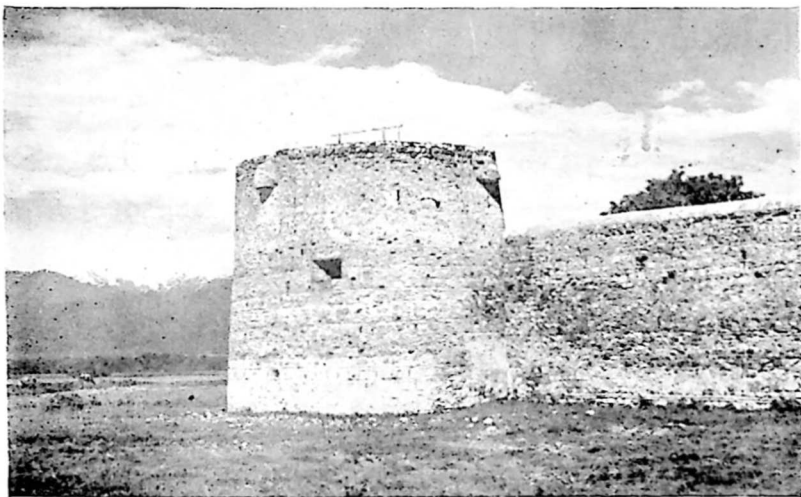
1. რუისპირი. ციხის სამხრეთი გალავანი შიგნიდან

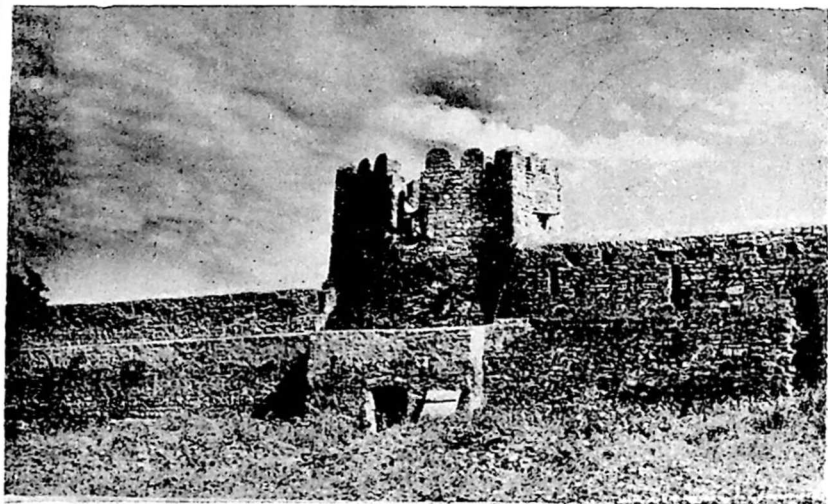
2. საბუე. სასახლის მეორე სართულის ინტერიერი

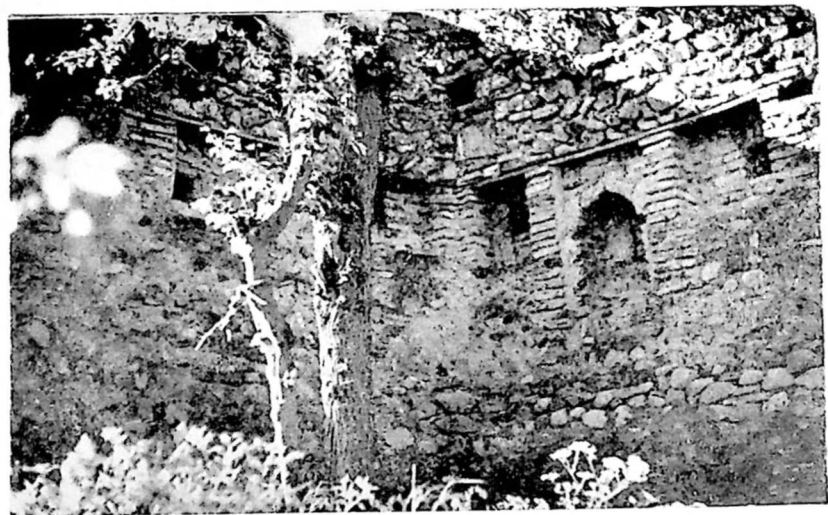
1. ალავერდი. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

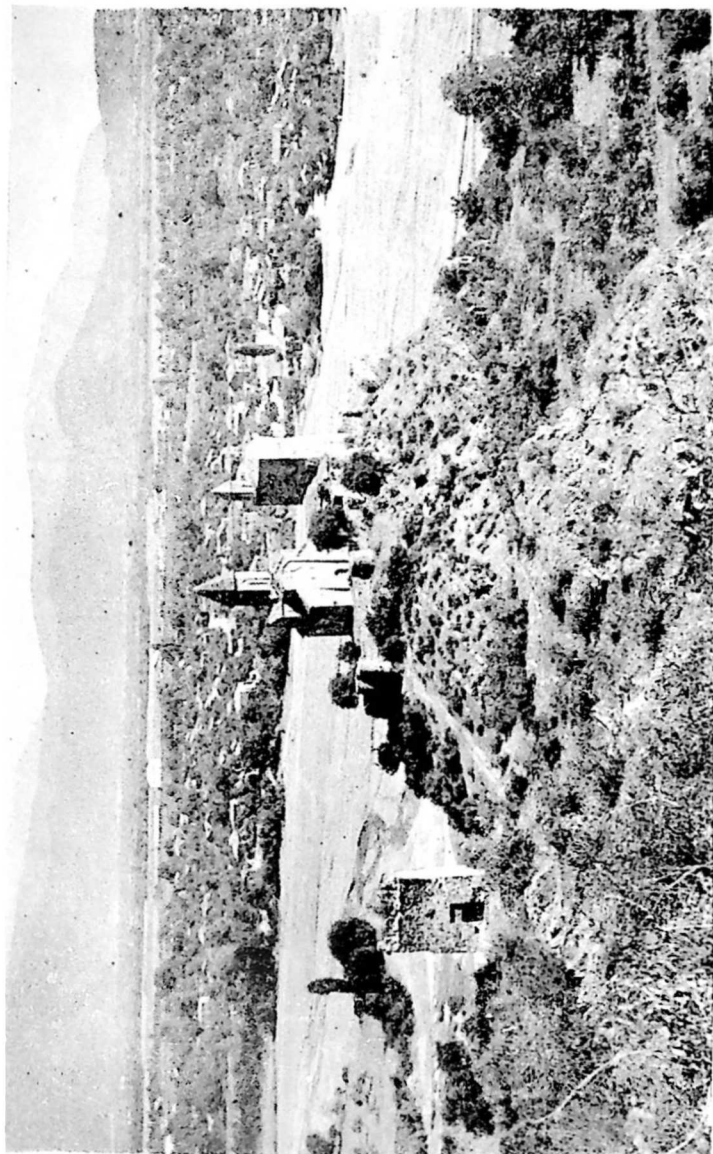
2. ალავერდი. ჩრდილო-დასავლეთი კოშკი

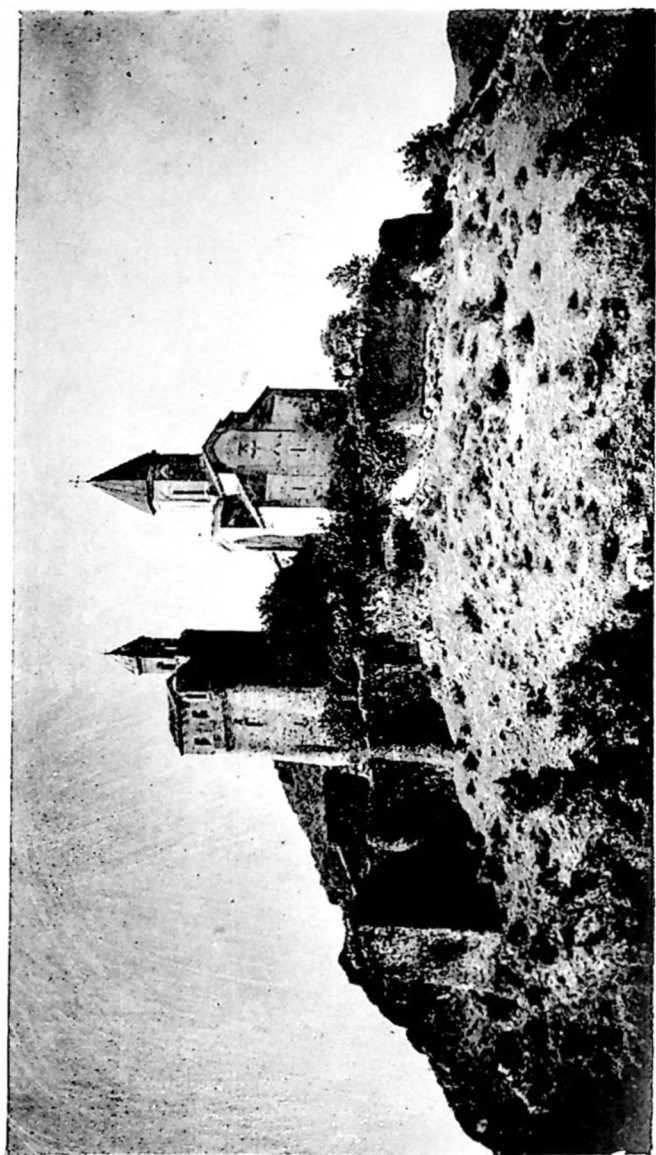
1. ალავერდი. სამხრეთ-აღმოსავლეთი კოშკი ეზოდან

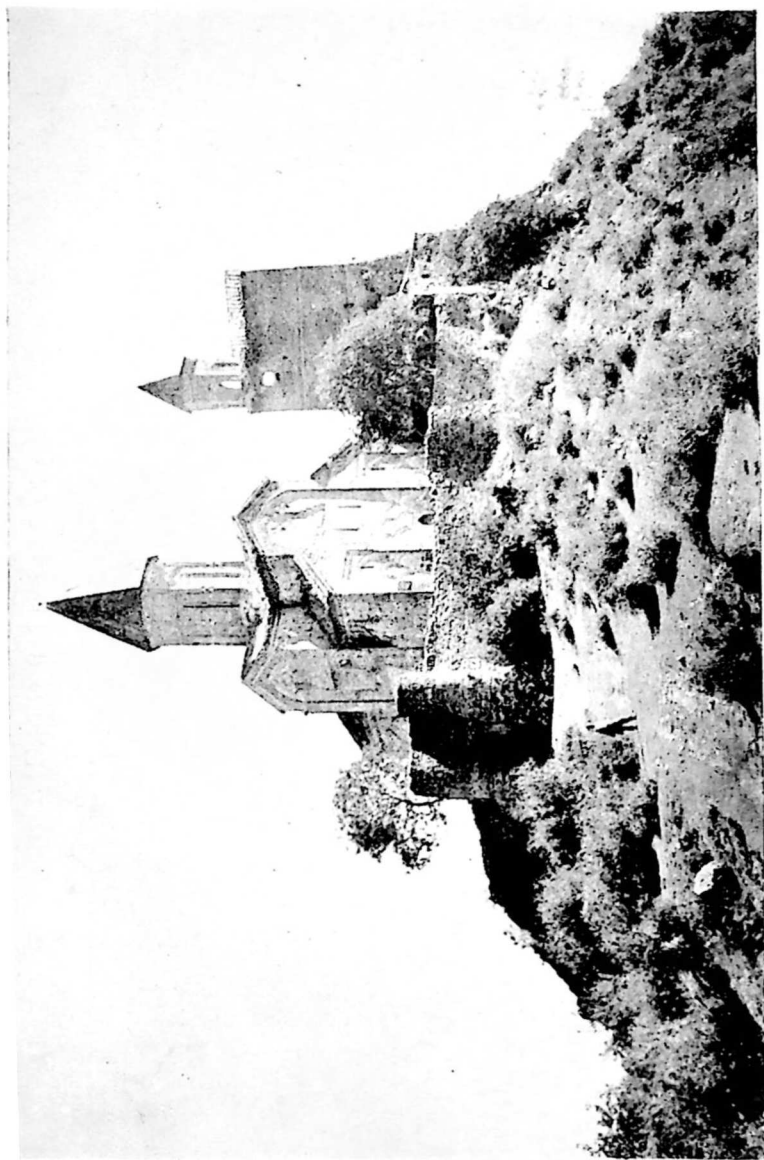
2. ალავერდი. აღმოსავლეთი კოშკის ინტერიერი

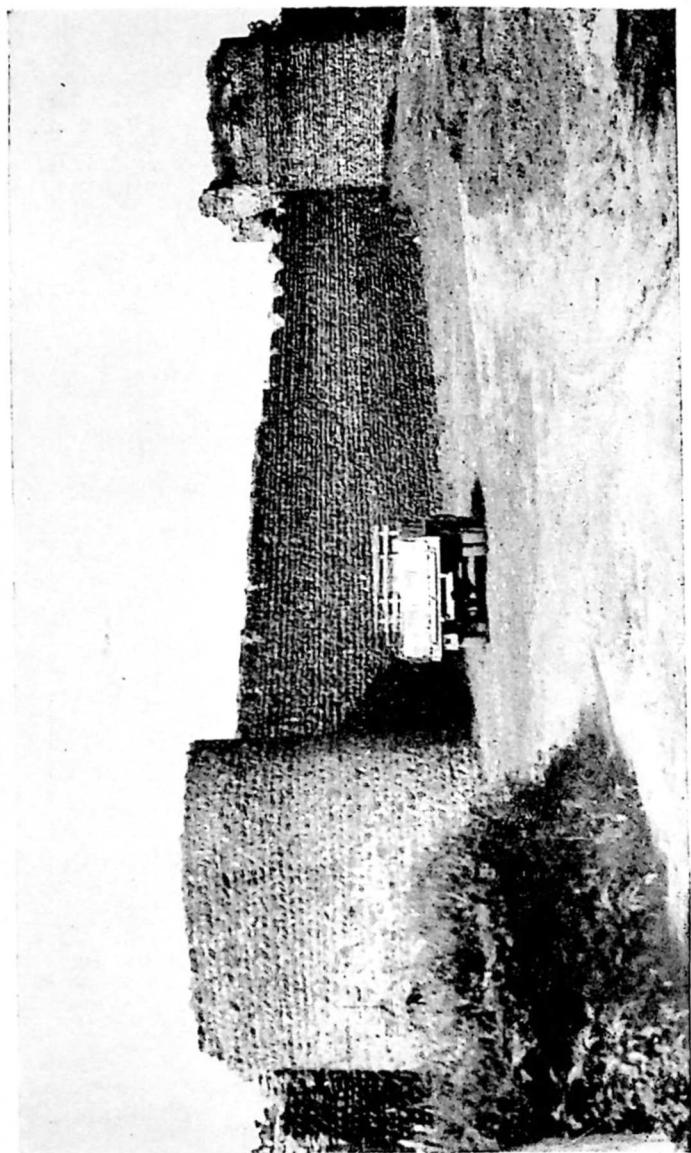
გრემი. ანსამბლი ჩრდილო-დასავლეთიდან

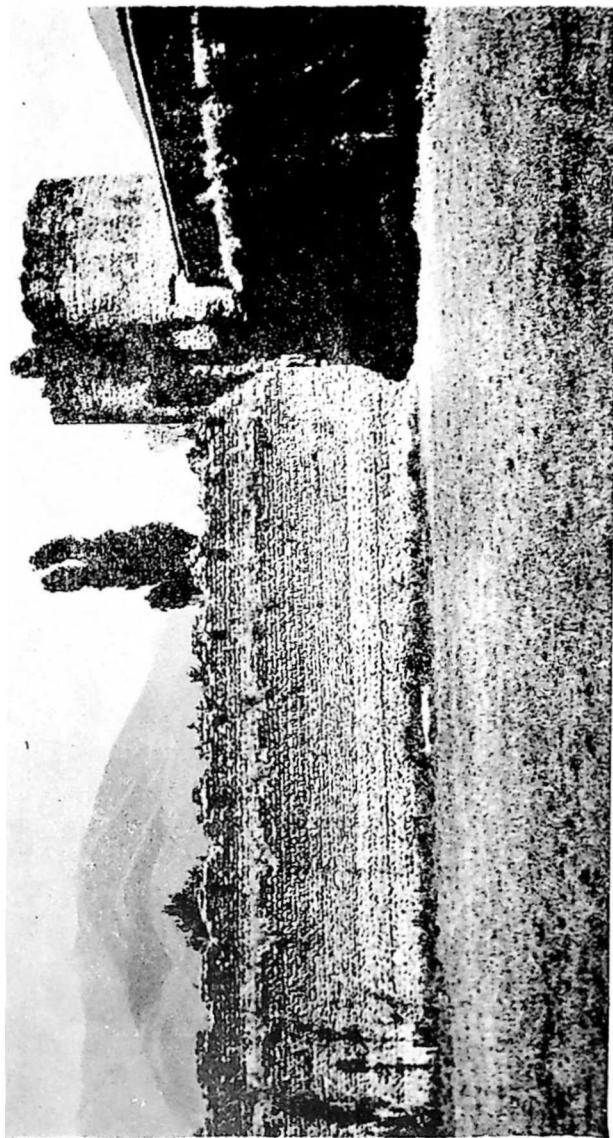
გრემი. ანამბლი სამრეთ-აღმოსავლეთიდან

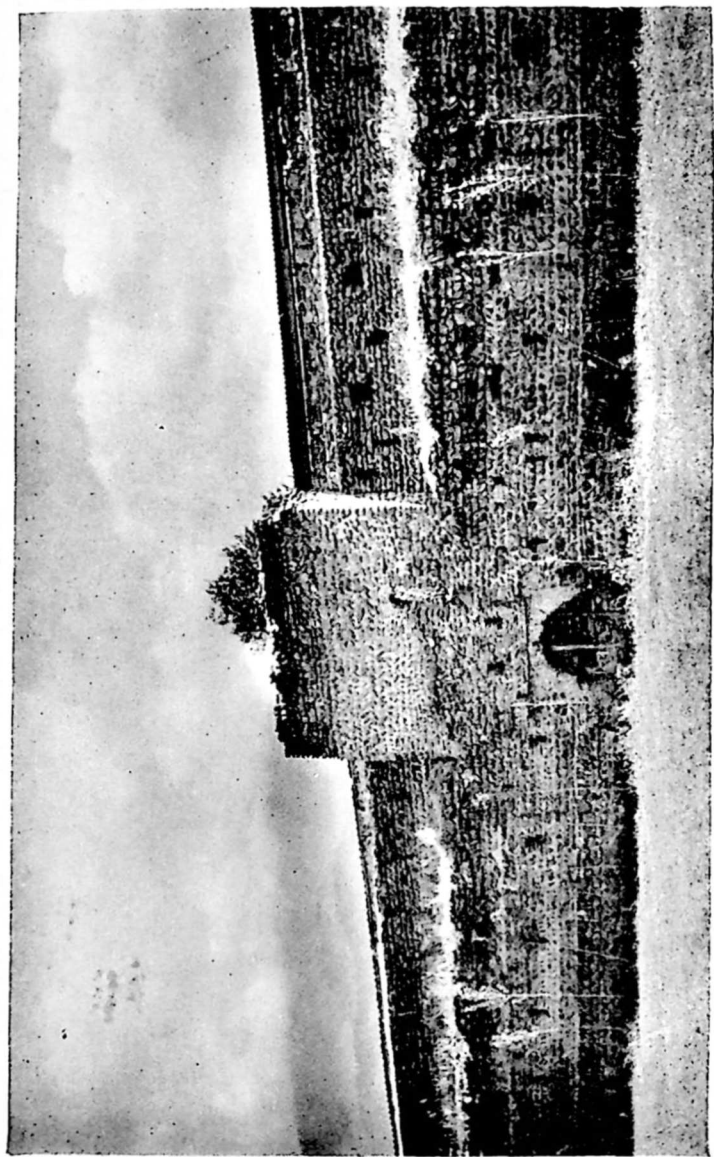
გორში. ღვთისმშობლის-დასაყდენი

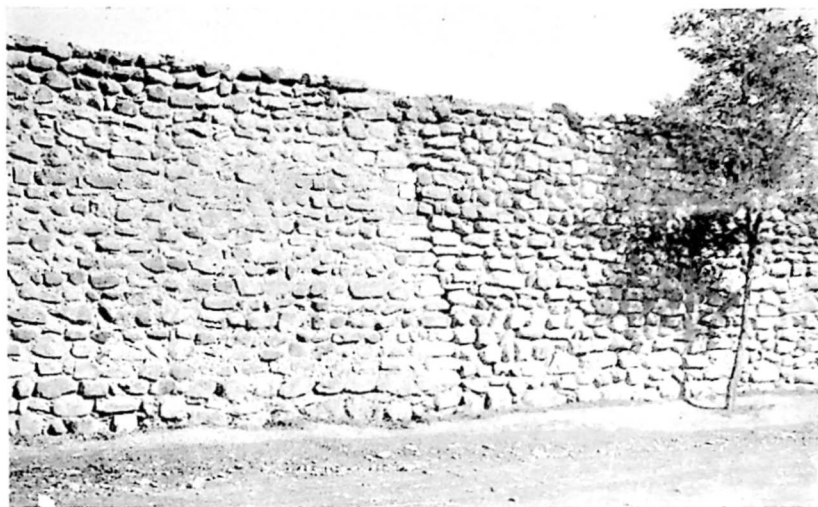
ყვარელი. ციხე ჩრდილოეთიდან.

ყვარელი. ციხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი ეზოდან

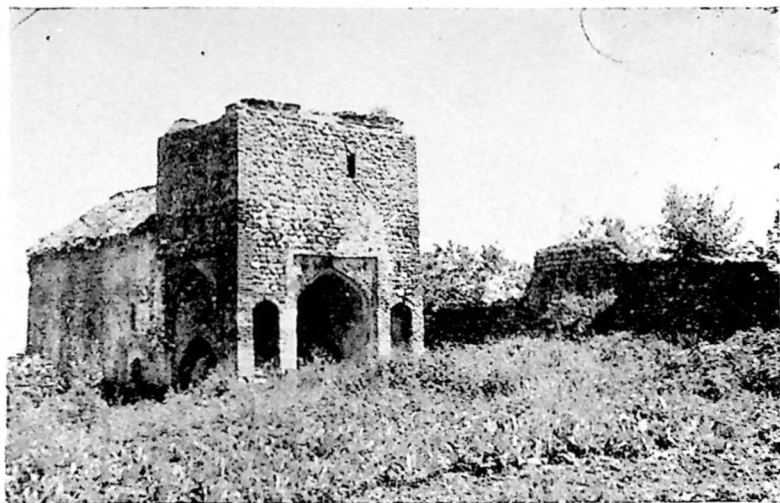
ყვარელი. ციხის შესასვლელი კოშკი ეზოდან

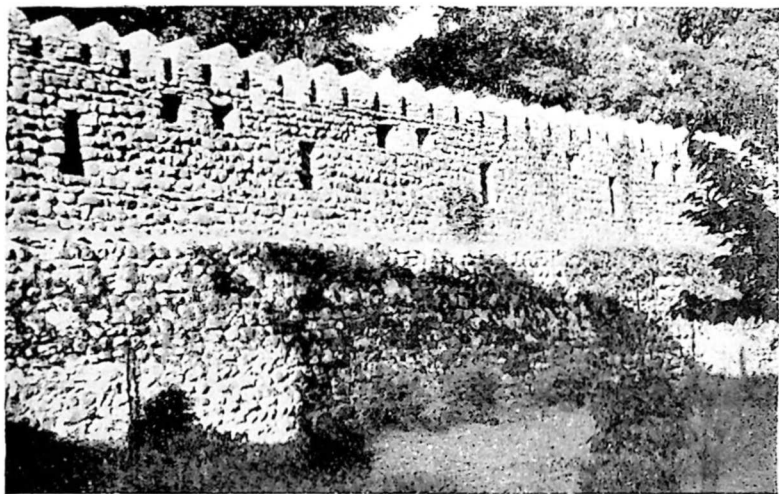
1. ნოჩო ციხის გალავანი დასავლეთიდან

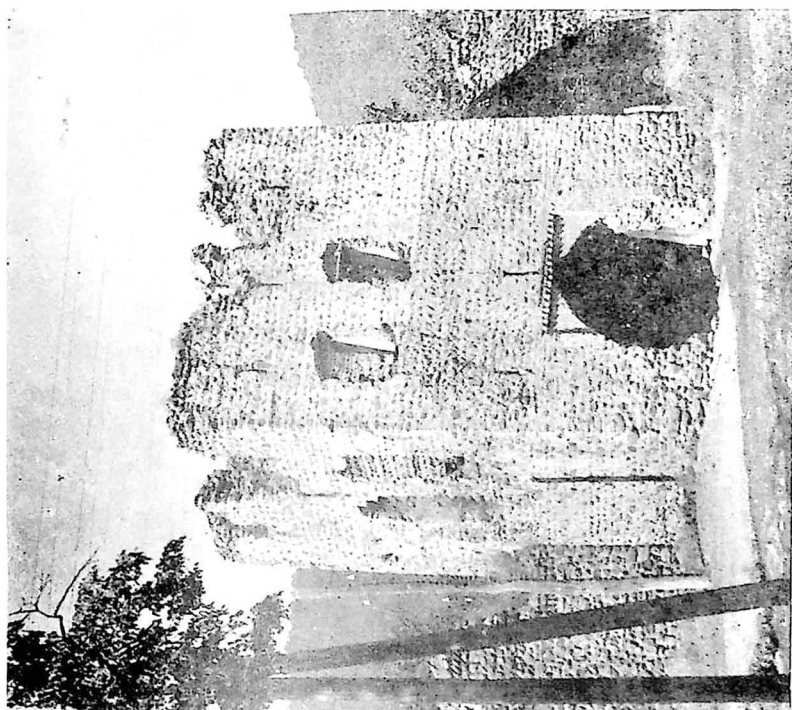
2. ლალისყური, ციხის ჩრდილო-დასავლეთი კოშკი

1. ლალისყური. ეკლესია და სამრეკლო ჩრდილო-დასავლეთიდან

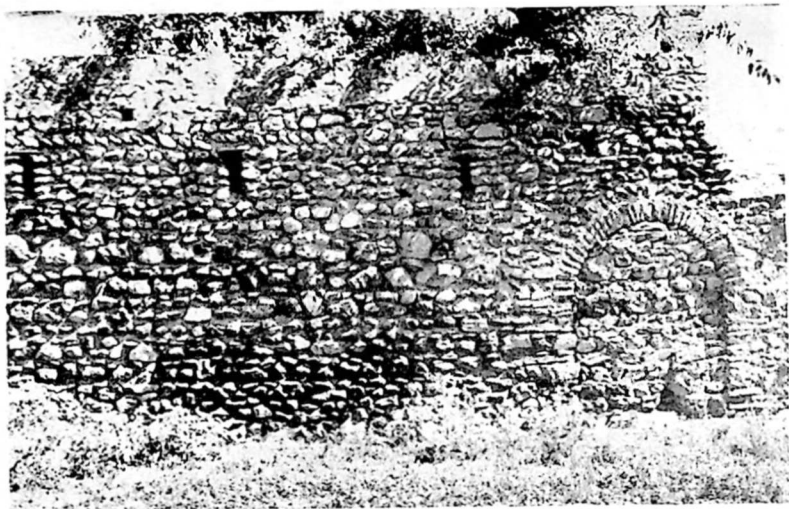
2. ნაფარეული. ციხის აღმოსავლეთი კედლის დეტალი ეზოდან

1. შიდა. ციხის მთავარი შესასული სამხრეთიდან

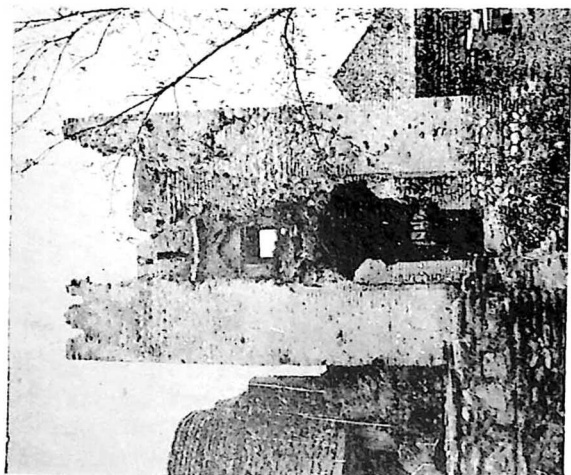
2. შიდა. ციხის დასავლეთი კოშკის შესასული

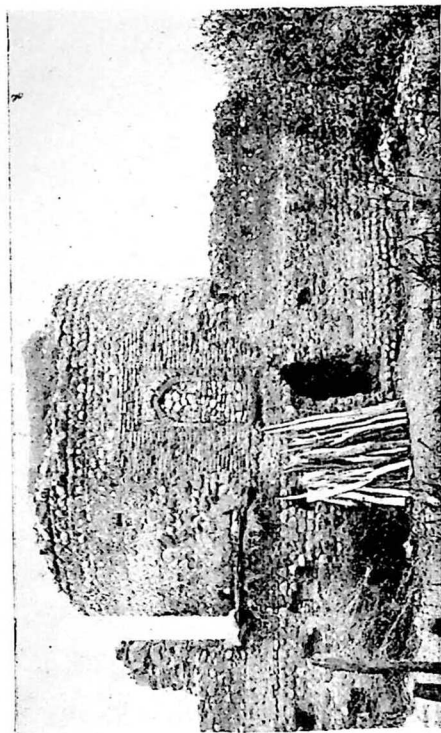
1. ფშაველი. ციხის შესასვლელი ეზოდან

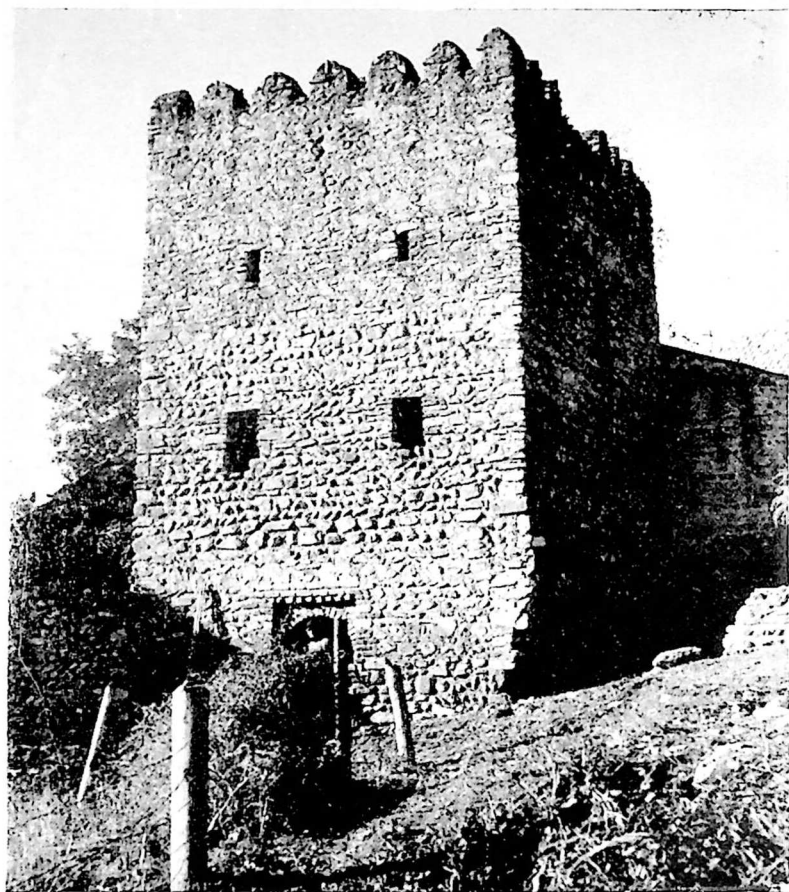
2. ხაშმი. ციხის ჩრდილოეთი გალავანი შიგნიდან

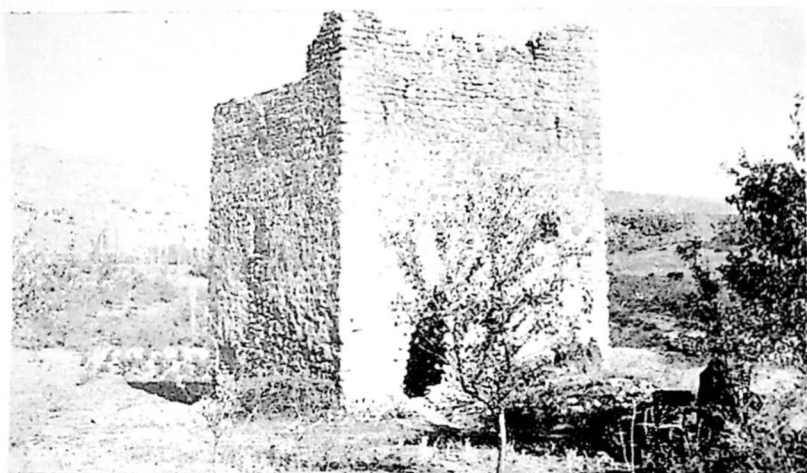
1. ხაშმი. ალაყაფის კოშკი ეზოდან

2. ხაშმი. სამხრეთი კოშკი ეზოდან

ნორიო. „კეჟერაანთ კოშკი“ ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

1. ნორიო. „ცოფურაანთ კოშკი“ სამხრეთ-დასავლეთიდან

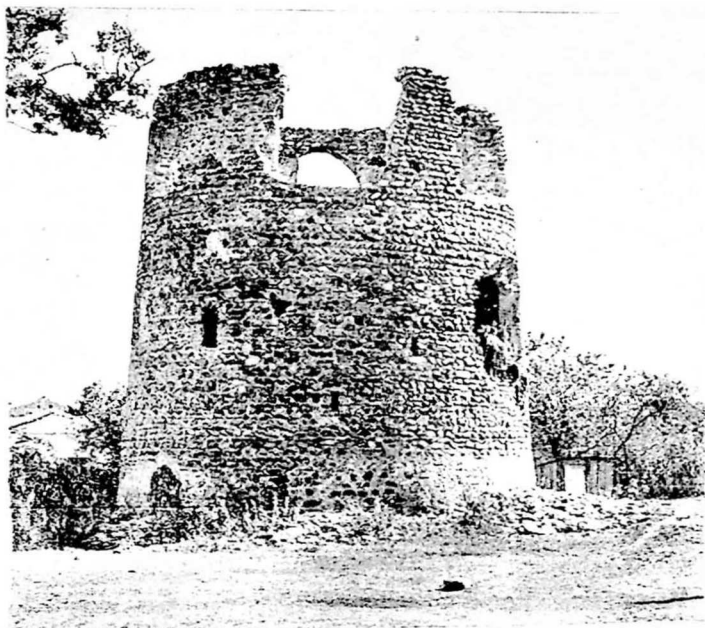
2. ლალისყური. „ტალის ციხე“ სამხრეთიდან

1. ლალისყური, „ტალის ციხე“ სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

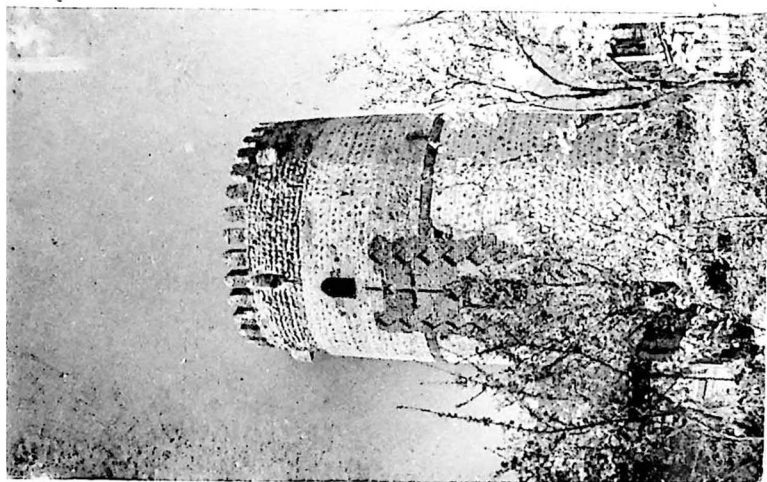
2. კარდანახი. კოშკი ჩრდილო-დასავლეთიდან

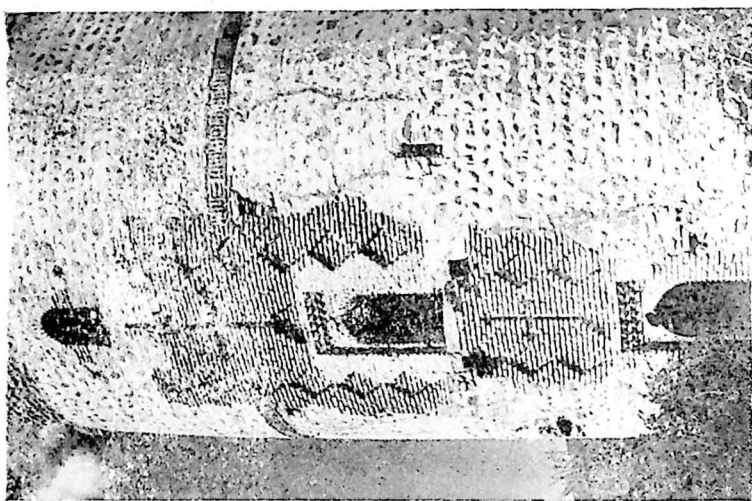
1. კისისხევი. კოშკი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

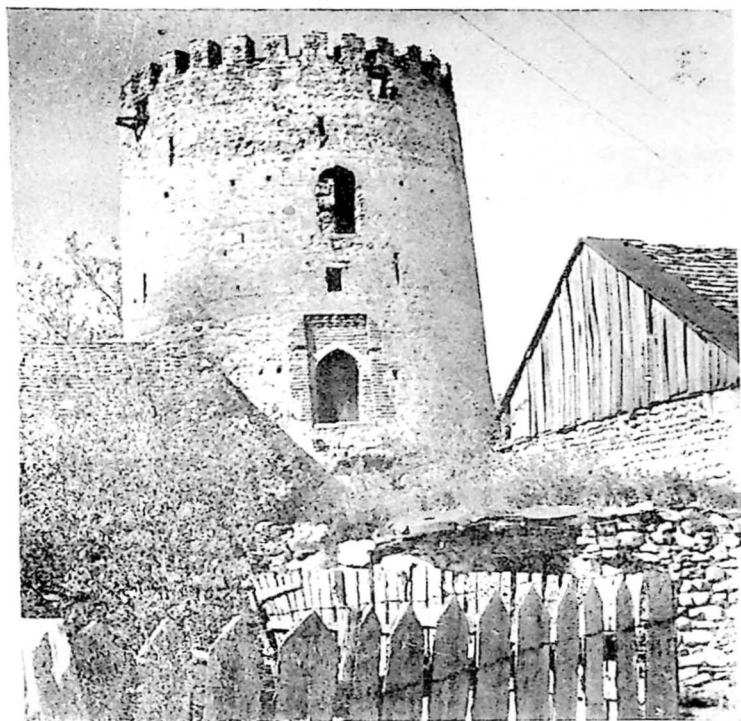
2. კისისხევი. კოშკი სამხრეთ-დასავლეთიდან

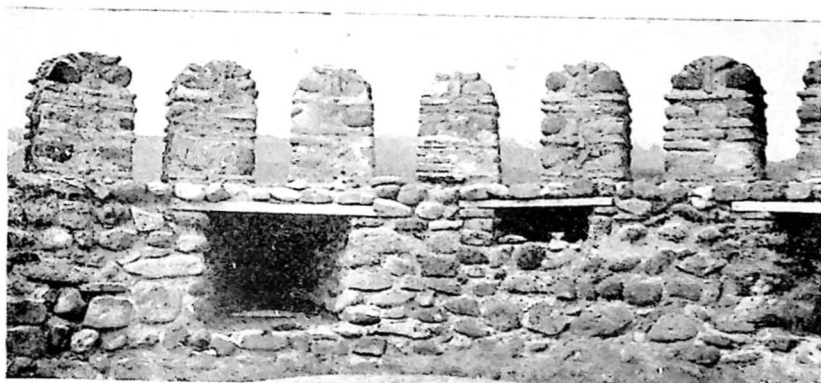
1. მარტყოფი. თუშმალიშვილების
კოშკი სამხრეთიდან

2. მარტყოფი. თუშმალიშვილების
კოშკის ფასადის დეტალი

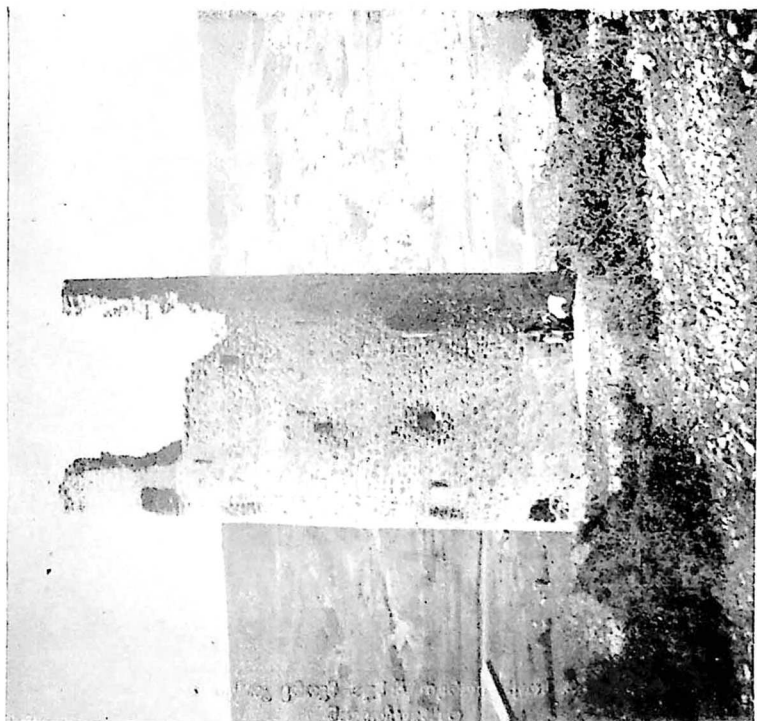
1. მარტყოფი. შინჯიკაშვილების კოშკი სამხრეთიდან

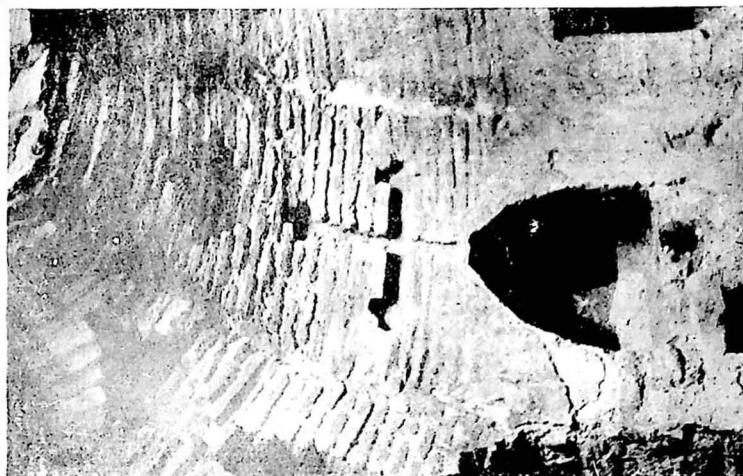
2. მარტყოფი. თუშმალიშვილების კოშკი. ბანის დეტალი

პატარაქელი. ბილანიშვილების კოშკი ჩრდილოეთიდან

1. მარტყოფი ფრესკაზე კოშკი აღმოსავლეთიდან

2. მარტყოფი. ფრესკაზე კოშკი.
შეიქმნა სარტყლის ინტერიერი

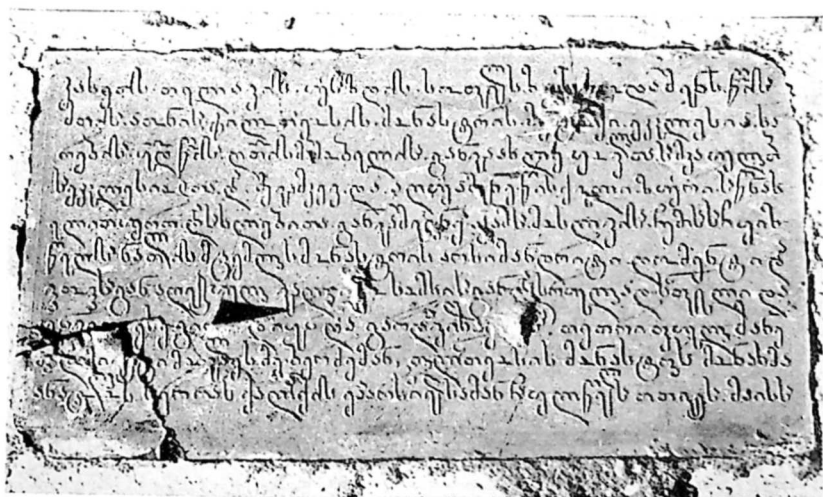
1. სოფ. გიორგი წმინდა. პირველი კოშკი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

2. სოფ. გიორგი წმინდა. მეორე კოშკი
დასავლეთიდან

1. სოფ. გიორგი წმინდა. წარწერა კოშკის შესასვლელზე

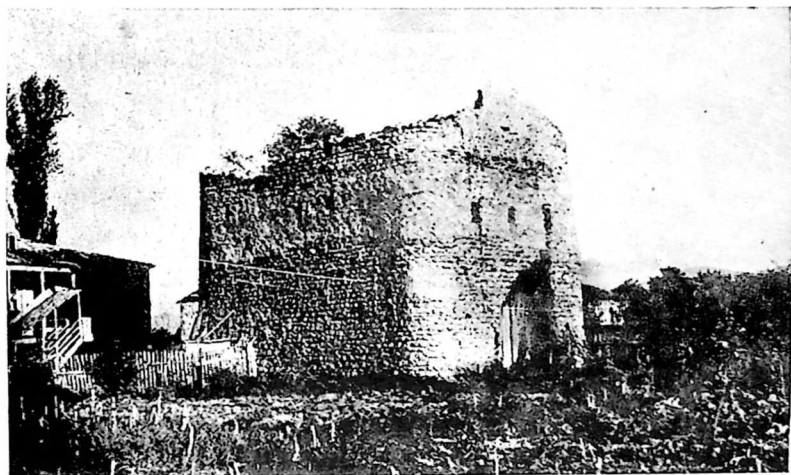
2. ზემო ხოღაშენი. წარწერა ეკლესიის სამხრეთ ფასადზე

ზემო ხოდაშენი, წარწერა ეკლესიის დასავლეთ თაბულზე

1. ზეპო ხოდაშენი. კოშკი აღმოსავლეთიდან

2. ახმეტა. კოშკი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	5
თ ა ვ ი პ ი რ ე ლ ი. კახეთის სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა XVI—XVIII სს.	7
თ ა ვ ი მ ე ო რ ე. კახეთის XVI—XVIII სს. სიმაგრეები	14
1. ციხეები და ციხე-დარბაზები	14
თელავი	15
მანავი	34
ბოქორმა	40
ბახტრიონი	48
ჩაილური	49
შილდა	54
სიღნაღი	61
მატანი	69
ახმეტა	30
რუისპირი	83
საბუე	91
ალავერდი	95
გრემი	101
2. ციხე-გალანები	103
ყვარელი	105
ნორიო	112
ლალისყური	115
ნაფარეული	121
ფშაველი	126
შილდა	128
იყალთო	132
ხაშვი	134
3. კოშკები	140
ნორიო	142
„ტალის-ციხე“	147
კარდანახი	149
ჩუმლაყი	151
კისისხევი	152

მარტყოფი	.	.	.	.	153
პატარბეული	.	.	.	.	163
სოფ. გიორგი წმინდა	.	.	.	.	179
ოეიო	.	.	.	.	174
ზემო ხოლაშენი	.	.	.	.	175
ახმეტა	.	.	.	.	185
დასკენები	.	.	.	.	183
„Фортификационные сооружения Кახети (Резюме)“	.	.	.	.	199
შემოკლებათა სია	.	.	.	.	215
ტაბულები	.	.	.	.	217

Пармен Парнаозович Закарая
ФОРТИФИКАЦИОННЫЕ СООРУЖЕНИЯ КАХЕТИ
(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ალ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი
გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიავა
კორექტორი ლ. ჯეგბენავა

გადაეცა წარმოებას 9.5.1962; ანაწყოების ზომა 6×10 ; ხელმოწერილია
დასაბეჭდად 22.11.1962; ქალაქის ზომა $60 \times 82\frac{1}{16}$;
ქალაქის ფურცელი 8,25; საბეჭდი ფურცელი 16,5; საავტორო
ფურცელი 13,78; სააღრიცხვო-საგამომცემლო ფურცელი 13,97;
შეკვეთა 617; უე 02994; ტირაჟი 1000
ფასი 1 მან. 02 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტანბა,
თბილისი, გ. ტაბიძის ქ., №3/5

შეტყობის განმარტება

	დაბეჭდილია		უნდა იყოს
155	2 ზემ.	თარიღს	თაღს
176	11 ქვ.	ქარების	ქარების
ტაბ. XXXIV. სურ. 1,2.		ნარტყოფი	პატარძელი

პ. ზაქარაია